

Danilo Šuković

NEJEDNAKOSTI, NEZAPOSLENOST

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
U BEOGRADU

Danilo Šuković

**NEJEDNAKOSTI,
NEZAPOSLENOST I
KRIZA**

Beograd, 2013.

NEJEDNAKOSTI, NEZAPOSLENOST I KRIZA

Autor:

Danilo Šuković

Izdavač:

Institut društvenih nauka

Za izdavača:

Mirjana Rašević, direktor

Recezeni:

Marko Backović

Slobodan Maksimović

Neven Cvetičanin

Izdavanje ove knjige
finansijski pomoglo:

**Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja**

Tiraž: 300

Beograd, 2013.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.344.2
338.124.4

ШУКОВИЋ, Данило, 1948-
Nejednakost, nezaposlenost i kriza /
Danilo Šuković. - Beograd : Institut
društvenih nauka, 2013 (Beograd : Službeni
glasnik). - 176 str. : graf. prikazi, tabele
; 25 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
154-158.

ISBN 978-86-7093-147-3

a) Економска неједнакост b) Економска
криза
COBISS.SR-ID 203938316

Verici

PREDGOVOR

Nejednakosti i nezaposlenost su najveći izazovi sa kojima se svet danas susreće. Fenomen raspodele dohotka, dugo zanemarivan kao nebitan za ekonomsku efikasnost postao je neizbežna preokupacija ekonomske teorije, pa potom i kreatora ekonomske politike. Poslednjih decenija ceo porast dohotka pripao je samo uskom sloju bogatih sa vrha piramide, dok su svi ostali isključeni iz te raspodele.

Velikom porastu interesovanja savremenih istraživanja za pitanja raspodele, odnosno ekonomskih nejednakosti, dala je podsticaj i globalna ekonomska kriza, jer su se pojavile brojne studije u kojima su nejednakosti označene kao jedan od ključnih uzroka ove krize.

Nejednakosti koje proističu iz nejednakog početnog položaja u društvu imaju negativan uticaj na ukupne ekonomske performanse. Ekstremne nejednakosti takođe povećavaju političke izazove jer gaje socijalnu ozlojađenost i generišu političku nestabilnost. One takođe mogu podgrejati populizam, protekcionizam, i antiglobalistička osećanja. Ljudi neće dugo podržavati slobodnu trgovinu i otvoreno tržište, ako osećaju da su gubitnici, dok mala grupa dobitnika postaje sve bogatija.

U svakom slučaju, raspodela dohotka i ekonomske nejednakosti ne mogu više biti izvan interesa ekonomske teorije i životne prakse. Uostalom, kao što su mnogi autori pokazali, eskalacija nejednakosti nije neizbežna cena progressa. To je pre politički izbor koji, međutim, često postaje veoma skup.

Usko povezana sa ekonomskim nejednakostima i ekonomskom krizom je i kriza nezaposlenosti, koja preti da postane trajna. Strukturne promene tržišta rada izazvane globalizacijom, savremenom tehnologijom čiji se razvoj ubrzava do nepredvidivih razmera, kao i finansijskim i ekonomskim krizama i starenjem stanovništva, imaju za posledicu visoku permanentnu nezaposlenost, sa kojom vlade širom sveta vode tešku borbu, bez izgleda da u dogledno vreme mogu postići vidljive rezultate.

Na stranama koje slede pokušao sam da na ova važna pitanja, koja pritiščaju savremeni svet, a naročito našu zemlju, bacim malo više svetla.

Danilo Šuković

SADRŽAJ

Pregled shema:	8
Pregled tabela:	8
Pregled grafikona:.....	9
APSTRAKT	11
ABSTRACT	15

I

EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI	19
1. Uvod	19
2. Nejednakosti s kraja prošlog i početka ovog veka	20
2.1. <i>Nejednakosti i siromaštvo na globalnom planu</i>	22
2.2. <i>Nejednakosti na nacionalnom planu</i>	26
3. Globalizacija i ekonomske nejednakosti	29
3.1. <i>Globalizacija i njena ireverzibilnost</i>	30
3.2. <i>Novi svet rada i bestežinska ekonomija</i>	31
3.3. <i>Tri pogleda na globalizaciju</i>	33
3.4. <i>Globalizacija, nejednakosti i siromaštvo</i>	34
3.5. <i>Globalizacija, dualizam na tržištu rada i nejednakosti</i>	37
3.6. <i>Divergentni stavovi političke desnice i levice o ekonomskim nejednakostima</i>	39
3.6.1. <i>Primer Švajcarske o različitim pogledima levice i desnice u vezi nejednakosti u zaradama</i>	40
4. Dugoročne tendencije ekonomskih nejednakosti.....	44
5. Ekonomske nejednakosti i socijalna pravda	46
6. Nejednakosti i ekonomski rast	51
6.1. <i>Kuznjecova hipoteza o uticaju nejednakosti na razvoj</i>	54
6.2. <i>Martin Feldstein – nejednakosti nisu problem</i>	55
7. Nejednakosti i ekonomska kriza.....	58

II

KULTURA I NJEN UTICAJ NA EKONOMSKI RAZVOJ I EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI	65
1. Kultura i ekonomski razvoj	66
2. Konkurentnost u svetlu nove paradigme produktivnosti i kulture.....	70
3. Socijalni kapital kao faktor konkurentnosti.....	72
4. Država i socijalni kapital	75

III

LJUDSKI KAPITAL, EKONOMSKI RAST I NEJEDNAKOSTI.....79

1. Međuzavisnost razvoja obrazovanja i pismenosti u XIX veku i nivoa i brzine industrijalizacije79
2. Uticaj obrazovanja na ekonomski razvoj SAD.....82
3. Brzi razvoj i obrazovanje u Kini.....83

IV

EKONOMSKI EFEKTI DEMOGRAFSKIH PROMENA I NEOPHODNOST PENZIONIH REFORMI85

1. Demografske promene u svetu 86
2. Ekonomske teškoće zbog starenja stanovništva i kako ih prevazići 90
3. Neophodnost penzionih reformi.....93
 - 3.1. *Neodrživost postojećeg penzionog sistema Srbije.....94*
4. Reforma penzionog sistema98

V

KORUPCIJA, EKONOMSKI RAZVOJ I NEJEDNAKOSTI.....105

1. Korupcija i nejednakosti.....107
2. Ekonomska cena korupcije, odnosno šteta koju ona stvara.....107
3. Efekti korupcije na poslovne rezultate kompanija koje vrše podmićivanje109
4. Kako suzbiti korupciju.....112
5. Sistem društvenog integriteta115

VI

KRIZA NEZAPOSLENOSTI119

1. Strukturne promene na tržištu rada.....121
2. Uticaj ekonomske krize na zaposlenost 123
3. Prilagođavanje tržišta rada posledicama krize 126
4. Nezaposlenost mladih u uslovima krize 128
5. Kriza nezaposlenosti u Srbiji..... 130
 - 5.1. *Nezaposlenost mladih u Srbiji 134*
 - 5.2. *Strukturne promene stanovništva i nezaposlenost 135*
 - 5.3. *Dugoročna nezaposlenost 137*
6. Uticaj obrazovanja na zaposlenost139

VII	
POUKE ODLAZEĆE KRIZE	143
1. Uzroci krize i ekonomska misao	144
2. Pouke krize i otvorena pitanja	148
VIII	
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	151
1. Nejednakosti	151
2. Demografske promene i penziona reforma	156
3. Korupcija	159
4. Nezaposlenost	162
5. Pouke krize	164
Izvod iz konsultovane literature	167
Prilog br. 1.	
Gini koeficijent, 1980-2005	173
Prilog br. 2	
Ljudski rad	176
Prilog br. 3.	
Finansijske krize 1980-2007.	191
Prilog br. 4.	
Državna intervencija u finansijski i druge sektore (jun 2009, u % od GDP)	192

Pregled shema:

Shema br. 1.	Od individualnog dohotka od rada do prilagođenog raspoloživog dohotka domaćinstva	21
Shema br. 2.	Rast nejednakosti i finansijska deregulacija kao uzroci krize	61
Shema br. 3.	Stubovi integriteta	116
Shema br. 4.	Institucionalni stubovi i osnovna pravila i procedure	117
Shema br. 5.	Stara i nova realnost	131

Pregleda tabela:

Tabela br. 1.	Profili zemalja prema kategorizaciji Svetske banke po nivou dohotka u 2009.	22
Tabela br. 2.	Procentualno učešće u dohotku najsiromašnijih i najbogatijih 20%	28
Tabela br. 3.	Konceptualizacija globalizacije: tri tendencije	33
Tabela br. 4.	Pismenost odraslih u izabranim zemljama (u %)	80
Tabela br. 5.	Udeo populacije 65+ u ukupnoj populaciji u svetu i regionima (u %).....	90
Tabela br. 6.	Projekcija kretanja koeficijenta zavisnosti starih u EU i Srbiji od 2020. do 2050.....	95
Tabela br. 7.	Odnos broja zaposlenih i broja penzionera u Srbiji	96
Tabela br. 8.	Kretanje odnosa prosečne penzije prema prosečnoj zaradi u Srbiji	97
Tabela br. 9.	Stope nezaposlenosti i zaposlenosti prema starosti u 2012. godini	134
Tabela br. 10.	Stanovništvo u Srbiji prema aktivnosti	136
Tabela br. 11.	Struktura nezaposlenih prema dužini traženja posla u 2012. godini.....	138
Tabela br. 12.	Saldo tekućeg računa (u % od GDP)	145
Tabela br. 13.	Saldo tekućeg računa (u % od svetskog GDP)	146

Pregleda grafikona:

Grafikon br. 1.	Distribucija globalnog dohotka po zemljama za period 1997-2007. (po kvantilima)	23
Grafikon br. 2.	Globalni dohodak distribuiran po procentima stanovništva u 2007. prema paritetu kupovne moći	24
Grafikon br. 3.	Lični dug kao procenat raspoloživog dohotka, SAD, 1960-2010.	25
Grafikon br. 4.	Lična štednja kao procenat raspoloživog dohotka, SAD, 1960-2010.	25
Grafikon br. 5.	Rast realnog godišnjeg ekvivalentnog raspoloživog dohotka, po decilima, Nemačka, 1999-2009.	26
Grafikon br. 6.	Udeo 1% najbogatijih u ukupnom oporezivom dohotku, 1980. i 2008.	27
Grafikon br. 7.	Odnos radno aktivne populacije (15-65) prema ukupno odrasloj populaciji (16-90)	88
Grafikon br. 8.	Odnos stare populacije (60-90) u odnosu na radno aktivnu populaciju (16-64)	89
Grafikon br. 9.	Projektovane promene udela starog stanovništva u Srbiji i zemljama	95
	u okruženju u %, 2010-2050.	
Grafikon br. 10.	Kvartalno kretanje bruto domaćeg proizvoda u %, 2011- 2013.....	98
Grafikon br. 11.	Odgovor nacionalne politike tržišta rada na globalnu finansijsku krizu 2008-2009.	127
Grafikon br. 12.	Pre i posle krize: Procentualne promene u stopama nezaposlenosti omladine i odraslih	130
Grafikon br. 13.	Ukupno stanovništvo prema aktivnosti, 2012.....	135

APSTRAKT

Tragajući za uzrocima poslednje globalne krize mnogi autori su došli do zaključka da je izuzetno veliki porast nejednakosti u poslednje tri decenije znatno uticao na njenu pojavu. Iako su i dalje podeljena mišljena o uzročnoj vezi ekonomskih nejednakosti i kriza, činjenica je da je ovo pitanje zauzelo centralno mesto u istraživanjima makroneravnoteža i na nacionalnom i na internacionalnom nivou. Rast nejednakosti stvorio je ekonomske, socijalne i političke izazove, jer je poslednjih decenija ceo porast dohotka pripao samo uskom sloju bogatih, dok je siromašni, pa i srednji sloj, bio isključen iz te raspodele. Krajnje neravnomerna raspodela dohotka morala je imati za rezultat velike društvene polarizacije i prouzrokovati ekonomsku i političku nestabilnost.

Na globalnom planu podaci o raspodeli dohotka otkrivaju da je planeta začuđujuće nejednaka. U 2007. godini 20% najbogatijih uživali su čak 83% ukupnog dohotka koji je stvorilo čovečanstvo, dok je najsiromašnijih 20% imalo na raspolaganju samo jedan procenat. Danas, još uvek 1,2 milijarde ljudi živi u ekstremnom siromaštvu sa manje od 1,2 dolara na dan, a oko 2,2 milijardi sa manje od 2 dolara na dan. Prema nekim procena u 2007. godini 61 milion ljudi (manje od 1%) je raspolagalo sa istom sumom dohotka kao i 3,5 milijardi najsiromašnijih (ili 56%).

Uprkos velikom progresu koji se desio u poslednjim decenijama, jedan od osam stanovnika na zemlji još uvek gladije. Jedno od šestoro dece starosti do pet godina je neuhranjeno, a jedno od četvoro je zakržljalo. Preko 60% radnika u zemljama u razvoju još uvek živi sa manje od 4 dolara na dan. U 2011. godini bilo je 57 miliona dece bez osnovnog obrazovanja. Na svetu ima 123 miliona mladih (od 15-24 godine), koji ne znaju da čitaju i da pišu, od toga 61% su ženskog pola.

Polarizacija, kao mera nejednakosti u raspodeli dohotka u savremenoj teorijskoj literaturi dovodi se u direktnu vezu sa intenzitetom socijalnih konflikata. Nije potrebno posebno dokazivati da socijalni konflikti i politička nestabilnost negativno utiču na razvoj, remeteći tržišne aktivnosti i radne odnose, kao i umanjujući sigurnost svojinskih prava. Sa drugog stanovišta, polarizacija je često poistovećena sa nestankom srednje klase, fenomenom koji je primećen u SAD i Velikoj Britaniji 80-ih godina prošlog veka, pa i u Srbiji poslednjih godina. Različite ekonomske teorije pokazuju da je stabilna

srednja klasa izvor novih preduzetnika, transmisije „vrednosti srednje klase“, rasta štednje, promocije humanog kapitala i stvaranja tražnje za kvalitetnim potrošnim dobrima, što sve podiže opšti nivo investicija i proizvodnje.

Mehanizam uticaja nejednakosti na nastanak globalne krize, prema mišljenju autora koji zastupaju ovu tezu je sledeći. Na povećanje nejednakosti i smanjenje dohotka većina potrošača reagovala je tako što je smanjila štednju i povećala zaduženost. Tome je doprinela i monetarna politika koja je veoma brzo reagovala obezbeđujući veoma nizak nivo kamatnih stopa, koje su omogućile da privatno zaduživanje poraste iznad održivog nivoa. Dakle, potrošnja je privremeno zadržana na istom nivou iako je dohodak znatno smanjen, što je imalo za rezultat zadržavanje takođe visoke agregatne tražnje i zaposlenosti, ali i stvaranje kreditnih balona. Bogatstvo je bilo precenjeno i previsoke cene nekretnina davale su pogrešan utisak da je nivo duga održiv. Kriza se sama pojavila kada su baloni eksplodirali i neto vrednosti se vratile na normalan nivo. Iako se kriza pojavila u finansijskom sektoru njeni koreni, tvrde ovi autori, su mnogo dublji i leže u strukturnim promenama i raspodeli dohotka koja se dogodila u toku prethodnih 25 godina.

Posledice nejednakosti u prilikama imaju neumitan negativan uticaj na ukupne ekonomske performanse. Nejednakosti takođe povećavaju političke izazove jer gaje socijalnu ozlojađenost i generišu političku nestabilnost. One mogu takođe podgrejati populizam, protekcionizam, i antiglobalistička osećanja. Ljudi neće dugo podržavati otvorenu trgovinu i slobodno tržište, ako oni osećaju da su gubitnici, dok mala grupa dobitnika postaje sve bogatija.

Enormne ekonomske nejednakosti, i pogotovu njihov permanentan rast, mogu imati mnoge negativne efekte, od porasta siromaštva, društvenog raslojavanja, pa čak i do prouzrokovanja globalnih ekonomskih kriza. Pitanje je kakva se strategija može preduzeti da bi se nejednakosti kretale u okvirima koji su društveno tolerantni i poželjni, da bi njihov uticaj bio podsticajan za ekonomski razvoj i društvenu stabilnost.

Bilo koja strategija, koja ima za cilj da reducira rastuću podelu između bogatih i siromašnih, treba da bude oslonjena na sledeća tri stuba: intenzivnije investiranje u ljudski kapital, promociju inkluzivne zaposlenosti, i dobro dizajnirane redistribucione politike. U svakom slučaju, raspodela dohotka i ekonomske nejednakosti ne mogu više biti izvan interesa ekonomske teorije i životne prakse. Uostalom kao što su mnogi autori pokazali eskalacija nejed-

nakosti nije neizbežna cena progressa. To je pre politički izbor koji, međutim, često postaje veoma skup.

Usko povezana sa ekonomskom krizom i enormnim nejednakostima je i kriza nezaposlenosti, koja preti da postane trajna. Strukturne promene tržišta rada izazvane globalizacijom, savremenom tehnologijom čiji se razvoj ubrzava do nepredvidivih razmera, finansijskim i ekonomskim krizama i starenjem stanovništva, imaju za posledicu visoku permanentnu nezaposlenost, sa kojom vlade širom sveta vode tešku borbu, bez izgleda da u dogledno vreme mogu postići vidljive rezultate.

Pouke koje nam pružaju iskustva poslednje globalne ekonomske krize govore da su fleksibilna tržišta rada mnogo više elastična, što im je omogućilo da, nakon naglog i velikog porasta nezaposlenosti, relativno brzo povećaju zaposlenost, što nije slučaj sa privredama koje imaju rigidna, nefleksibilna tržišta rada.

Nezaposlenost u Srbiji ima tri izuzetno nepovoljne karakteristike. Prvo, ona je veoma visoka, među najvećim u Evropi, drugo, dugoročna nezaposlenost je enormno mnogo zastupljena, i treće, nezaposlenost mladih je rekordno visoka. Negativne posledice velike nezaposlenosti mladih su nesagledive. U skorašnje vreme Srbiju je posetio poznati ekonomista Jeffrey Sachs. On je na pitanje koji je najveći ekonomski problem u Srbiji odgovorio da je to velika nezaposlenost mladih. Ako mladi dugo, ili nikako, ne mogu doći do posla onda to ima izuzetno nepovoljne posledice ne samo za njihovu, već i za naredne generacije, što se dugoročno veoma nepovoljno odražava na ukupni ekonomski i društveni razvoj.

Stopa aktivnosti se u Srbiji u periodu 2002. do 2012. smanjila sa 54,1% na 46,7%, a stopa zaposlenost sa 48,6% na 35,5%, dok se stopa nezaposlenosti povećala sa 13,3% na 23,9%, odnosno 24,6%, ako se posmatra samo radno aktivno stanovništvo.

Pored analize problema ekonomskih nejednakosti i krize nezaposlenosti, ova monografija je fokusirana i na pitanje nastanka ekonomskih kriza, koje je, inače, u uskoj uzročno-posledičnoj vezi i sa nejednakostima i sa nezaposlenošću.

Kriza 2007-2009. je bila povod da Američka asocijacija ekonomista, kao i forum u Davosu, jasno izraze sumnju u preterano oslanjanje na tržište. Tu su prednjačili Paul Krugman, Robert Shiller i Jozeph Stiglitz, koji je bio najradikalniji. Stiglitz tvrdi da je ključna dogma, da je tržište pouzdan mehanizam,

netačna. Po njegovom mišljenju: “tržišta nisu uspešna i nisu samokorektivna i zbog toga ogromni troškovi u trilionima dolara su nastali u svakom delu društva”. Napadi na vladajući pravac ekonomske misli idu toliko daleko da se čak predlaže da se učenje na univerzitetima potpuno preispita.

Sada nastaju potpuno novi pravci ekonomske misli koji pretenduju da postanu vodeći i zauzmu, po njihovom mišljenju, upražnjeno mesto, zbog kraha neoliberalne doktrine. Oni, naravno, osporavaju ključne postavke pravca Laisser – faire “Chicago School”, oličene u Milton-u Friedman-u, i svoja učenja zasnivaju na tvrdnjama da su ljudi iracionalni akteri, i da tržište nije uvek uspešno.

No, za sada, ipak, sva pitanja ostaju otvorena. Treba se podsetiti da se svet sa ovakvom vrstom problema prvi put sreo posle Velike Depresije 1933. godine. Pre toga ekonomisti su videli kapitalizam kao perfektan samoregulišući sistem, ideja o rušenju tog poretka bila je ravna opštem slomu ili propasti. Tada je Kejnz artkulisao način kako država može i treba da pomogne privredi da izađe iz krize. Kenzijanska teorija je na kraju izgubila svoje uporište kada su naftni šok i politička nestabilnost doveli do velike inflacije i nezaposlenosti, o čemu ova teorija nije vodila računa.

No, za nas je interesantna okolnost da je New Deal startovao 1933. a Kejnz je svoje kapitalno delo napisao tek 1936. Dakle, bilo je potrebno vreme da se kreira novi preovlađujući pravac ekonomske misli. Verovatno će slična situacija biti i sada. U ovom momentu niko ne može reći koji će ekonomski pravac biti dominantan u vremenu koje dolazi. Zato sada preovlađuju ocene, kao ova Richard-a Thaler-a, inače jednog od autora Obaminog ekonomskog programa za obuzdavanje krize, da „ mi znamo da teorija o efikasnom tržištu nije celovita, u redu, ali nijedna druga nije još kompletna“.

Kao što je Kejnzu trebalo nekoliko godina da napravi teoriju primerenu onom vremenu, verovatno će i ovo vreme tražiti mnogo napora da se dođe do celovite ekonomske teorije koja će objediniti i naći ekvilibrijum između tržišta i regulacije, uzimajući u obzir humanu komponentu razvoja društva u globalnom dobu.

Sa pitanjima ekonomskih nejednakosti, nezaposlenosti i ekonomskih kriza su blisko povezani i problemi demografskih promena, odnosno starenja stanovništva, zatim uticaj kulture na razvoj, kao i zastupljenost korupcije. Na ova pitanja dat je poseban osvrt u ovoj monografiji.

ABSTRACT

In the search for the causes of the latest global crises, many authors came to the conclusion that the extremely high level of growth of the inequality has significantly affected its appearance in the last three decades. Beside the fact that the opinion about causal connection between economic inequalities and crises is divided, there is a fact that this issue has the main position in the research of macrobalances both on national and international level. The growth of inequality has created economic, social and political challenges, being that in the last few decades the overall growth of the income belongs only to the small number of the rich, whilst the poor and the middle class were excluded from that division. Very uneven division of income had to have result in great social polarization and had to cause economic and political instability.

The research about data division show that the planet is surprisingly uneven in the global level. In 2007 20% of the richest enjoyed even 83% of the overall income created by human kind, whilst the poorest had only 1%. Today 1.2 million of people still live in the extreme poverty with the less of 1.2 dollars a day, and 2.2 million of people live with 2 dollars a day. According to some evaluations in 2007, 61 million of people (less than 1%) disposed of the same amount of data, which number coincides with the same number as with 3.5 million of the poorest (56%).

Despite the big progress that has happened in the last few decades, one out of eight inhabitants in the world still starves. One child out of seven aged 5 is ill-fed, and one out of four is unfed. Over 60% of the workers in developing countries still live with less than 4 dollars a day. In 2011 there were 57 billion of children without elementary education. There are 123 million of the young which do not know how to read or write, out of which 61% are women.

Polarization, being the measure of inequality in the income division in the contemporary literature of theory is tightly connected to the intensity of the social conflicts. It is sufficient to say that social conflicts and political instability affect the progress in negative way, disturbing market activities and working relations by downsizing the safety of private rights. From the other point of view, polarization was often misinterpreted with the disappearance of the middle class, a phenomenon which was noticed in The USA and The Great Britain in the eighties of the last century and in Serbia during last few years. Different economic theories show that the stable middle class is the source of the new entre-

preneurs, transmission of "the worth of the middle class", the growth of savings, promotion of the human capital and creation of the search for usable good quality goods, everything which rises the general level of investment and production.

The mechanism of the effect of inequality on the appearance of the global crisis, according to the authors representing this thesis is the following one. The most of the consumers responded to the growth of inequality and increase in income by downsizing the savings and increasing the debts. Monetary policy contributed to that condition by responding to the situation securing high level of interest rates, which enabled private debts to increase beyond sustainable level. So, the demand is at the moment retained at the same level although the income is significantly lower, which resulted in retaining of the very high aggregate and employment, but also in the creation of the credit bubbles. The wealth was overrated and big prices of the estates made the wrong impression that the level of the debt is sustainable. The crises appeared when the bubbles burst and net worth returned to the normal level. Although the crises appeared in the financial department, its roots, as the authors claim, are much deeper and lie in the structural changes and the income division which has happened in the last 25 years.

The consequences of inequality sometimes have negative influence on overall economic performances. Inequalities also increase political challenges because they harbor social resentment and generate political instability. They can also warm up populism, protectionism and anti globalist feelings. People won't support open trade and free market for much longer if they feel they are losers, as long as small group of winners keeps getting richer.

Enormous economic inequalities and especially their permanent growth can have lot of negative effects from the growth of poverty, social disintegration to the causing of global economic crises. It is questionable what kind of strategy can be undertaken so that the inequalities would move in the socially accepted frames, in order to make their influence motivational for economic growth and social stability.

Any strategy having as goal reduction of growing division between the rich and the poor should be relied on the following three stages: more intensive investment in the human capital, promotion of inclusive employment and well designed redistribution policy. Anyway, the division of the income and economic inequality cannot be out of the interests of economic theory and life practice. After all, the escalation of the inequality is not the inevitable price of the prog-

ss, as many scientists have shown. It is more of a political choice which, however, quite often becomes very expensive.

Unemployment crisis threatening to become permanent is tightly connected to the economic crises and enormous inequalities. The structural changes of the market of the labour provoked by globalization, modern technology whose development accelerate enormously together with financial and economic crises and aging of population having as a consequence permanent unemployment, which trouble all the governments in the world, but are hardly to be coped with soon.

The lessons provided to us by experience of the latest global economic crises tell us that the flexible markets of labour are much more elastic, which enables them to relatively quickly increase employment, which is not the case with the economies with rigid and unflexible markets of labour.

Unemployment in Serbia has three extremely inafavourable characteristics. Firstly, it is very high, among the highest in Europe, secondly, long term unemployment is very represented, and thirdly the unemployment level of the young is enormously high. The negative consequences of the high unemployment of the young are immense. Recently Serbia was visited by the well known economist Jeffrey Sax. He responded that the high level of unemployment of the young is the biggest economic problem. If the young can't find job for a long time or if they have no chances of finding it, that situation has extremely inafavourable consequences to their and the future of the next generations, which reflects negatively in the long term on the general economic and social development.

The rate of the activity has reduces from 51.4 % to 46,7% in the period between 2002 and 2012, and the unemployment rate has reduced from 48.6% to 35.5%, whilst the unemployment rate has increased from 13.3% to 23.9%, that is 24.6% if the working population is implied.

Besides the analysis of the problem of economic inequalities and unemployment crisis, this monography is focused on the question of the appearance of the economic crisis, which is tightly connected with the inequalities and unemployment.

The crises between 2007 and 2009 was the reason for the American association of economists and for the forum in Davos to clearly express the doubt in exaggeration of relying on the market. The most influential were Paul Krugman, Robert Shiller and Joseph Stiglitz, who was the most radical. Stiglitz claims that the crucial dogma that the market is reliable mechanism is incorrect .According

to him: markets are not successful and not self corrective and that is why enormous expenses of trillions of million exist in every part of the society. Attacks on the ruling direction of the economic thought go that far so as to propose entire questioning of lectures on universities.

Now there are entirely new directions of economic thought prevailing to become the leaders and to take over empty place due to the crash of neoliberal doctrine. They deny the crucial theory of Laisser-faire “Chicago School” direction – personified in Milton Friedman and they base their believes on the claims that people are irrational participants and that the market is not always successful.

But for now, all the issues remain open. We need to be reminded that the first time the world faced this kind of problem was after the Great Depression 1933. Before that, the economists perceived capitalism as a perfect self-regulatory system, a concept about destroying of that concept was doomed to failure. That is Cane found the way for the country to help the economy go out of the crises. His theory eventually lost its ground when the political instability and the shock of gas contributed to the great inflation and unemployment, which was not the matter of this theory.

The interesting circumstance for us is that the New Deal started in 1933 and Cane has not written its theory until 1936. So it needed time for the creation of the new prevailing direction of the economic thought. It is most likely that the situation will be similar nowadays. Noone can say at this point which economic direction will be dominant in the upcoming period. That is why the grades such as the one of Richard Thaler’s, who is one of the authors of Obama’s economic program for retaining the crises prevail that “we know that the theory about the efficient market isn’t complete, that’s fine, but no other is complete.”

As well as it took Cane several years to make theory appropriate to this time, It will probably take a lot of effort in order to complete economic theory which will unite and balance market and regulation, considering the human component of the development of the society in global world.

Together with the issues of economic inequalities, unemployment and economic crises some other problems such as those of demographic changes, that is aging of population, the influence of the culture on the development, and the issue of corruption also rise. We have dealt with these issues in this monography.

I EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI

1. Uvod

Nagli i veliki porast interesovanja za pitanje raspodele, odnosno ekonomskih nejednakosti, nastao je prvenstveno zbog enormnog porasta nejednakosti koji se desio u poslednje tri decenije. Svetska ekonomska kriza 2007-2009. dala je novi podstrek ovim istraživanjima jer su se pojavile brojne naučne studije u kojima su nejednakosti označene kao jedan od značajnih uzroka ove krize.

U ekonomskoj nauci permanentno je prisutna velika podeljenost, ne samo o uticaju raspodele dohotka na ekonomsku efikasnost, već i o samoj potrebi da se pitanje raspodele i ekonomskih nejednakosti uopšte razmatra. Ideje o „odgovarajućoj“ raspodeli dohotka predstavljaju vrednosne sudove, a naučni način za rešavanje nesuglasica u vezi sa etičkim pitanjima ne postoji. Zbog toga se javljaju i mišljenja da rasprava o pitanjima raspodele negativno utiče na objektivnost u ekonomiji, te da bi zbog toga ekonomisti morali da se ograniče samo na analizu onih aspekata društvenih pitanja koji se odnose na efikasnost. No, teorija ekonomije blagostanja ukazuje na to da efikasnost sama po sebi ne predstavlja adekvatan normativni standard, već da se i drugi kriterijumi, pored efikasnosti, moraju uzeti u obzir pri poređenju alternativnih rešenja u pogledu alokacije resursa.

Ovako krajnje divergentni stavovi o problemu raspodele dohotka uticali su na to da je u prošlom veku konvencionalni pogled u vezi odnosa između raspodele dohotka i makroekonomske aktivnosti bio izložen velikoj transformaciji. Dok su klasični ekonomisti davali prednost hipotezi da su nejednakosti korisne za ekonomski razvoj, neoklasčna paradigma, koja je potom bila dominirajuća na polju makroekonomije, napustila je tezu klasika i promovisala pogled da učenje o raspodeli dohotka nije značajno za razumevanje makroekonomske aktivnosti i procesa ekonomskog rasta. Meta-

morfoza ovog pogleda pojavila se poslednje dve decenije. Teorija i empirijska istraživanja, koja su je pratila, su pokazali da raspodela dohotka ima u stvari značajan uticaj na ekonomski rast. Štaviše, za razliku od klasika koji su istakli korisne efekte nejednakosti na proces ekonomskog rasta, moderna teorija je ukazala na potencijalne negativne efekte nejednakosti na ekonomski razvoj, naglašavajući da visoke nejednakosti nepovoljno utiču na ekonomski rast.

2. Nejednakosti s kraja prošlog i početka ovog veka

Pre nego ukažemo na opseg i dinamiku rasta ekonomskih nejednakosti, ukratko ćemo se osvrnuti na problem definisanja koncepta dohotka, kao uporedive kategorije na koju se odnosi problem nejednakosti. Ekonomske nejednakosti imaju mnogo dimenzija, konstatuju Atkinson i Morelli¹. Razlike između pojednaca postoje u njihovim zaradama, što je glavna briga ekonomije rada. Ove razlike ne znače neminovno i nejednakost dohotka između domaćinstava, gde treba dodati zarade drugih članova domaćinstva, kao i dohodak od kapitala i raznih transfera, ali i oduzeti poreze na raspoloživi dohodak. Rast nejednakosti u zaradama može se nadoknaditi manjim nejednakostima dohotka od kapitala ili progresivnim oporezivanjem.

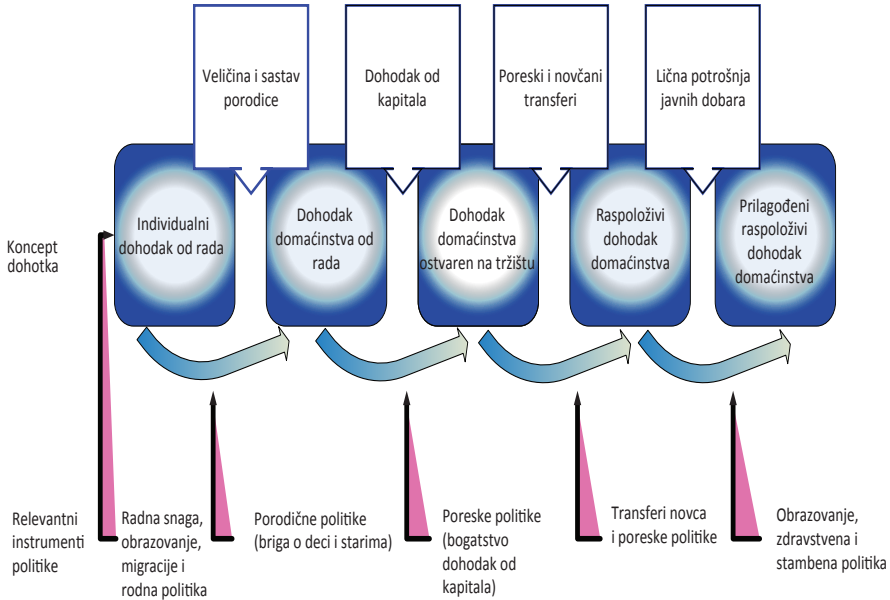
Bez obzira na ovu uprošćenu shemu formiranja dohotka domaćinstva, kao relevantnog činioca za sagledavanje nejednakosti dohotka, stavovi oko koncepta dohotka kao mere na koju se nejednakosti odnose su vrlo podeljena. Ne ulazeći u brojne, često veoma divergentne poglede na ovaj problem, ovde ćemo prikazati jedan od verovatno najsveobuhvatnijih modela dohotka, koji je definisao Štiglic sa saradnicima². Oni su raspoloživi dohodak domaćinstva definisali kao dohodak koji, pored ostalog, obuhvata i javno obezbeđene transfere u naturi, kao što su javna potrošnja za obrazovanje i zdravstvena zaštita.

Na formiranje raspoloživog dohotka domaćinstva utiče više faktora i oni su dati u shematskom prikazu koji sledi. Radi se o sledećim činiocima koji utiču na formiranje dohotka, a to su:

1 A B Atkinson and Salvatore Morelli: „Economic crises and Inequality“, UNDP, Human Development Reports, Novembar 2011.

2 Economic Policy Reforms 2012: Going for Growth, OECD 2012, p. 184.

Shema br. 1. Od individualnog dohotka od rada do prilagođenog raspoloživog dohotka domaćinstva

Izvor: OECD, (2012), Economic Policy Reforms 2012, Going for Growth, PART II, Chapter 5, Reducing income inequality while boosting economic growth: Can it be done?, p. 184.

- Zarade pojedinaca čija disperzija je ogromna pošto su uslovljene mnogobrojnim faktorima;
- Dohodak domaćinstva zavisao od rada, rezultat je zarada svih članova domaćinstva koji su radno aktivni;
- Dohodak domaćinstva stečen na tržištu obuhvata pored zarada članova domaćinstva i prihode od kapitala (kamate, dividende i sl.);
- Raspoloživi dohodak domaćinstva predstavlja ukupan dohodak domaćinstva posle oporezivanja i transfera u gotovini; i
- Prilagođeni dohodak domaćinstva predstavlja raspoloživi dohodak uvećan za transfere u naturi, kao što su javna potrošnja za obrazovanje, zdravstvo i sl.

2.1. Nejednakosti i siromaštvo na globalnom planu

Za dobijanje realnije slike koliko je svet nejednak prethodno treba sagledati kako je Svetska banka razvrstala zemlje prema visina dohotka.

Tabela br.1. *Profili zemalja prema kategorizaciji Svetske banke po nivou dohotka u 2009.*

Kategorija dohotka	Dohodak per capita	Broj zemalja	Primer zemalja	Ukupno stanovn.	Prosečan dohodak	Očekivani životni vek	Stopa upisa u sred. škole
Bogate zemlje	Više od \$12,276	70	SAD Kanada	1.1 milijarda	\$33,232	79,8	100%
Više bogate sred. zemlje	\$ 3,976 \$12,275	54	Brazil Kina	2.5 milijardi	\$8,731	71,5	90%
Manje bog. sred. zemlje	\$1,006 \$3,975	56	Indija Nigerija	2.5 milijardi	\$3,287	64,8	64%
Siromašne zemlje	\$1,005 ili manje	35	Kambodža Kenija	817 miliona	57,5	39%

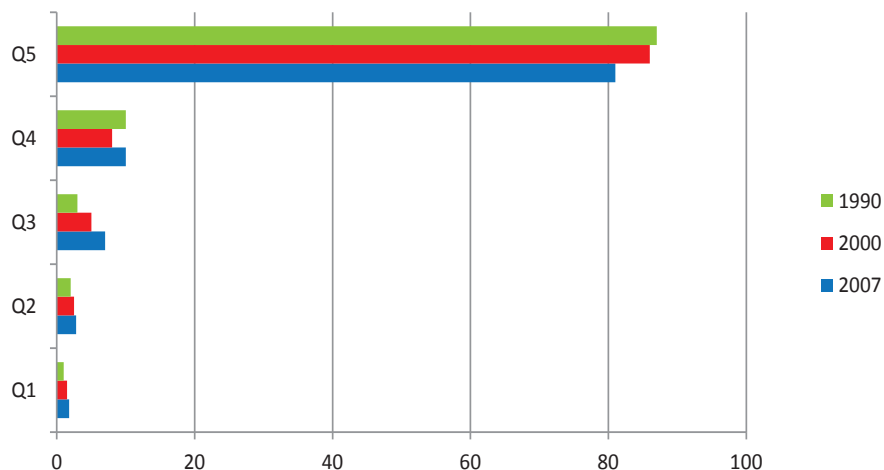
Izvor: <file:///G:\World Income Inequality.htm>

Prednji podaci govore koliko je svet nejednak. Ekonomski napredak poslednjih decenija je doprineo da se siromaštvo u globalu smanji. Uprkos tome mnoge zemlje su postale više siromašne, a nejednakosti između zemalja su se povećale, kao i unutar mnogih zemalja, posebno onih najbogatijih.

U poslednje tri decenije došlo je do velikih povećanja nejednakosti, i to kako u razvijenim zemljama, tako i u zemljama u razvoju. U prilogu 1. ove monografije vidimo kako se u 77 zemalja sveta, u periodu 1980-2005, kretao Gini koeficijent, kao mera nejednakosti koja se najčešće primenjuje u literaturi. Mada sve razvijene zemlje pokazuju značajno povećanje nejednakosti, ovaj porast je vrlo neujednačen i po intenzitetu i periodično, što je imalo za rezultat velike razlike u nivou nejednakosti između zemalja.

Na globalnom planu podaci o raspodeli dohotka otkrivaju da je planeta začuđujuće nejadnaka. U 2007. godini 20% najbogatijih uživali su čak 83% ukupnog dohotka koji je stvorilo čovečanstvo, dok je najsiromašnijih 20% imalo na raspolaganju samo jedan procenat. Isto tako zabrinjava podatak da je 40% najsiromašnijih, u periodu 1990 – 2007. povećalo udeo u ukupnom dohotku od manje od 1%.

Grafikon br.1. Distribucija globalnog dohotka po zemljama za period 1997-2007. (po kvantilima u konstantnim dolarima iz 2000.)

Izvor: Isabel Ortiz and Matthew Cummins (2011) *Global Inequality: Beyond the Bottom Billion – A Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries*, Social and economic policy, working paper, UNICEF policy and practice, New York, p.14.

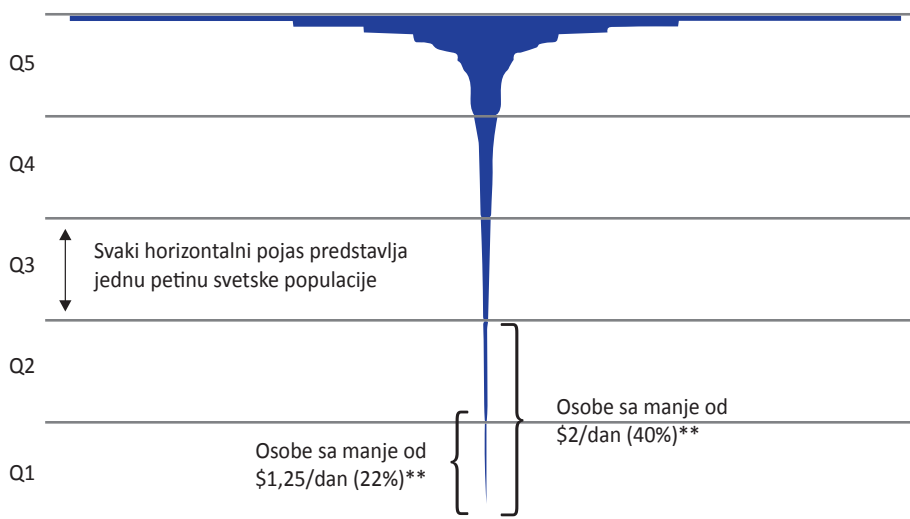
Velike nejednakosti na globalnom nivou su uticale da je još uvek siromaštvo masovno zastupljeno, uprkos ubrzanom razvoju pojedinih zemalja u razvoju, gde je došlo do značajnog smanjenja siromaštva. Pored toga, Svetska banka i druge međunarodne institucije sprovode brojne programe kako bi ga iskorenile. Siromaštvo se na globalnom planu u poslednje dve decenije smanjilo za gotovo jednu polovinu, no uprkos tome ono je i dalje široko rasprostranjeno.

Danas, još uvek 1,2 milijarde ljudi živi u ekstremnom siromaštvu sa manje od 1,2 dolara na dan. Uprkos velikom progresu koji se desio poslednjih decenija, jedan od osam stanovnika na zemlji još uvek gladuje. Jedno od šestoro dece starosti do pet godina je neuhranjeno, a jedno od četvoro je zakržljalo. Preko 60% radnika u zemljama u razvoju još uvek živi sa manje od 4 dolara na dan. U 2011. godini bilo je 57 miliona dece bez osnovnog obrazovanja, a 2000. godine bilo ih je 102 miliona. Na svetu ima 123 miliona mladih (od 15-24 godine), koji ne znaju da čitaju i da pišu, od toga 61% su ženskog pola³.

3 Svi ovi podaci o siromaštvu na globalnom nivou preuzeti iz Millennium Development Goals, Report 2013.

Međuzavisnost nejednakosti i siromaštva dobro ilustruje sledeći grafikon na kome raspodela dohotka liči na čašu šampanjca, gde je velika koncentracija dohotka na vrhu koji tankim mlazom curi prema dnu. U toj raspodeli vidimo da 1,2 milijarde ljudi živi sa manje od 1,2 dolara na dan, a oko 2,2 milijardi sa manje od 2 dolara na dan. Prema nekim procenama⁴, je u 2007. godini 61 milion ljudi (manje od 1%) raspolagalo sa istim sumom dohotka kao i 3,5 milijardi najsirošnijih (ili 56%) .

Grafikon br. 2. Globalni dohodak distribuiran po procentima stanovništva u 2007. prema paritetu kupovne moći (u konstantnim međunarodnim dolarima iz 2005.)

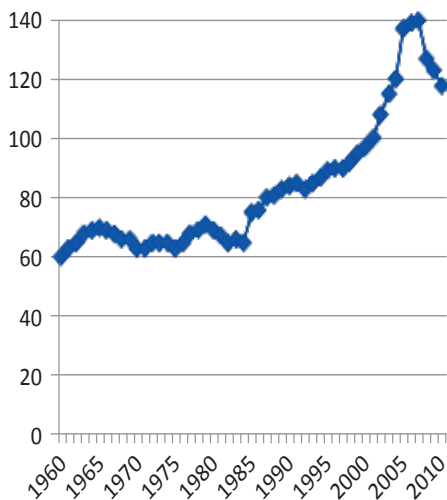
Izvor: Isabel Ortiz and Matthew Cummins (2011) *Global Inequality: Beyond the Bottom Billion – A Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries*, Social and economic policy, working paper, UNICEF policy and practice, New York, p.21.

Opravdanost mnogo ujednačenije raspodele dohotka na globalnom planu, čini se nikada nije bila veća. Da bi se globalizacija prihvatila kao svetski proces potrebno je da njene dobrobiti svi uživaju, a ne samo bogati i privilegovani. Uprkos tome, pomoć bogatih zemalja siromašnim je zanemarljiva. Razvijene zemlje su obećale da će izdvajati 0,7% nacionalnog dohotka za pomoć siromašnim zemljama. Međutim, ni ova skromno odmerena obaveza se ne ispunjava, pomoć je sve manja, i sada iznosi samo oko 0,3%.

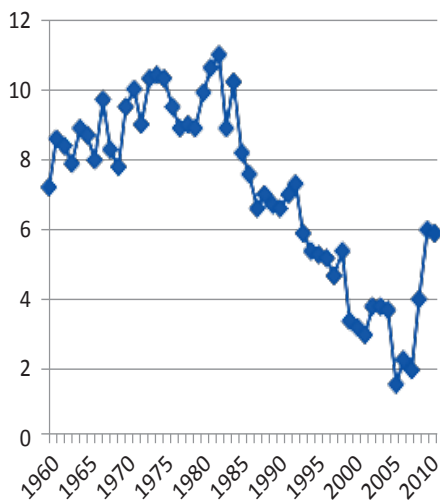
4 Isabel Ortiz and Matthew Cummins: „Global Inequality: Beyond the Bottom Billion, a Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries“, Working Paper, UNICEF, 2011. P. 20.

S obzirom da se ovaj kanal redistribucije pokazao neefikasnim predlažu se razne vrste poreza za bogate kako bi se obezbedila sredstva za pomoć siromašnima. Radi se o porezima na luksuzne proizvode i usluge, porezima na aktivnosti koje ugrožavaju čovekovu okolinu kao što je preterano ispuštanje ugljendioksida. Pored toga predlaže se uvođenje poreza na trgovinu oružjem, pa čak i porez na međunarodne avionske karte. Predlog za organizovanje međunarodne poreske institucije, koja bi se bavila ovim porezima, pokrenuli su Međunarodni monetarni fond i Ujedinjene nacije. Jeffrey Sachs procenjuje da ako bi zemlje OECD izdvojile 1% svog GDP, siromaštvo u svetu bi bilo iskorenjeno.

Grafikon br. 3. Lični dug kao procenat raspoloživog dohotka, SAD, 1960-2010.

Grafikon br. 4. Lična štednja kao procenat raspoloživog dohotka, SAD, 1960-2010.

Izvor: Treck T., Sturn S. (2012), Income inequality as a cause of the Great Recession? A survey of current debates, International Labour Organization, Geneva, p.74.

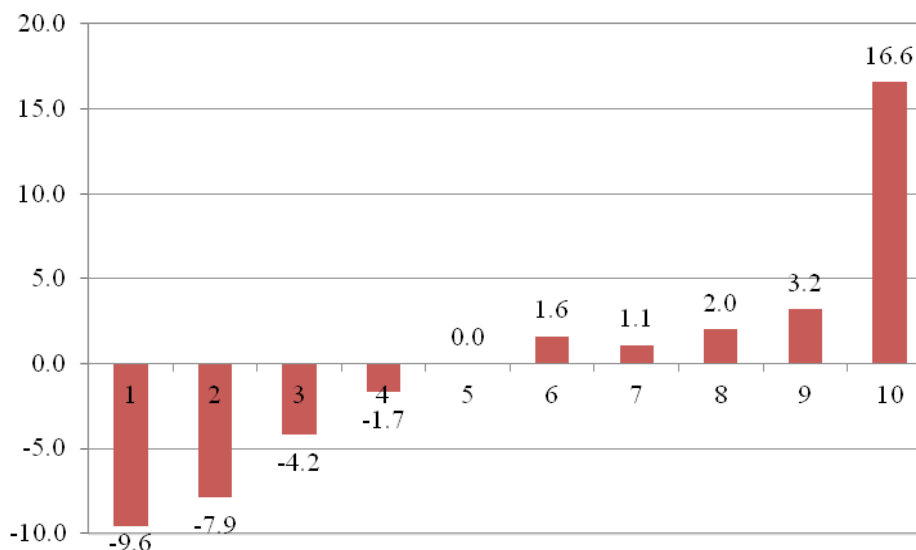
Grafikoni 3. i 4. pokazuju kretanje zaduženosti i štednje građana SAD u periodu 1960 - 2010. Prosečna zaduženost pojedinaca 1960. iznosila je oko 60% njihovog dohotka, dok je 2010. godine ona dostigla oko 120%. S druge strane, štednja je 1960. iznosila oko 8%, da bi 2005. pala čak na samo oko 1.5%, dok se u periodu do 2010. povećala na oko 6%. Sve su ove stope štednje izuzetno niske ako se poredе sa onima u Kini gde iznose između 35 i 55 % dohotka.

2.2. Nejednakosti na nacionalnom planu

Anglosaksonske zemlje, posebno SAD, imale su i u ranijem periodu velike nejednakosti. Sa novim povećanjem, nastalim poslednjih decenija, one su zadržale poziciju sa najvećim nejednakostima među razvijenim zemljama.

Nordijske evropske zemlje su poslednje tri decenije takođe imale značajan porast nejednakosti, ali je tome prethodio veoma nizak nivo, zbog čega one ostaju više egalitarne u poređenju sa drugim zemljama. Najzad, zemlje kontinentalne Evrope (Austrija, Belgija, Francuska, Nemačka) nisu imale značajniji porast nejednakost do ranih 2000-ih godina, da bi zatim došlo do velike i nagle ekspanzije nejednakosti, posebno u Nemačkoj, što naročito dobro ilustruje naredni grafikon. U periodu 1999. do 2010. dohodak 10% najbogatijih u Nemačkoj je realno povećan za 16,6%, dok je dohodak 10% najsiromašnijih sa dna lestvice smanjen za 9,8%. Dakle, i u Nemačkoj je došlo do velikog raslojavanja u poslednje dve decenije.

Grafikon br. 5. Rast realnog godišnjeg ekvivalentnog raspoloživog dohotka, po decilima, Nemačka, 1999-2009.

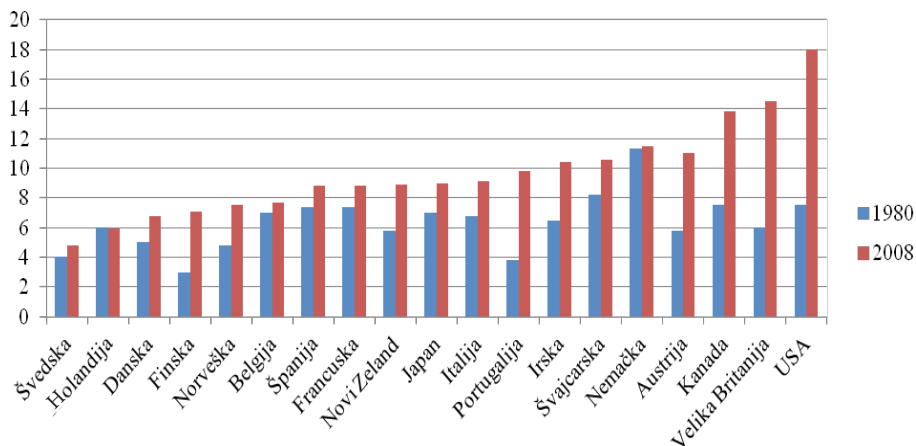
Izvor: Treck T., Sturn S. (2012), Income inequality as a cause of the Great Recession? A survey of current debates, International Labour Organization, Geneva, p.85.

Najveće nejednakosti na svetu i dalje imaju zemlje Južne Amerike: Čile, Brazil, Kolumbija, Ekvador, Paragvaj i Argentina. Sve ove zemlje imaju vred-

nosti Gini koeficijenta preko 0,50. Poređenja radi u SAD Gini koeficijent iznosi 0,37, a u Velikoj Britaniji 0,35. S druge strane najniži nivo nejednakosti imaju: Danska, Švajcarska, Slovenija, Švedska, Norveška, Austrija, Finska, Francuska i Luksemburg. U ovim zemljama vrednosti Gini koeficijenta se kreću od 0,20 do 0,30.

Pored promene Gini koeficijenta na rast nejednakosti vrlo uverljivo ukazuje porast udela 1% najbogatijih u ukupnom dohotku. Na grafikonu koji sledi vidimo da se udeo 1% najbogatijih u raspodeli ukupnog dohotka u SAD povećao sa oko 8% u 1980. godini na čak približno 18% u 2008. To znači da su od porasta dohotka u ovako dugom periodu materijalnu korist u SAD imali samo najbogatiji. Ovako drastično raslojavanje desilo se, mada u nešto manjoj meri, i u Velikoj Britaniji i Kanadi. Jedino je Holandija zabeležila smanjenje udela 1% najbogatijih u ukupnom dohotku, dok je kod ostalih razvijenih zemalja udeo 1% najbogatijih u ukupnom dohotku povećan, ali u znatno umećenijoj srazmeri nego u SAD i Kanadi.

Grafikon br. 6. Udeo 1% najbogatijih u ukupnom oporezivom dohotku, 1980. i 2008.

Izvor: Economic Policy Reforms 2012, Going for Growth, OECD 2012, PART II, Chapter 5, Reducing income inequality while boosting economic growth: Can it be done?, p. 188.

Šta je uzrok ovako velikog povećanja nejednakosti poslednje tri decenije? Uticaj globalizacije na rast nejednakosti je nesporan. Kevin H O'Rourke⁵

⁵ Kevin H. O'Rourke: „Globalization and Inequality: Historical Trends“, NBER, Working Paper 8339, Cambridge, June 2001.

postavlja pitanje, da li globalizacija deluje da svet postaje više ujednačeno mesto, ili utiče da bogati budu sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji. On smatra da su dokazi o vezi između nejednakosti unutar zemalja i globalizacije na kraju dvadesetog veka raznovrsni.

Da bi slika o ekonomskim nejednakostima bila potpunija daćemo uporedne podatke za deset zemalja gde su ekonomske nejednakosti najveće i za deset zemalja gde su najmanje, mereno odnosom udela u dohotku 20% najsiromašnijih i 20% najbogatijih.

Tabela br. 2. Procentualno učešće u dohotku najsiromašnijih i najbogatijih 20%

Najveće nejednakosti			Najmanje nejednakosti		
Zemlja	20% najsiromašnijih	20% najbogatijih	Zemlja	20% najsiromašnijih	20% najbogatijih
Zimbabve	1,1	76,7	Azerbejdžan	13,3	30,2
Namibija	1,5	78,3	Japan	10,6	35,7
Alžir	2,0	61,9	Češka	10,1	35,6
Kolumbija	2,3	61,6	Slovenija	10,1	33,4
Panama	2,5	58,0	Slovačka	10,0	34,6
Honduras	2,5	58,4	Švedska	10,0	33,4
Bolivija	2,7	61,2	Finska	9,7	35,8
Ekvador	3,4	58,5	Francuska	9,3	36,2
Južna Afrika	2,9	64,8	Holandija	9,6	34,5
Kolumbija	3,1	61,5	Japan	10,6	35,7

Izvor: UNICEF, Working paper, Izabel Ortiz and Mattew Cummins: »Global Inequality: Beyond the Bottom Billion – a Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries«, 2011.

Očigledno da tamo gde je veliko siromaštvo, tamo su i nejednakosti enormne. To nas upućuje na zaključak da je ekonomski razvoj nužan, kako za iskorenjivanje siromaštva, tako i za smanjenje nejednakosti.

Raspoloživi podaci o nejednakostima u Srbiji su nekonzistentni, pa zbog toga ne možemo imati realnu sliku o veličini nejednakosti kod nas. Prema izvorima Svetske banke Gini koeficijent za Srbiju u 2008. godini iznosi 0,28, dok je prema drugom izvoru 0,35⁶. Očigledno, radi se o krupnim razlikama, koje ne bi smele biti rezultat primene različitih metodologija.

Zbog nedovoljne transparentnosti finansijskih transakcija i visokog nivoa sive ekonomije u Srbiji su praktično neuhvatljivi tokovi novca, pa i dohotka pojedinaca, odnosno domaćinstava. Na strani 21. ove monografije data je shema iz koje se vidi da je utvrđivanje dohotka složena operacija čak i u uslovima kada su novčani tokovi potpuno transparentni.

S obzirom na veliku nezaposlenost, siromaštvo i široko rasprostranjenu korupciju, više je verovatno da je realniji drugi izvor, po kome je Gini koeficijent u Srbiji 0,35, što znači da su nejednakosti kod nas visoke. S obzirom na nizak nivo razvijenosti, poželjni nivo nejednakosti kod nas trebalo bi da odgovara vrednosti Gini koeficijenta u rasponu od 0,20 do 0,30.

3. Globalizacija i ekonomske nejednakosti

Globalizacija obuhvata nekoliko dimenzija. Prvo, ona je snažno podstakla međunarodnu trgovinsku razmenu, pa je poslednje tri decenije mnogo brže rasla međunarodna trgovina nego proizvodnja. Globalizacija je takođe znatno povećala direktne strane investicije, naročito sa severa na jug. S druge strane, globalizacija je izazvala krupne strukturne promene u svetskoj ekonomiji, čije su ključne karakteristike:

- Porast broja zemalja u razvoju koje su prihvatile model otvorene privrede i koje su se uključile na svetsko tržište;
- Značajno povećanje udela zemalja u razvoju u svetskoj proizvodnji i izvozu;

⁶ Frederick Solt, „Standardizing the World Income Inequality Database, Science Quarterly“ 90(2): 231-242, 2009.

-
-
- U međunarodnoj podeli rada razvijene zemlje su se opredelile za izvoz proizvoda u koje je uložen visokokvalifikovani rad, dok su zemlje Juga pretežno usmerene na proizvode u koje je uložen nekvalifikovani rad;
 - Kapital, bilo fizički bilo finansijski, postao je ekstremno mobilan između zemalja;
 - Ekspanzija multinacionalnih kompanija je doprinela da tehnologija razvijenih zemalja bude dostupna zemljama u razvoju; i
 - Za razliku od kapitala i tehnologije, mobilnost radne snage je ipak ostala ograničena, kako zbog visokih troškova migracije, tako i zbog antimigracione politike i problema kulturološkog prilagođavanja.

Globalizacija je izazvala naročito krupne promene u svetu rada. Rad kao faktor proizvodnje usko je povezan s jedne strane sa ekonomskom konkurentnošću, a s druge strane i sa siromaštvom, posebno kad je nezaposlenost velika i kada su nadnice niske i, naravno, sa ekonomskim nejednakostima.

3.1. Globalizacija i njena ireverzibilnost

Globalizacija u suštini znači produblјivanje i ubrzavanje svetske međuzavisnosti u svim aspektima modernog društvenog života, od kulture do kriminala, od finansija do duhovnosti. Zbog toga globalizacija treba da bude posmatrana kao kompleksan i multidimenzionalni fenomen koji uključuje različite nivoe, tokove, tenzije i konflikte, tako da je neophodna multidisciplinarna društvena teorija da bi se uhvatila u koštac s oblikom, dinamikom, pravcima, problemima i mogućnostima budućnosti.

Immanuel Wallerstein u vezi sa ovim ističe da se svet nalazi u trenutku transformacije. Reč je o tome da smo u periodu tranzicije koja ne znači da samo nekoliko zaostalih zemalja treba da uhvati priključak sa duhom globalizacije već je posredi tranzicija u kojoj će čitav kapitalistički svetski sistem biti transformisan u nešto drugo. Budućnost, daleko od toga da je određena i bez alternative, ona će biti uslovljena ovom tranzicijom, a njen ishod će biti krajnje neizvestan.⁷

⁷ Immanuel Wallerstein: Globalizacija ili period tranzicije? – *Pogled na dugoročno kretanja svetskog sistema*, objavljeno u hrestomatiji: »Globalizacija – mit ili stvarnost«, priredio Vladimir Vuletić, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 2003.

Ulrich Beck ističe ireverzibilnost globalizacije navodeći da od sada ništa što se dešava na našoj planeti nije više ograničeni lokalni događaj; sva otkrića, pobjede i katastrofe utiču na ceo svet zbog čega moramo preusmeriti i reorganizovati svoje živote i delovanja.

Ireverzibilnost globalizacije on objašnjava sa sledećih osam razloga:

1. Geografska ekspanzija i sve veća gustina međunarodne trgovine, kao i globalno umrežavanje finansijskih tržišta i rastuća moć transnacionalnih korporacija;
2. Nprestana revolucija informacijskih i komunikacijskih tehnologija;
3. Univerzalni zahtevi za ljudska prava – princip demokratije (razmetanje praznim rečima);
4. Protok slika iz globalnih kulturnih industrija;
5. Pojava postnacionalne, policentrične svetske politike, u kojoj transnacionalni akteri (korporacije, nevladine organizacije, Ujedinjene nacije) postaju sve moćniji i brojniji uporedo sa vladama;
6. Pitanje svetskog siromaštva;
7. Problem globalnog uništavanja životne sredine;
8. Transkulturalni konflikti na jednom istom mestu.⁸

Mnogi autori skloni su da globalizaciju poistovete sa tranzicionim procesima koji traju vekovima i imaju za cilj kapitalističku modernizaciju i ekspanziju kapitalističkog sistema. No, kako konstatuje Douglas Kellner u savremenoj epohi postoje značajne novine. U tom smislu brzina globalizacije, zgušnjavanje vremena – prostora, novi oblici masovnih komunikacija, obim finansijskih transakcija i povećano integrisanje svetskog tržišta, predstavljaju nesumljive novine. Nove tehnologije menjaju prirodu rada i stvaraju nove obrasce korišćenja slobodnog vremena, uključujući hiperrealnost sajber prostora, novu virtualnu realnost i nove oblike informacija i zabave. Kapital proizvodi novu tehnikulturu, novi oblik zabave i informatičkog društva i sve se dramatično menja, počev od obrazovanja do rada, politike i svakodnevnog života.

8 Ulrich Beck: *Virtual Taxpayers*, u »*What is Globalization*«, Polity Press, Cambridge, 2000.

3.2. Novi svet rada i bestežinska ekonomija

Anthony Giddens⁹ posebno ističe uticaj globalizacije na duboke transformacije u oblasti rada¹⁰. Novi obrasci međunarodne trgovine i pomeranja ka ekonomiji znanja imali su značajan uticaj na tradicionalne obrasce zaposlenosti. Mnoge tradicionalne industrije su zastarele zbog zaostajanja za novim tehnologijama, pored toga one gube udeo na tržištu i zbog inostranih konkurenata čiji su troškovi radne snage niži nego u industrijalizovanim zemljama. Zbog toga je veliki broj industrijskih radnika ostao bez posla, ali i bez znanja i veština neophodnih za ulazak u novu ekonomiju znanja.

Do nedavno je bilo uobičajeno da ljudi tokom perioda od nekoliko decenija rade za jednog istog poslodavca – takozvani posao za ceo život – danas sve više pojedinaca gradi sopstvene karijere, sledi individualne ciljeve i sam donosi odluke u vezi sa njihovim ostvarenjem. Ovo često podrazumeva promenu nekoliko radnih mesta u toku karijere, sticanje novih veština i sposobnosti i njihovu primenu u različitim kontekstima. Standardni obrasci punog radnog vremena ustupaju mesto fleksibilnim aranžmanima, kao što su: rad kod kuće uz pomoć informacione tehnologije, deljenje radnog mesta, kratkoročni konsultantski projekti, fleksibilno radno vreme itd.

Kako na polju rada, tako i na nivou svetske ekonomije, globalizacija izaziva duboke promene, koje su usko povezane sa pojavom ekonomije znanja. Svetska ekonomija postaje bestežinska ekonomija (weightless economy). Pod bestežinskom ekonomijom, kako ju je nazvao Denny Quah, podrazumeva se ekonomija u kojoj ekonomska vrednost na globalnom nivou sve više zavisi od trgovanja informacijama, odnosno uslugama.

Kao argumentaciju za uvođenje pojma bestežinske ekonomije ovaj autor navodi da ako bi bili u stanju da fizički izmerite količinu robe koja se pre 30 godina prodavala širom sveta i kada biste je uporedili sa današnjom količinom, ukupna količina prodate robe bi bila ista. Ali, tokom tog perioda, stvarna vrednost svetske ekonomije je porasla oko pet puta, a skoro sva novostvorena vrednost potiče iz trgovine informacijama, a ne iz trgovine materijalnim dobrima.

9 Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2003, str. 68.

10 U prilogu br. 2. dat je kratak istorijat rada koji je na zanimljiv način prikazan u Wikipediji.

3.3. Tri pogleda na globalizaciju

Kao nepredvidljiv i buran proces, globalizacija se vidi i shvata na različite načine. Uzavrelu debatu o ovom pitanju David Held razvrstava u okviru tri različite i široke škole mišljenja, koje je označio kao hiperglobalizam, skepticizam i transformacionizam. U suštini, svaka od ovih škola nudi različita objašnjenja globalizacije, odnosno različite pokušaje da se razume ovaj društveni fenomen. Kakve poglede imaju ova tri pristupa globalizaciji najbolje se može videti iz uporednog tabelarnog pregleda koji je Held ovako konstruisao.

Tabela br.3. Konceptualizacija globalizacije: tri tendencije

	Hiperglobalisti	Skeptici	Transformacionisti
Šta je novo?	Globalna era	Ekonomski blokovi, uži obim saradnje nego u ranijim periodima	Nivo globalne međupovezanosti bez presedana u istoriji
Dominantne odlike	Globalni kapitalizam, globalna vlada, civilno društvo	Svet je manje međuzavisan nego devedesetih godina XIX veka	«Gusta» (intenzivna i ekstenzivna) globalizacija
Moć nacionalnih vlada	Opada ili nestaje	Pojačana, odnosno povećan njihov značaj	Rekonstruisana i restrukturisana
Pokretačke snage globalizacije	Kapitalizam i tehnologija	Države i tržišta	Kombinovane snage modernosti
Obrazac stratifikacije	Nestanak starih hijerarhija	Povećana marginalizacija juga	Nova arhitektura svetskog poretka
Dominantan motiv	McDonalds, Madonna itd.	Nacionalni interesi	Transformacija političke zajednice
Konceptualizacija globalizacije	Stvaranje novog okvira društvene akcije	Kao internacionalizacija i regionalizacija	Stvaranje novog poretka međuregionalnih odnosa i aktivnosti na daljinu
Istorijska putanja	Globalna civilizacija	Regionalni blokovi / sukob civilizacija	Indeterminizam: globalna integracija i fragmentacija
Sumarni argument	Kraj nacionalne države	Interenacionalizacija zavisi od pristanka i podrške države	Globalizacija transformiše državnu moć i svetsku politiku

Izvor: D.Held et al., Global transformation, Polity, 1999, str. 10.

Hiperglobalisti su najveći zagovornici globalizacije, dok su skeptici najveći kritičari. Transformacionisti predvođeni E. Gidensom su najumereniji u oceni globalizacije i zato verovatno i najrealniji.

3.4. Globalizacija, nejednakosti i siromaštvo

Jedna od najvećih kontradikcija globalizacije je njen uticaj na siromaštvo i ekonomske nejednakosti. Kritičari globalizacije u prvi plan ističu da ona doprinosi destrukciji lokalnih tradicija, pustošenju prirodnog okruženja i homogenizaciji kulture i svakodnevnog života, kao i produžetku podređenosti siromašnih nacija i regiona bogatim, odnosno povećanju siromaštva i nejednakosti. Globalisti naravno ne prihvataju ovakve ocene, i ne slažu se sa stanovištem da globalizacija povećava siromaštvo, a saglasni su da povećava nejednakosti.

Tokom poslednje tri decenije svet je, u celini, postao bogatiji. Gotovo svuda globalizacija je stvorila jednu novu klasu multimilionera i jednu nižu klasu ljudi koji nisu samo siromašni u ekonomskom smislu, jer zarađuju manje nego što je zacrtana linija siromaštva, već društveno izopšteni (social exclusion) iz mogućnosti koje bi trebalo da budu otvorene za sve. Dinamizam globalizacije koristio je mnogima, ali je takođe povećao nejednakosti.

Richard Freeman, profesor ekonomije na Harvardu ovako je okarakterisao uticaj globalizacije na nejednakosti i siromaštvo: »Triumf globalnog i tržišnog kapitalizma poboljšao je životni standard milijardama ljudi, dok je milijarde zadržao sa nedovoljnim standardom. To je smanjilo nejednakosti na globalnom nivou ali ih je povećalo unutar mnogih zemalja¹¹.

Sledeći čuvenu Stolper-Samuelson-ovu teorem o efektima međunarodne trgovine, koja pojednostavljeno znači da obilan faktor proizvodnje ostvaruje veći realni dohodak kada se zemlja uključi na svetsko tržište, a kako je obilan faktor u zemljama u razvoju nekvalifikovan rad, to bi trebalo da globalizacija doprinosi smanjenju siromaštva i siromašni (nekvalifikovani) treba da budu dobitnici od slobodne trgovine. Drugim rečima, liberalizacija trgovine u zemljama u razvoju treba da bude korisna za siromašne zbog toga što te zemlje po pravilu imaju komparativnu prednost u proizvodnji dobara koju vrše nekvalifikovani radnici. Iz ove perspektive ekspanzija svetske trgovine, što je jedna od glavnih odlika globalizacije, treba da smanji siromaštvo i nejednakosti u siromašnim zemljama. Ali posmatrano u globalu to se ipak ne dešava.

11 Richard Freeman: Speech at the OECD Policy Forum on Tackling Inequality, paris, May 2. 2011.

Ocenjujući učinke globalizacije Pol Samjuelson u intervjuu novinaru Špigla kaže: "Vaša generacija živi bolje od generacije vaših roditelja, a vaši roditelji žive bolje od svojih roditelja. Bez dinamičke snage globalizacije ne bismo imali snažan ekonomski zamah u celom svetu. Ali ne profitiraju svi u jednakoj meri."¹²

Globalisti i antiglobalisti nemaju različite stavove samo o posledicama globalizacije kada su siromašni u pitanju, već se ne slažu ni oko statističkih izvora i metodologije merenja siromaštva i nejednakosti. Pored toga, antiglobalisti se obično fokusiraju na kratak rok dok pobornici globalizacije posmatraju njene efekte na duži rok. Kritičari globalizacije se fokusiraju na iskustva gubitnika iz grupe siromašnih, čak kada siromaštvo posmatrano u celini opada.

Rasprava o problemima ekonomskih nejednakosti i siromaštva, eskalirala je poslednjih decenija, upravo u vreme najvećeg razmaha globalizacije. To je jedan od glavnih uzroka što je kritika globalizacije došla do usijanja.

Kritike dolaze ne samo iz zemalja i regiona pogođenih globalizacijom, već i od najuglednijih intelektualaca iz razvijenih zemalja. Tako Noam Čomski, čija su dela uglavnom posvećena analizi ideoloških mehanizama zapadnih društava, kaže: »Koncepti efikasnosti i zdrave ekonomije kakve priželjkuju bogati i privilegovani vrlo malo nude ,beskorisnim' slojevima populacije, onima odvučenim u socijalnu bedu i očaj.«¹³

Kritike globalizacije se uglavnom svode na tezu da nova ideologija razvoja (globalizacija) odražava ekonomsku logiku u svoj njenoj krutosti. U ovakvom obrascu nema mesta za poštovanje prirode, koje zahtevaju ekolozi, niti za poštovanje ljudskih bića koje zahtevaju humanisti, najčešće ističu brojni kritičari globalizacije.

Bez obzira na ove protivrečne stavove, danas jedna šestina svetske populacije živi u ekstremnom siromaštvu, sa manje od 1,25 dolara na dan. Pitanje je što ih globalizacija ne izvlači iz siromaštva? Odgovor je delimično u tome što vrlo siromašni ljudi nastoje da ostanu izvan tokova globalizacije. Postoji puno ovakvih primera. Siromašni zemljoradnici iz Meksika nikada nisu prodavali svoje proizvode, ili siromašni zemljoradnici iz Etiopije su neto kupci hrane. Broj ekstremno siromašnih u Sub-Saharskoj Africi je skoro dupli-

12 Pol Smuelson, "Tržište nema ni dušu ni mozak", intrvju Špiglu, preneo NIN, 06.10.2005.

13 Noam Čomski: "Svetski poredak – stari i novi", SKC, Beograd, 1998, str. 853.

ran u poslednje dve decenije sa 170 na 310 miliona. Sub-Saharska Afrika ima veoma malo stranih investicija i još uvek izvozi primarne neprerađene poljoprivredne proizvode.

Siromaštvo na globalnom nivou se smanjilo, prvenstveno zahvaljujući ekonomskoj ekspanziji nekoliko zemalja u razvoju. Pojedine grupe siromašnih su dobitnici globalizacije. To je slučaj sa onima koji rade u izvozno konkurentnim sektorima privrede, i u kompanijama i regionoma koji su primaoci direktnih stranih investicija. Ovi efekti su posebno zapaženi u Kini i Indiji, gde je značajno smanjeno siromaštvo. Dakle, oni koji se uključe u globalizaciju izvesno imaju šansu da izbegnu siromaštvo, a ako ostanu izvan tokova globalizacije, tada je siromaštvo neizbežno.

Da je egalitarizam poguban za razvoj, to je dobro poznato. Egalitarizam sputava inovacije i dinamičan razvoj. Kreativni pojedinci imaju tendenciju da napuštaju društva u kojima postoji snažan pritisak da se ne bude drugačiji. Egalitarnost je, između ostalog, izazvala i raspad socijalizma. Nejednakosti su, s druge strane, kompatibilne sa slobodama. One su često rezultat slobode i stimulativne su za nju.

Kako kaže Ralf Darendorf: "...Nejednakost mnogima daje nadu, pokazujući šta se može postići sposobnošću i srećom – ili možda čak samo srećom. Nejednakost daje boju i raznovrsnost društvima; ona je jedna od oznaka dinamičnih, fleksibilnih i inovativnih zemalja. Stoga ona sama po sebi nije rđava, čak i kada se njeni ekcesi moraju kontrolisati u ime prava svih građana."¹⁴

Dakle, nejednakosti su prirodna stvar slobodnog društva, i ako želimo slobodu, onda su društvene i ekonomske nejednakosti legitimna i neophodna cena koju treba platiti. Otvoreno pitanje može biti gde su granice mogućim nejednakostima. Možda je dovoljan odgovor da individualno bogatstvo postaje problem samo kada se i ako se koristi da ograniči šanse drugih da učestvuju na tržištu, odnosno u društvenim tokovima u celini.

Kao na siromaštvo i nejednakosti, globalizacija isto tako ima veliki uticaj i na državu blagostanja izazivajući njenu krizu. Zbog očigledne nadmoćnosti globalne ekonomije, vlade ostaju bez materijalnih resursa za veća socijalna davanja koje zahteva država blagostanja. Sledeći jedna drugu sve zemlje

¹⁴ Ralf Darendorf, "Sloboda ili jednakost". Danas, 5-6 februar, 2006.

su primorane da državu blagostanja tretiraju kao rezidualnu kategoriju i da štede na njoj.

3.5. Globalizacija, dualizam na tržištu rada i nejednakosti

Jaz između bogatih i siromašnijih predstavlja fascinantnu i značajnu temu, kako za oportune bogataše, tako i za siromašne koji se sa mukom probijaju kroz život, kao i za ambicioznu i zabrinutu srednju klasu. Analiza odnosa na tržištu rada jasno je pokazala zašto ljudi imaju različite dohotke. Zarada pojedinca zavisi od ponude i tražnje za radom te osobe, koje pak zavise od urođene sposobnosti, ljudskog kapitala, kompenzacione razlike, diskriminacije i sl. Kako obično prihod od rada čini oko tri četvrtine društvenog proizvoda u jednoj ekonomiji, to faktori koji određuju zarade najviše utiču i na nejednakosti u raspodeli dohotka. Na razlike u dohotku od imovine (kamate, dividende itd.) otpada samo mali deo ekonomskih nejednakosti. Velike razlike u zaradama su ključne za rast nejednakosti. Dohodak od rada zavisi od različitih činilaca kao što su fizička snaga, inteligencija, trud, zdravlje, obrazovanje, bračno stanje, postojanje rasne ili rodne diskriminacije, postojanje socijalnih programa i sreće.

Ekonomskoj globalizaciji prethodi neverovatno brz tehnološki razvoj. Došlo je do izuzetno uspešnog spoja informacione tehnologije i komunikacija. Računarska tehnika, satelitske komunikacije, optički kablovi i mobilna telefonija omogućavaju brzo i jeftino komuniciranje što ima, između ostalog, za posledicu geografsku razućenost kompanija. Pogoni se preseljavaju širom sveta zavisno od raspoloživih prirodnih resursa i jeftine radne snage. U najrazvijenijim zemljama stvara se industrija znanja, dok se proizvodni pogoni lociraju u manje razvijenim i nerazvijenim zemljama. Ovaj proces je bio u snažnom zamahu sve do globalne ekonomske krize 2008. Kriza je ovaj proces usporila. Veliki porast nezaposlenosti u razvijenim zemljama je čak pruzrokovao i suprotne trendove. Neke svetske kompanije su počele vraćati svoje proizvodne pogone u matične zemlje, pošto je u međuvremenu ponuda radne snage postala obilna.

Globalizacija je podstakla razvoj i prenos novih tehnologija koje su bitno uticale na promene strukture tražnje za radnom snagom. Radnici visoko obučeni i sa visokim kvalifikacijama postali su neophodni za primenu novih tehnologija, pa je tražnja za njima povećana, što je naravno uticalo i na brži rast njihovih zarada, nego što je to slučaj sa prosečno obučenim, i pogotovu ne-

kvalifikovanim radnicima, za kojima je tražnja opala. Nastao je poznati fenomen dualizma na tržištu rada. Na jednoj strani postoji visoko obučena radna snaga koja ima sigurnost radnog mesta i visoke zarade, a na drugoj je, radna snaga sa niskim kvalifikacijama, koja obavlja rutinske poslove. Gap između ove dve kategorije radne snage postaje sve veći i diktiran je ubrzanim tehnološkim razvojem i globalizacijom, posredstvom koje se nova tehnologija brzo prenosi i tražnja za visokoobučanim radnicima postaje sve veća. Nove empirijske analize pokazuju¹⁵ da tehnološke promene doprinose rastu nejednakosti dohotka među radnicima sa punim radnim vremenom, mada je veličinu ovih efekata teško kvantifikovati.

Uticaj globalizacije na tržište rada, sa aspekta stvaranja dualizma na ovom tržištu, svakako je imao za posledicu povećanje nejednakosti u raspodeli dohotka od rada. No, uprkos ovoj jasnoj relaciji, međuzavisnost između globalizacije i raspodele dohotka unutar određene zemlje je višeznačna. Globalizacija utiče na cene faktora proizvodnje različito u različitim zemljama, zavisno da li se radi o supstituciji ili komplementarnosti između domaćih resursa i resursa koji postaju konkurentni faktori zahvaljujući slobodnoj međunarodnoj trgovini. U svakom slučaju slobodno kretanje kapitala, radne snage i roba remeti odnose unutar ekonomija, stvarajući i pozitivne i negativne efekte i na cene faktora i na zarade radne snage. Multidimenzionalnost ovih promena se reflektuje i na kretanje ekonomskih nejednakosti, pa je zbog toga njihovo sagledavanje u teorijskom smislu višeznačno, a empirijski teško izmerljivo.

Mnogi ekonomisti veruju da je poslednjih godina glavni uzrok nejednakosti povećanje finansijskog prinosa od obrazovanja, i to zbog tehnoloških promena kao što je široko rasprostranjena upotreba kompjutera na radnom mestu. Stoga zaposleni s visokom školskom spremom sada zarađuju relativno više od svojih nedovoljno obrazovanih kolega.

15 OECD 2012, „Inequality in labour income-What are its drivers and how can it be reduced?“, OECD Economics Department Policy Notes, No. 8 January 2012.

3.6. Divergentni stavovi političke desnice i levice o ekonomskim nejednakostima

Ekonomske nejednakosti su jedan od pojmova koji izaziva sporove najvišeg intenziteta i to kako u ekonomiji, tako i u politici. Politička desnica tvrdi da su izvestan nivo nejednakosti i siromaštva neizbežana cena koja se plaća za efikasnost i ekonomski rast. Ljudima je potreban podstičući visok dohodak da ih ohrabri da rade, da se obučavaju, investiraju i da preuzimaju rizik. Ovakav pristup može imati za posledicu da su neki ljudi siromašni, zbog toga većina na desnici prihvata primenu određenih vladinih mera za ublažavanje siromaštva.

Ipak, oni brinu da neka značajnija redistribucija od bogatih ka siromašnima može značajno smanjiti rast i efikasnost sa potkopavanjem podsticaja (inicijativa). Diferencijacija cena je važan deo dinamične tržišne privrede, jer ona je cenovni signal koji ohrabruje resurse da idu u sektore ekonomije gde tražnja raste i da napuštaju sektore gde tražnja opada. Ako se država upliće u taj proces sa oporezivanjem visokih dohodaka i novčanim pomaganjem niskih dohodaka, radne osobe neće imati iste pobude da steknu više kvalifikacije, da traže unapređenje, da rade puno radno vreme ili da se bore za drugi, bolji posao.

Politička desnica se zalaže da se razvija kultura samopomoći, gde siromašni nisu zavisni od državne pomoći i gde će oni biti motivisani da traže poslove sa većom zaradom. U isto vreme oni dokazuju da monopolsku snagu sindikata, njihovo uplitanje na tržište rada, treba ograničiti. Zalažu se za slobodno tržište rada, koje će doprineti da se smanje nejednakosti isto kao i unapređenje ekonomskog rasta i efikasnosti.

Levica, što nije iznenađujuće, se ne slaže sa ovakvim stavovima desnice. Fundamentalna dogma socijalizma je da raspodela dohotka treba da se zasniva na potrebama, pre nego na privatnom vlasništvu, svojini i radu na tržištu. Pravo socijalističko društvo bilo bi mnogo više jednako društvo. Mnogi socijalisti ipak prihvataju da bi morao postojati neki podsticaj za ekonomiju da funkcioniše i da zbog toga treba da bude neki nivo nejednakosti.

3.6.1. Primer Švajcarske o različitim pogledima levice i desnice u vezi nejednakosti u zaradama

Suprotstavljenost stavova političke desnice i političke levice o mogućim razmerama ekonomskih nejednakosti, možda najbolje ilustruje primer Švajcarske u kojoj je novembra 2013. održan referendum o mogućem rasponu plata u švajcarskim kompanijama. Na referendumu građani Švajcarske su se izjašnjavali da li da se raspon plata unutar kompanija ograniči na 1:12. Dakle, najveća plata bi mogla biti samo 12 puta veća od najniže. Sada inače rasponi plata između najveće i najmanje u kompanijama iznose drastično više. Tako je u Novartisu ovaj odnos 1:266, u Nestleu 1:208, u Rošu 1: 213, u ABB tehnologiji 1:208 i tako dalje. Godišnja zarada glavnog menadžera Novartisa iznosi 15.722.000 franaka, a najniža godišnja zarada u ovoj kompaniji iznosi 59.000 franaka, dok je prosečna godišnja zarada u Švajcarskoj 71.748 franaka.

Kada je leвица pokrenula kampanju za ograničavanje zarada na 1:12, dve trećine građana je podržavalo ovaj predlog. No, referendum ipak nije uspeo, dve trećine je glasalo protiv. Pokrenuta je velika kampanja privrednika i industrijalaca protiv ove inicijative. Oni su zapretili da će, u slučaju prihvatanja inicijative za ograničavanje zarada, najuspešnija švajcarska preduzeća iseliti u inostranstvo. Rukovodstva koncerna Novartis i Nestle pismeno su se obratili svakom zaposlenom pojedinačno, ukazujući da svaki glas u korist inicijative ugrožava i njihovo radno mesto. Lider demohrišćanske partije je zapretio građanima: " Hoćete li da pucate u sopstvene noge? Ako izglasate sulude novotarije, nećete postići ništa drugo osim odliva kapitala iz Švajcarske, uz istovremeno povećanje poreza u zemlji i potkresivanje socijalnih davanja ".

No, socijalisti ohrabreni što su na prvom referendumu u martu 2013. godine već ograničeni bonusi u Švajcarskoj, ističu da su mnoge firme u vreme krize spas našle u subvencijama koje su platili poreski obveznici, i najavljuju za 2014. godinu i treći referendum na kome bi trebalo da se odluči o uvođenju osnovnog dohotka u iznosu od 4000 franaka, koji bi dobijao svaki Švajcarac, bio on zaposlen ili bez radnog mesta.

Do skora je bilo nezamislivo da se u jednoj kapitalističkoj zemlji na referendumu odlučuje o razlikama u zaradama unutar privatnih kompanija. Sada su izuzetno velike razlike u zaradama postale sve teže održive, i sve su jače tendencije da te razlike ipak moraju imati neke granice, uprkos tome što je svetska ekonomska kriza ozbiljno reducirala državu blagostanja u Evropi.

Sagledavanje problema ekonomskih nejednakosti je od velike važnosti za svaku zemlju. Razlike u nivou dohotka po domaćinstvu, su osnovni faktor raslojavanja društva. Pored toga, raspodela dohotka ima direktne implikacije na životne uslove pojedinaca i na mogućnost njihovog ličnog i profesionalnog razvoja. Zbog toga je jedan od proklamovanih ciljeva svakog modernog društva smanjivanje razlika pojedinaca u mogućnostima za lični razvoj. S druge strane, sistem raspodele je potrebno postaviti i tako da bi se izbegla uravnilovka i postiglo što direktnije povezivanje doprinosa i nagrada. Ustvari, zadatak ekonomske politike je da pronade pravu meru između raspodele prema potrebama, koja treba da obezbedi svima iste mogućnosti za razvoj, i raspodele prema doprinosima, što je neophodan uslov pozitivnog uticaja raspodele na ekonomski razvoj.

Pitanje je u kojim okolnostima i kakve promene nejednakosti se mogu tolerisati. Poznata je Paretova teza da se promene u relativnoj nejednakosti mogu više tolerisati ako proces promena podrazumeva apsolutnu dobit za sve. To su promene na bolje za koje treba dodati da one ne treba da sprečavaju buduće poželjnije distribucione promene.

Ako je privreda na nižem stadijumu razvojnog procesa, veći rast prihoda bogatijih slojeva mogao bi da nagovesti skoro povećanje prihoda i za siromašnije grupacije. Siromašni se tada osećaju bolje očekujući kasnije poboljšanje. Međutim, ako se poboljšanje ne ostvari tada i njihovo strpljenje popušta. Zbog toga nastaje »revolucija neispunjenih rastućih očekivanja«, kao snaga sa kojom se mora računati u zemaljama u razvoju.

Državnu podršku, smatraju desničari, treba ograničiti na olakšice za istinski siromašne. Pomoć treba obezbediti samo za minimalnu sigurnosnu mrežu za one koji ne mogu raditi (bolesne i hendikepirane) ili privremeno, za one koji su bez svoje krivice izgubili posao. Čak i u ovom obimu, desničari smatraju, da državna pomoć siromašnima može ozbiljno destimulisati preduzetničke napore.

Većina na političkoj levisi smatra da postoji uzajamnost jednakosti i efikasnosti i da je to daleko manji problem. Pitanje efikasnosti i rasta može se po njihovom mišljenju rešiti na najbolji način sa podsticanjem investicija. To se može postići stvaranjem ambijenta industrijske demokratije gde radnici uče-

stvju u donošenju investicionih odluka. Levica takođe vidi glavnu ulogu vlade u pružanju podrške investiranju, na primer kroz podršku vlade istraživanjima, podstičući preduzeća da zajednički planiraju i koordiniraju strategiju ili da određuju niže kamatne stope koje će omogućiti jeftinije kredite za investiranje.

Ovakva politika bi, po mišljenju levice, imala za rezultat ekonomski rast i efikasnost zbog čega bi vlada bila oslobođena obaveze primene vrlo aktivne politike redistribucije.

Odnos države prema nejednakostima može izazvati kao što vidimo vrlo oprečne stavove i kao što smo već konstatovali, teško se može naći neki ekonomski, pa i društveni problem koji je izazvao toliko puno polemike i oprečnih stavova kao što su ekonomske nejednakosti. Krajnje isključiv stav po pitanju nejednakosti imao je i Rikardo, koji je bio protiv bilo kakve pomoći siromašnima, jer je smatrao da ona, s jedne strane, odvraća siromašne od posla, a da takođe utiče destimulativno i na bogate zbog prekomernog oporezivanja.

Ipak, treba imati u vidu i okolnosti da isto kao što je egalitarnost pogubna za ekonomsku efikasnost, tako i nejednakosti moraju imati svoje granice, kakve i kolike, to je zavisno od nivoa razvoja, stope zaposlenosti, globalnih procesa i sl.

Ključno pitanje je da li je poželjnija raspodela dohotka, sa stanovišta ekonomskog razvoja, sa većim ili manjim ekonomskim nejednakostima. Da li je bolja raspodela čiji je Gini koeficijent bliži nivou od 0,25, (kakav je u Švedskoj), ili nivou od 0,40 (kakav je u SAD). Glavni argumenti za prvu ili drugu opciju su sledeći.

Preterano ujednačena raspodela dohotka je pogubna za ekonomsku efikasnost. Uzmimo za primer iskustvo socijalističkih zemalja, gde su male nejednakosti (bez privatnog profita i sa malim razlikama u zaradama) lišavale ljude inicijative potrebne za njihovo aktivnije učestvovanje u ekonomskim aktivnostima, kao što su marljiv rad i energično preduzetništvo. Konsekvence socijalističke »uravnilovke« bile su slaba disciplina, i nedovoljna inicijativa među radnicima, slab kvalitet i veoma oskudan izbor roba i usluga, nizak tehnološki napredak i konačno spor ekonomski razvoj koji je vodio u sve veće siromaštvo.

S druge strane, preterane nejednakosti nepovoljno utiču na život ljudi, vodeći većoj rasprostranjenosti siromaštva, kao i zanemarujući razvoj zdrav-

stva i obrazovanja i doprinoseći porastu kriminala. Nezadovoljni svojim ekonomskim položajem ljudi sa dna socijalne lestvice su manje spremni za političke konsekvence sa bogatim socijalnim grupama, što dovodi do političke nestabilnosti. Politička nestabilnost povećava rizik za investiranje u tu zemlju i značajno podrija njen razvojni potencijal.

Visoke nejednakosti ograničavaju upotrebu tržišnih instrumenata kao što su promene cena ili novčane kazne. Na primer više cene električne energije doprinose energetske efikasnosti, ali vlade će izbegavati da odobre veće cene zbog rizika da siromašni građani budu lišeni snabdevanja električnom energijom jer ne mogu da plaćaju visoke cene. Visoke nejednakosti mogu obeshabriti neke osnovne norme ponašanja među ekonomskim akterima, kao što je poverenje, obaveze i sl. Time se povećava poslovni rizik i troškovi ugovaranja u biznisu, što ometa ekonomski rast usporavajući ekonomske transakcije.

Polazeći od nepovoljnih uticaja visokih nejednakosti na ekonomski razvoj neki eksperti predlažu smanjenje ekonomskih nejednakosti u zemljama u razvoju, verujući da bi to dovelo do ubrzanja ekonomskog i humanog razvoja.

Svaka država vodi manje ili više zastupljenu redistributivnu politiku, zavisno od toga da li više pribegava razvoju države blagostanja, ili se više oslanja na slobodno tržište. Uticaj redistributivne politike na nejednakosti u zemljama OECD istraživali su Philip Doerrenberg i Andreas Peicht.¹⁶ Prema njihovom mišljenju za smanjenje nejednakosti efikasnijim se pokazalo povećanje državne potrošnje od povećanja poreza.

Ovi nalazi se podudaraju sa razlikama u nejednakostima u Evropi i Sjedinjenim državama. SAD imaju jedan od najprogresivnijih poreskih sistema na svetu, ali je, nasuprot tome, najmanja redistribucija dohotka putem državnih izdataka za socijalne namene. Nasuprot tome Evropa, kroz mnogo razvijeniji sistem države blagostanja, u proseku mnogo više izdvaja za socijalna davanja u cilju zaštite od siromaštva i smanjenja nejednakosti. Zbog toga su, zaključuju ovi autori, nejednakosti manje u Evropi nego u SAD. Progresivno oporezivanje kao kanal redistribucije dohotka je manje efikasno u odnosu na državnu potrošnju.

¹⁶ Philip Doerrenberg and Andres Peicht: „The Impact of Redistributive Policies on Inequality in OECD Countries“ IZA, Discussion Paper No. 6505, April 2012.

4. Dugoročne tendencije ekonomskih nejednakosti

Pogled kroz istoriju pokazuje da su kretanja ekonomskih nejednakosti imala dinamične fluktuacije. Ovo posebno važi za plate čije su nejednakosti u XX veku imale više faza smanjivanja i povećavanja. Pored dva svetska rata, kada je došlo do velikog smanjenja raspona u nivoima plata, bili su periodi koji su mahom nastupali posle ratova i kriza, kada je ponovo dolazilo do povećanja nejednakosti, ne samo plata, već i ukupnog bogatstva. Najveće razlike u nivoima bogatstva postojale su krajem XIX i početkom XX veka.

Da bi pokazao kako su se kretale nejednakosti u SAD od 1929. godine, odnosno od Velike depresije, Andrew Samwick, profesor ekonomije na Dartmont College, podelio je period od 1929. do 2007. to jest do pojave globalne finansijske krize, na četiri dela prema nejednakostima dohotka.

1. Velika kompresija: 1929 – 1947.

To je bilo rađanje srednje klase u SAD. Realne zarade industrijskih radnika povećane su za 67%, dok je dohodak najbogatih 1% smanjen za 17%. To je imalo za rezultat da se razlika između bogatih i siromašnih značajno smanjila.

2. Posleratni boom: 1947 -1973.

To je bio period u kome je dohodak stečen dinamičnim privrednim rastom bio široko raspodeljen. Realne zarade industrijskih radnika su povećane za 81%, a dohodak 1% najbogatih je povećan za 38%.

3. Stagflacija: 1973 – 1980.

To je bio period u kome su sve grupe izgubile. Realne zarade industrijskih radnika su smanjene za 3%, a dohodak 1% najbogatijih je smanjen za 4%.

4. Novo zlatno doba: 1980 -2007.

Dohodak najbogatije grupe je uzleteo, dok je stagnirao kod drugih grupa. Između 1980. i 2007. dohodak najbogatih 1% se povećao čak za 197%, i tada je gotovo dostigao istorijski maksimum koji je bio 1928. godine.¹⁷

Karakterističan je primer Francuske, gde je velika koncentracija bogatstva, nastala početkom XX veka, bila proizvod čitavog jednog veka akumulacije u periodu mira: između 1815. i 1914, kada su se bogatstva akumulirala bez straha od poreza na prihod ili nasleđe, kojih tada ili nije bilo ili su bili zane-

¹⁷ <File://G\World> Income Inequality

marljivo niski. Izbijanjem I svetskog rata 1914., pa potom i velike ekonomske krize 1930, u osnovi su se promenili uslovi za akumulaciju velikih bogatstava. Stope poreza na prihod i nasleđe dostigle su već 1920. godine i do 90% na najviše prihode. Postalo je nemoguće steći bogatstvo čiji bi nivo bio uporediv sa onim koji je prevladavao pre 1914. godine. O tome koliko su se u Francuskoj smanjile ekonomske nejednakosti u periodu 1914-1945. govori podatak da je jaz između najviših (čiji najveći deo praktično uvek čini prihod od kapitala) i prosečnih prihoda bio početkom XX veka pet puta veći nego 1945. godine. Iako su ekonomske nejednakosti u ovom periodu petostruko smanjene, veoma je interesantno da je globalna podela nacionalnog dohotka između dohotka od rada i dohotka od kapitala u Francuskoj bila stabilna tokom veka, ali je glavna promena nastala u tome što je koncentracija prihoda od kapitala radikalno smanjena. Prihod od kapitala se delio na mnogo veći broj lica nego što je to bilo početkom veka.

Pitanje je da li bi se Francuska odrekla velikih nejednakosti s početka XX veka, da nije bilo posledica I svetskog rata i velike ekonomske krize tridesetih godina. Bilo je neophodno sačekati godine i finansijske traume prouzrokovane ratovima i krizama tridesetih godina, da bi fiskalna preraspodela dobila odlučujući značaj. Isto tako može se postaviti pitanje da li je smanjenje ekonomskih nejednakosti uslovljeno slučajnim sledom ratnih i berzanskih događaja, ili su krize u periodu 1914-1945. izazvane unutrašnjom reakcijom na nepodnošljive nejednakosti koje su tada obeležavale kapitalizam?

Umesto odgovora na ovu dilemu ukazaćemo na stavove Kejnza, koji u suštini opravdava velike ekonomske nejednakosti i stope akumulacije, kada su one u funkciji blagostanja kasnijih generacija. Kejnz ističe da ogromno nagomilavanje kapitala krajm XIX i početkom XX veka nikada ne bi bilo ostvareno u društvu u kome je bogatstvo jednako podeljeno. On smatra da je društvo devetnaestog veka bilo uređeno tako da je akumulirano bogatstvo dolazilo u ruke onih koji će ga najverovatnije najmanje trošiti. Novim bogatašima više je bilo stalo do moći koju su im donosila nova ulagnja, nego do uživanja od neposredne potrošnje. Kejnz smatra da su upravo velike nejednakosti u raspodeli bogatstva omogućile brzo gomilanje kapitala što je imalo za rezultat stabilno poboljšanje opšteg životnog standarada za sve. Ovom činjenicom on opravdava kapitalistički sistem. Kejnz očigledno i ekstremno velike nejednakosti smatra pravednim. Ipak, ostaje otvoreno pitanje gde je granica podno-

šljivosti nejednakosti i kada one stvaraju unutrašnje poremećaje koji dovode u pitanje ne samo stabilnost, već i budući razvoj.

Početak XXI veka došlo je do opšteg smanjenja graničnih poreskih stopa za najveće prihode, pa su i sa te strane stvoreni uslovi za obnavljanje vrlo velikih bogatstava i povećanja razlika u njima do nivoa uporedivog sa onim na početku XX veka. Kako granične poreske stope obično iznose 30 do 40%, to su mogućnosti za koncentraciju bogatstva daleko pogodnije nego kada su te stope bile mnogo veće ili izuzetno visoke na nivou 70 ili 80%, pa i više, kakve su bile tokom tridesetih.

Dakle, kao posledica vrlo dinamičnog tehnološkog razvoja s kraja XX veka, koji ima za rezultat temeljne izmene privredne strukture i brži rast dohotka od kapitala, kao i zbog smanjenja poreskih stopa na najveće prihode, stvorili su se uslovi da ekonomske nejednakosti ponovo budu rekordne kao što su bile na početku XX veka, što se uostalom već i dogodilo u Sjedinjenim Državama i još nekim zemljama. Ovaj proces će globalna ekonomska kriza 2008. zaustaviti, a enormne ekonomske nejednakosti će od mnogih ekonomista biti označene kao jedan od bitnih uzroka ove krize, o čemu će više reći biti na stranicama koje slede.

5. Ekonomske nejednakosti i socijalna pravda

Kada je Adam Smit otkrio osnovni princip tržišne privrede, koji se zasniva na uzajamnoj koristi od dobrovoljnih transakcija odraslih ljudi koje povećava lični interes, tada je prvi put u čovekovoј istoriji uspostavljen moralni legitimitet tržišne privrede zasnovan na delovanju u sopstvenom interesu. To je učinjeno nasuprot drugačijoj, sumnjičavoj intelektualnoj tradiciji, koju je najbolje iskazao rimski imperator Dioklecijan 301. godine posle Hrista, kada je uveo kontrolu nadnica i cena u celom Rimskom carstvu, rekavši: »Neregulisano poslovanje predstavlja uvredu bogova«. Danas većina nas uopšteno prihvata legitimitet ličnog interesa, ali je uprkos tome instinktivno sumnjičava kada je u pitanju interes drugih ljudi.

Upravo ova instinktivna sumnjičavost interesa drugih ljudi nameće potrebu sagledavanja odnosa ekonomskih sloboda i pravde, bilo socijalne ili ekonomske. Ovo, tim pre, što tržišna privreda svoj osnovni podsticaj nalazi u eko-

nomskim nejednakostima. Pored toga tržišta teže, ako se prepuste slobodnom razvoju, da postanu manje otvorena, odnosno da formiraju monopole u cilju zaštite od konkurencije, što znači da tržište samo po sebi ne teži proceduralnoj pravičnosti, čak iako bi se pretpostavilo da im je polazište pravičan sistem.

Isto tako, tržišta su u realnosti nestabilna i nesavršena i kao takva ona nastoje da stvaraju sve veću i veću koncentraciju bogatstva i to kako proizvodnog, tako i ličnog. Koncentracija bogatstva i moći koja s njim ide, progresivno ugrožava princip jednakih sloboda i nepristrasnu jednakost mogućnosti, što je po Rolsu suština socijalne pravde.

Ako pođemo od Rolsovog stava da je ideal liberalnog društva pre svega afirmacija individualnih sloboda, uz notorno Milovo ograničenje da je sloboda drugih granica individualnih sloboda, onda se neminovno postavlja pitanje do koje mere su ekonomske nejednakosti saglasne sa ovim principima i u kojoj meri siromaštvo predstavlja ograničenje sloboda. Problem siromaštva, bar kada su razvijene zemlje u pitanju, nije materijalna beda, kao što je to slučaj u nerazvijenim zemljama, nego društvena izolacija siromašnih. Društvena izopštenost je uzrok sve većih problema u Evropi. Tipičan primer je veliki bes ispoljen prilikom protesta francuskih restoratera krajem 1998. To je ovako opisano sasvim otvoreno: »Ima nečeg odvratnog u tome da postoje ljudi koji u jednoj godini ili čak u jednoj sedmici, zarade koliko i drugi tokom celog svog života«. A odvratnost je samo drugi izraz za mržnju. Uspešna Evropa mora da posveti pažnju i ovoj mržnji prouzrokovanoj društvenom izolacijom, kako ova izopštenost ne bi prerasla u otvoreni revolt.

Vratimo se pravdi, odnosno ekonomskim slobodama sa stanovišta ekonomskih nejednakosti i siromaštva.

Mnogi su skloni da pojam socijalne pravde poistovete sa pitanjem socijalizma, no istorija nas uči drugačije. Koncept pravde je uvek bio nedostižan. Ljudi su se za njega zauzimali od pamtiveka.¹⁸ Pravda, odnosno zahtev za pravičnošću je osnovna odrednica svakog društva. Pitanje je otkud tako značajna uloga principa pravde u društvu. Pretpostavimo da je društvo manje ili više samodovoljno udruženje osoba koje u međusobnim odnosima prihvata izvesna pravila ponašanja kao obavezujuća i koje se uglavnom ponaša u skla-

¹⁸ Videti: Kenneth, E. B. "Principles of Economic Policy", Prentice, Hall, INC. 1958. glava o ekonomskoj pravdi.

du sa njima. Ova pravila u suštini određuju sistem saradnje koji je zamišljen da bude od koristi za sve koji u toj saradnji učestvuju. Cilj društva je uzajamna korist i u njemu paralelno egzistiraju kako identitet tako i sukob interesa. Identitet interesa se ogleda u tome što društvena saradnja omogućava bolji život svakome u odnosu na život koji bi imao ako bi živeo sam, pomoću svog sopstvenog truda.

Problem nastaje kako raspodeliti veće koristi koje proizilaze iz njihove saradnje. Svako želi veći, umesto manjeg udela. Zato se i kvalitet društvenog uređenja može meriti stepenom efikasnosti kako prihvaćena načela određuju ovu podelu dobiti iz njihove saradnje i kako osiguravaju saglasnost o pravnim udelima u raspodeli. »Ovi principi su principi društvene pravde: oni određuju način podele prava i dužnosti u osnovnim ustanovama društva i definišu odgovarajuću raspodelu koristi i tereta u društvenoj saradnji.«¹⁹

Sklonost ljudi ka sopstvenom interesu čini nužnom njihovu opreznost jednog prema drugom, ali njihov osećaj za pravdu čini mogućim njihovo uzajamno udruživanje. Opšta želja za pravdom ograničava težnju za drugim ciljevima. Pa zato javno shvatanje pravde sačinjava temeljnu osnovu dobro uređenog društva. Uprkos tome, ljudi se obično ne slažu u pogledu pravila koja treba da definišu osnovne uslove njihovog udruživanja i obično se ono što je pravedno ili nepravedno osporava, zbog čega su postojeća društva retko uređena na principu pravde.

Možda će nas pojmu pravde najbolje približiti Aristotelovo shvatanje ovog fenomena. Aristotel pod pravdom podrazumeva uzdržavanje od sticanja neke prednosti za sebe otimanjem onoga što pripada drugome, njegove svojine, njegove nagrade, njegove službe i sl. ili ne lišavanjem osoba onoga što smo joj dužni, ispunjavanjem obećanja, vraćanjem duga, odavanjem dužnog poštovanja i tako dalje.²⁰

U konkretnom slučaju nijedno društvo ne može da bude tako uređeno da u njega ljudi stupaju zavisno od svoje volje. Naprotiv, svaka osoba je rođenjem u određenom društvu postavljena u neki poseban položaj i priroda ovog položaja neposredno utiče na njene životne izgledе. Svakako da su životne pogodnosti jednog Švajcarca mnogo povoljnije nego osobe rođene u Etiopiji i sl.

19 Džon Rols: "Teorija pravde" – strana 22, "Službeni list", Beograd, i CID, Podgorica, 1998.

20 W. F. R. Hardie: "Aristotele's Ethical Theory", Oxford, The Clarendon Press, 1968, glava X.

Društvo koje zadovoljava principe pravde kao nepristrasnosti približava se, što je najviše moguće, društvu organizovanom na slobodnoj volji pojedinaca, jer udovoljava principima na koje bi pristale slobodne i ravnopravne osobe u okolnostima koje su nepristrasne. Tako su članovi društva autonomni, a obaveze koje prihvataju su samonametnute.

Pravda kao nepristrasnost podrazumeva usvajanje dva osnovna principa koje osobe u početnoj situaciji prihvataju. Te principe Džon Rols²¹ definiše: prvi, kao zahtev za jednakošću u propisivanju osnovnih prava i dužnosti, a drugi polazi od toga da su društvene i ekonomske nejednakosti, na primer, nejednakosti u pogledu bogatstva i vlasti pravedne samo ako imaju za posledicu poravnavajuće dobiti za svakoga, a posebno za one članove društva koji su u najnepovoljnijem položaju. Ove principe Rols dalje obrazlaže da može biti korisno, ali nije pravedno da jedni imaju manje da bi drugi mogli napredovati. Nema, međutim, nepravde u većim dobitima koje zarađuje manjina, pod uslovom da se time popravlja situacija osoba koje nisu te sreće. Osnovna ideja je da pošto blagostanje svakog zavisi od sheme kooperacije bez koje niko ne može imati zadovoljavajući život, raspodela opšte koristi na društvenom nivou, odnosno dobiti od saradnje članova društva, treba da je takva da pridobije voljnu saradnju svakog ko učestvuje u njoj, uključujući i one koji su u lošijim prilikama.

Pitanje je dokle je u suštini pravda egalitarna. Rols ovaj problem razjašnjava tvrdnjom da nezaslužene nejednakosti treba odstraniti pa navodi kako su nejednakosti u pogledu rođenja i prirodne obdarenosti nezaslužene, te nejednakosti treba na neki način eliminisati. To znači da bi sve osobe bile tretirane na jednak način, da bi se osigurala istinska jednakost mogućnosti, društvo mora da pokloni više pažnje onima koji imaju manje prirodnih prednosti i onima koji su rođeni u nepovoljnijim društvenim položajima.

Konkretna mera bi bila izdvajanje više sredstava za obrazovanje manje inteligentnih nego za obrazovanje više inteligentnih, bar tokom određenog životnog doba, recimo u ranim godinama školovanja. Uloga obrazovanja ovde se ne posmatra samo s aspekta obezbeđenja ekonomske efikasnosti i društvenog blagostanja. Jednaka, ako ne i važnija, jeste uloga obrazovanja za omogućavanje osobi da uživa kulturu svog društva i da uzme učešća u njoj, i da na taj način omogući svakom pojedincu da stekne osećaj sopstvene vrednosti.

21 Džon Rols: isto, strana 31.

Shodno ovom principu pravde Rols smatra, da oni koji su prirodno povlašćeni, bilo ko da su, mogu izvlačiti dobitke iz svoje srećne sudbine samo pod uslovima koji popravljaju situaciju onih koji su bili lošije sreće. Oni koji su po prirodi u povoljnijem položaju ne treba da izvlače dobitke samo zato što su obdareniji, nego samo zato da pokriju troškove školovanja i obrazovanja i zato što koriste svoju obdarenost na načine koji pomažu manje srećnima. Niko nije zaslužio svoje veće prirodne sposobnosti, niti zaslužuje povlašćenije početno mesto u društvu. Ovo naravno nije razlog da se ove razlike ignorišu, još manje da se uklone. Umesto toga, odnosi se mogu urediti da ove prednosti budu od koristi i onima u najnepovoljnijem položaju.

Tako se uspostavlja društveni sistem da niko ne izvlači dobitke ili trpi gubitke na osnovu proizvoljne raspodele prirodnih prednosti ili nejednakog početnog položaja u društvu, a da za uzvrat ne daje ili prima izravnavajuće koristi.

Sporna priroda pojma “socijalne pravde” je opštepoznata. Pitanje je u kojoj meri ona podrazumeva preraspodelu opšteg bogatstva i prihoda, a u kojoj jačanje jednakih mogućnosti, i šta ona stvarno znači u kontekstu postindustrijskog društva. Bez sumnje teško je dati definiciju socijalne pravde, ali je korisno imati uvida u više pogleda na ovaj fenomen. Zato je, pored već iznetih pogleda na problem nejednakosti i socijalne pravde, značajno ukazati i na veoma korisnu radnu definiciju socijalne pravde koju je dao nemački politički teoretičar Wolfgang Merkel. On navodi pet prioriteta socijalne pravde u postindustrijskim društvenim okolnostima:²²

1. Borba protiv siromaštva – ne samo zbog ekonomskih nejednakosti kao takvih, već i zato što siromaštvo (pre svega ono koje je trajno) ograničava sposobnosti pojedinca da ostvari samostalnost i samopoštovanje;
2. Stvaranje najviših mogućih standarda obrazovanja i obuke podjednako dostupnih svima;
3. Obezbeđenje zaposlenja osobama koje su voljne i sposobne za rad;
4. Socijalni sistem koji obezbeđuje zaštitu i dostojanstvo; i
5. Ograničavanje nejednakosti prihoda i bogatstva ako oni sprečavaju ostvarenje prva četiri cilja ili ugrožavaju društvenu koheziju.

22 Entoni Gidens: “Evropa u globalno dobu”, Clio, Beograd, 2009. str. 95.

Ovo je formula prilagođena visoko razvijenim zemljama, i teško može biti univerzalno primenjiva. No, njene vrednosti su nesporne. Ona potvrđuje značaj jednakih mogućnosti u društvu s različitim društvenim slojevima, sasvim opravdano daje prednost borbi za smanjenje siromaštva jer ono ograničava ostvarivanje napretka i sposobnost samoostvarivanja. Formula podrazumeva da borba protiv siromaštva dece ima poseban značaj. Što je viši procenat osoba izloženih siromaštvu u detinjstvu veće su šanse za ugroženost svih pet ciljeva.

Naravno da ostvarenje distributivne pravde ne zavisi samo od njenog teorijskog poimanja već i od društvenog sistema, odnosno društvenih institucija koje treba da obezbede realizaciju principa jednakosti mogućnosti za sve. U tom smislu vlada treba da nastoji da obezbedi jednake mogućnosti za obrazovanje i kulturu za osobe koje su slično obdarene i motivisane bilo da organizuje javne, državne škole ili da daje dotacije privatnim školama. Vlada, takođe, treba da obezbedi jednake mogućnosti u vršenju ekonomske aktivnosti i u slobodnom izboru zanimanja. Najzad, vlada treba da odredi socijalni minimum i da ga garantuje za sve one koji, iz bilo kojih razloga, ne mogu da ostvare taj nivo prihoda, kako građani zbog bolesti, nezaposlenosti i sl., ne bi živeli ispod utvrđene linije siromaštva.

Važno pitanje je i na kom nivou treba odrediti socijalni minimum a da pravda bude zadovoljena. Ako bi pošli od intuitivne teorije pravde onda bi socijalni minimum zavisio od prosečnog bogatstva zemlje ili se može reći da je pravi nivo određen pomoću uobičajenih očekivanja. U problem kvantificiranja socijalnog minimuma ovde nećemo ulaziti. Međutim, važno je istaći da je određivanje socijalnog minimuma potrebno posmatrati imajući u vidu dugoročne izgleda onih u najnepovoljnijem položaju, imajući u vidu i buduće generacije, pošto je nasledstvo osnovni uzrok siromaštva.

6. Nejednakosti i ekonomski rast

Objašnjavanje rapidnog povećanja nejednakosti zarada i dohotka tokom poslednje tri decenije je centralna tema novih ekonomskih istraživanja. Veći deo literature fokusirao se na posmatranje faktora koji na tržištu rada određuju ponudu i tražnju za kvalifikovanim radnicima. Ova istraživanja pokazuju da nejednakosti mogu imati za rezultat nedovoljno investiranje u ljudski kapi-

tal. Lica koja su siromašna ne mogu plaćati skupo visoko obrazovanje i tako se društvo lišava njihovog potencijalnog doprinosa ekonomskom razvoju.

Ekstremne ekonomske nejednakosti zbog toga mogu imati negativan uticaj na makroekonomske aktivnosti i ekonomski razvoj na kratak rok. Zbog intergeneracijskih transfera koji prouzrokuju stabilnost nejednakosti, njihov negativan uticaj na ekonomski razvoj nesporan je i na dugi rok. Nejednakosti utiču i na izbor zanimanja. Ako se osoba nalazi pred odlukom da li će se obrazovati da bude preduzetnik ili radnik, troškovi obrazovanja mogu biti odlučujući. U slučaju velikih nejednakosti samo mali broj lica će biti u mogućnosti da stekne znanja nužna za preduzetnički rad. Nejednakosti, dakle, mogu dovesti do nedovoljnog broja preduzetnika zbog čega će biti nedovoljno investicija u preduzetničke aktivnosti, što se svakako negativno odražava na ekonomski razvoj.

Uprkos tome što je pitanje odnosa između nejednakosti dohotka i privrednog rasta stalno u fokusu, među ekonomistima još nema konsenzusa o ovom problemu. Ranija mišljenja o efektu nejednakosti na rast zasnivala su se na stanovištu da veća nejednakost može biti dobra za razvoj. Objašnjenje se zasnivalo na tezi da kada se raspodelom dohotka što veći deo usmerava na bogate to, s obzirom na njihovu sklonost štednji i investiranju, ima pozitivan uticaj na ekonomski razvoj. Ukoliko bi se povećalo učešće siromašnih u raspodeli, odnosno smanjio opseg ekonomskih nejednakosti to bi nepovoljno uticalo na razvoj, s obzirom da siromašni nemaju sklonost ka štednji. Dakle, veći rast se može postići sa većim ekonomskim nejednakostima, pri čemu položaj siromašnih ostaje nejasan.

Nasuprot ovakvim pogledima, poslednjih decenija su sve prisutniji stavovi da visok nivo ekonomskih nejednakosti ne doprinosi ekonomskom rastu. Navode se četiri vrste uzroka zbog kojih rast nejednakosti ima za rezultat niži ekonomski rast: (a) nejednakosti utiču na podsticanje rent seeking aktivnosti koje reduciraju sigurnost svojinskih prava; (b) visoko polarizovana društva su više sklona političkoj nestabilnosti, zbog čega postoji izražena sklonost za populističku redistributivnu politiku, što može imati za rezultat niži rast; (c) srednji sloj u društvu sa velikim nejednakostima je relativno siromašan i zbog toga se, po pravilu, favorizuju veći poreski tereti, što naravno implicira niži nivo privrednog rasta; i (d) ako su nejednakosti previsoke, tada

siromašni imaju sve manje mogućnosti da investiraju u svoj humani kapital, oni zapravo nisu u stanju da vrše bilo kakvo investiranje, što ima nepovoljne posledice na dugoročni razvoj.

Treći pogled na uzročno posledične odnose nejednakosti i ekonomskog razvoja, predstavlja zapravo pokušaj da se ovi protivrečni stavovi približe, kako bi se došlo do jedinstvenog stava. Tako su Galor i Veil postavili jedinstven model koji uključuje promene između različitih perioda koji karakterišu proces ekonomskog razvoja, pri čemu su se fokusirali na istorijsku evoluciju odnosa između rasta stanovništva, tehnoloških promena i ekonomskog rasta. Oni tvrde da je klasični pristup prihvatljiv za ranu fazu razvoja sa niskim nivoom dohotka, ali da ne odgovara za kasniju etapu razvoja. U početnom periodu razvoja kapital je oskudan resurs, a kako ekonomske nejednakosti podstiču štednju i akumulaciju fizičkog kapitala, to one tako pozitivno utiču na ekonomski rast. U kasnijim fazama razvoja odlučujući za privredni rast sve više postoje humani kapital, tako da je on glavna lokomotiva rasta. Kako u kasnijoj fazi razvoja zarade rastu, to negativan efekat ekonomskih nejednakosti na humani kapital biva sve više neutralisan i zbog toga efekti nejednakosti na ekonomski rast postaju beznačajni. Dakle, ako je uticaj ekonomskih nejednakosti pozitivan na privredni rast u početnoj, on postaje beznačajan u krajnjoj, poznoj fazi razvoja.

Njihov model se zasniva, kao što vidimo, na stanovištu da nejednakosti dohotka imaju pozitivan uticaj na akumulaciju fizičkog kapitala, ali negativan na akumulaciju humanog kapitala u prisustvu kreditnog ograničenja, koje je inače imanentno za početne faze razvoja. U ranoj fazi razvoja kapital je oskudan a stope povećanja humanog kapitala su niže od stopa povraćaja fizičkog kapitala, zbog čega proces budućeg razvoja zavisi uglavnom od akumulacije fizičkog kapitala. Pozitivni efekti ekonomskih nejednakosti na agregatnu štednju su veći od negativnih efekata na investiranje u humani kapital sve dok je marginalna sklonost štednji rastuća funkcija individualnog bogatstva. Nejednakosti povećavaju agregatnu štednju i akumulaciju kapitala, jačajući proces razvoja. U kasnijim fazama razvoja, međutim, pozitivni efekti agregatne štednje kompenzuju negativne efekte nedovoljnih investicija u humani kapital.

6.1. Kuznjecova hipoteza o uticaju nejednakosti na razvoj

Nakon što je Kuznjec 1955. godine objavio u Amerčkoj ekonomskoj reviji rad o nejednakostima koji je bio veoma podsticajan za dalja istraživanja posledično-uzročne povezanosti ekonomskog razvoja, nejednakosti i blagostanja, nastala je masovna literatura na ovu temu. Ona se u najvećem delu fokusirala na sledeća tri pitanja:

- Kakav je uticaj rasta i razvoja na nejednakosti,
- Kakav je uticaj nejednakosti na rast i blagostanje i
- Kakav je uticaj politike redistribucije dohotka na rast i blagostanje.

Svoju hipotezu o uticaju ekonomskog razvoja na nejednakosti, Kuznjec je zasnovao na pretpostavci da se privreda sastoji iz dva sektora, starog tradicionalnog koji je manje produktivan i novog modernog, koji je visoko produktivan. Ekonomski razvoj u stvari, po njegovom mišljenju, predstavlja tranziciju prvog, tradicionalnog i zaostalog u drugi, novi, moderni i visoko produktivni sektor. S obzirom, da je tradicionalni sektor manje produktivan od modernog, dohodak po radniku je manji u starom nego u novom sektoru. U prvoj fazi razvoja nejednakosti rastu, pošto nastaje gep između visokih zarada u modernom i niskih u tradicionalnom. Tranzicijom starog sektora u moderni, što predstavlja narednu razvojnu fazu, dolazi do smanjenja nejednakosti, jer sve veći broj radnika ima veće zarade zbog prelaska u moderni, visoko produktivni sektor.

Sve do osamdesetih godina dvadesetog veka Kuznjecova teza je u literaturi potvrđivana. Ranih osamdesetih verovanje u inverznu-U funkciju nivoa razvoja i ekonomskih nejednakosti, kako je svoju hipotezu ilustrovao Kuznjec, dovedena je u pitanje iz više razloga. Jedan od ključnih je bio u tome da se empirijska kretanja, počev od sedamdesetih godina prošlog veka ne podudaraju sa Kuznjecovom tezom. U zemljama u razvoju Istočne Azije sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka došlo je do smanjenja nejednakosti, iako je to bila prva faza razvoja, da bi devedesetih godina došlo do značajnog povećanja nejednakosti, što je takođe suprotno očekivanjima Kuznjecove hipoteze.

Tokom poslednjih trideset godina u većini razvijenih zemalja ekonomske nejednakosti su značajno povećane. Rast nejednakosti naročito je bio vi-

sok u SAD i Velikoj Britaniji²³. Sa ovim velikim promenama nejednakosti postalo je jasno da su nove tendencije u suprotnosti sa Kuznjecovom hipotezom. Globalizacija i tehnički progres doneli su krupne promene koje Kuznjec nije mogao predvideti u svojoj hipotezi, zbog čega se ona nije mogla održati na dugi rok.

Nezavisno od verodostojnosti Kuznjecove teze o uticaju razvoja na kretanje nejednakosti, pogledi na inverzni odnos ovih kategorija, to jest, na uticaj nejednakosti na razvoj su divergentni. Pozitivni uticaj nejednakosti na razvoj zasnivaju se na tvrdnji da nejednakosti utiču na akumulaciju kapitala, s obzirom da bogati više štede nego siromašni. Ovaj pozitivni uticaj nejednakosti na razvoj je proveren i empirijski i teorijski i postoje novije procene koje pokazuju da nejednakosti ipak imaju pozitivan uticaj na ekonomski razvoj²⁴. Mada su ovi radovi kritikovani da u njima nije primenjen adekvatan metod, oni su ipak otkrili da se međuzavisnost nejednakosti i rasta razlikuje među zemljama kao i tokom vremena.

Da li država treba da se uključuje u raspodelu dohotka je pitanje o kome se dugo vodi rasprava. Neke važne škole političke filozofije ukazuju na to da država ne treba da se bavi raspodelom. Međutim, na raspodelu dohotka utiče čak i najminimalnije uplitanje države koje se može zamisliti. Na primer, kada država kupuje materijal za javna dobra, takvi poslovi se sa nekim firmama zaključuju, a sa nekim ne, shodno tome vlasnici firmi koje zakluče ugovore sa državom ostvaruju povećanja relativnih dohodaka. Opštije rečeno, državne aktivnosti u vezi sa oporezivanjem i potrošnjom moraju da menjaju raspodelu realnog dohotka.

6.2. Martin Feldstein – nejednakosti nisu problem

Iz veoma široke rasprave o fenomenu nejednakosti i posebno o eventualnoj potrebi za realizaciju politike koja će smanjiti nejednakosti na društveno prihvatljiv nivo, osvrnućemo se na zanimljiv pogled Martina Feldstein-a, koji odbija tezu da su nejednakosti nepoželjne. On smatra da je problem, na koji se treba fokusirati siromaštvo, a ne nejednakosti. Po njegovom mišljenju razlika

23 Vidi Prilog 1. Gini koeficijent u razvijenim zemljama poslednje tri decenije.

24 Joel Hellier and Stephane Lambrecht: "Inequality, growth and welfare: The main links" ECINEQ, Society for the Study of Economic Inequality, June 2012.

nije samo semantička. Radi se o tome kakav stav treba da imamo o porastu dohotka najvišeg sloja (sloja bogatih).

U razmatranju ovog pitanja ovaj autor polazi od Pareto principa da su promene dobre ako nekome donose poboljšanje, bez da pogoršavaju stanje bilo koga drugog. Prema tome, promene koje povećavaju dohodak najbogatih pojedinaca, a da istovremeno ne dolazi do smanjenja dohotka drugih ispunjavaju ovaj uslov: to donosi nekom ljudima poboljšanje bez pogoršanja stanja drugih. Ovakve promene treba smatrati kao dobre, bez obzira na to što povećavaju nejednakosti.

Naravno, mnogi ne prihvataju ovu naizgled „čistu situaciju“, smatrajući da je povećanje nejednakosti štetno, čak i kad ne nanosi nikakve troškove drugima. Tipičan egalitarijanac će reći: „meni je lošije kada vidim da bogatiji postaju bogatiji, zato kada bogati dobije 1000 \$, njemu je bolje ali meni je lošije. Ja neću imati manje materijalnih dobara, ali ja imam dodatni bol zato što ću živeti u više nejednakom svetu“.

Feldstein, naravno odbacuje ovakve argumente, i naglo i veliko povećanje nejednakosti poslednjih decenija opravdava sa sledeća četiri faktora:

(1) Povećanje produktivnosti

Sada ima više pojedinaca sa prestižnim obrazovanjem i unapređenim veštinama koje traži tržište. Snage tržišta su se promenile u smislu da se više vrednuju specijalizovane veštine, nego što je to bilo u prošlosti.

(2) Preduzetnički uspeh

Došlo je do povećanja preduzetničkih aktivnosti, pa su stvaranje i rast novog biznisa bili važan izvor povećanja broja pojedinaca sa visokim dohotkom.

(3) Povećanje poslova koji donose visoke zarade pojedincima

Investiciono bankarstvo, advokati i drugi visoko plaćeni profesionalci koji sada rade 70 ili više sati nedeljno, dva puta više od običnog službenika, stižu visoke zarade. Došlo je do nove tendencije u pogledu dužne radnog vremena. Ranije su nekvalifikovani fizički radnici radili više radnih časova nedeljno od proseka, kako bi kompenzirali nizak nivo zarada i izbegli zapadanje u siromaštvo. Sada mnogo više časova nedeljno provode na poslu visoko plaćeni stručnjaci, jer je tražnja za njihovim radom veli-

ka. Rezultat toga su veće nejednakosti, pošto su znatno više povećane zarade visoko obučениh radnika.

(4) Niži troškovi kapitala

Niži troškovi kapitala u uslovima niske inflacije i manjeg rizika za uloženi kapital, ostavljaju poslodavcima više materijalnih izvora za povećanje zarada onih zaposlenih koji inače imaju visoke zarade i od kojih najviše zavisi poslovni uspeh kompanija u kojim rade.

Iz ovih izvora se povećavaju dohoci onih koji su inače najbolje plaćeni, bez smanjenja dohotka ili bogatstva ostalih.

Ovi argumenti Feldstein-a svakako zavređuju pažnju, no ostaje pitanje gde je granica povećanja nejednakosti, čak da su prouzrokovane samo sa ovim promenama, usklađenim sa Pareto principom.

No, s druge strane, brojni su i argumenti o negativnom uticaju nejednakosti na razvoj. Visoke nejednakosti mogu kod siromašnih izazvati veliki revolt i podstaći ih da napuste proizvodnju i primene posebne strategije za ostvarenje svojih ciljeva, bilo preko borbenih sindikata, putem štrajkova kao vida izražavanja revolta, ili revolucionarnih i kriminalnih aktivnosti. Ove aktivnosti umanjuju resurse proizvodnje stvarajući kod investitora nesigurnost za postojeće i eventualne nove investicije. One takođe povećavaju društveno nasilje i umanjuju sigurnost svojinskih prava. Svi ovi efekti dovode u opasnost ekonomski razvoj.

Ako je ekonomski razvoj zasnovan na fizičkom kapitalu tada nejednakosti doprinose razvoju pošto je pretpostavka da bogati više štede nego siromašni, a veća štednja znači i veću akumulaciju. Kada je humani kapital ključni faktor razvoja tada nejednakosti postaju štetne po razvoj zbog činjenice da siromašni ne mogu sebi obezbediti skupo visoko obrazovanje. Velike nejednakosti naročito mogu biti pogubne za posebno talentovane osobe, čiji ogromni potencijali mogu zbog izostanka odgovarajuće edukacije, ostati neiskorišćeni, o čemu smo već govorili.

Nejednakosti nepovoljno deluju i na socijalni kapital. Pojam socijalnog kapitala ekonomisti su preuzeli od sociologa. Fukujama socijalni kapital defi-

niše kao „postojanje izvesnog seta neformalnih pravila ili normi podeljenih između članova ili grupa koje dozvoljavaju saradnju između njih“²⁵. Ova neformalna pravila i norme stvaraju poverenje, reciprocitet i solidarnost unutar grupe, što se, naravno, pozitivno odražava na ekonomski rast. Viši socijalni kapital dolazi sa više jednakosti. Pošto je nesporno da socijalni kapital doprinosi ekonomskom razvoju, iz toga proizilaze i novi odnosi između jednakosti i razvoja.

7. Nejednakosti i ekonomska kriza

Nije sasvim jasno da li postoji funkcionalna veza između nejednakosti i kriza konstatuju Michael D. Bordo i Christopher M. Meissner²⁶. Oni su ovaj zaključak doneli pošto su analizirali podatke za 14 zemalja, posmatrajući period od preko 120 godina. Čak odbijaju i tezu da se može uspostaviti bilo kakva paralela između sadašnje krize i one iz 1929, iako je obema prethodilo ekstremno povećanje ekonomskih nejednakosti, što je naravno mnogim autorima poslužilo kao povod da razviju tezu o ekonomskim nejednakostima kao jednom od uzroka nastanka bankarskih, finansijskih pa i ekonomskih kriza.

Uzroke velikog kraha američke privrede 1929. analizirao je i Galbrajt. On je ukazao na više slabosti američke ekonomije koje su dovele do velike krize. Prva od ovih slabosti je loša raspodela dohotka, identifikovana činjenicom da 5% na vrhu lestvice dobija trećinu ukupnog dohotka, kao i da je udeo kamata, dividendi i renti duplo uvećan. On je tvrdio da krajnje nejednaka raspodela dohotka znači da održavanje visokog nivoa tražnje u privredi zavisi od visokog nivoa investicija, ili od visokog nivoa luksuzne potrošnje, ili od oba ova faktora. Neki autori kao Fitoussi i Saraceno, zatim Rajan, Štiglz i drugi²⁷, ove argumente Galbrajta su prilagodili savremenoj situaciji. Oni smatraju da je na povećanje nejednakosti i smanjenje dohotka većina potrošača reagovala tako

25 Joel Hellier and Stephane Lambrecht: "Inequality growth and welfare: The main links", ECINEQ Society for the Study of Economic Inequality, Working paper 2012.

26 Michael D. Bordo, Christopher M. Meissner, „Does Inequality Lead to a Financial Crisis?“, National Bureau of Economic Research, Cambridge, March 2012. p. 20. Ovi autori zaključuju da su pronašli jaku povezanost između kreditnog buma i bankarske krize, ali ne i dokaz da povećanje nejednakosti i koncentracije dohotka značajnije utiče na ekspanziju kredita, pa time i na pojavu finansijske krize.

27 O nalazima ovih autora detaljnije su se osvrnuli A. B. Atkinson i Salvatore Morelli u svom radu: „Economic crises and inequality“, UNDP, Novembar 2011.

što je smanjila štednju i povećala zaduženost²⁸. Tome je doprinela i monetarna politika koja je veoma brzo reagovala obezbeđujući veoma nizak nivo kamatnih stopa, koje su omogućile da privatno zaduživanje poraste iznad održivog nivoa. Dakle, potrošnja je privremeno zadržana na istom nivou iako je dohodak znatno smanjen, što je imalo za rezultat zadržavanje takođe visoke agregatne tražnje i zaposlenosti, ali i stvaranje kreditnih balona. Bogatstvo je bilo precenjeno i previsoke cene nekretnina davale su pogrešan utisak da je nivo duga održiv. Kriza se sama pojavila kada su baloni eksplodirali i neto vrednosti se vratile na normalan nivo. Iako se kriza pojavila u finansijskom sektoru njeni koreni, tvrde ovi autori, su mnogo dublji i leže u strukturnim promenama i raspodeli dohotka koja se dogodila za prethodnih 25 godina.

Bez obzira na to što su mnogi autori zainteresovani za povezanost ovih fenomena, za sada ima malo studija koje su podrobnije opisale u kojoj meri su nejednakosti prouzrokovale krizu. Jedan od pokušaja u ovom smeru je rad Engelbert-a Stockhammer-a,²⁹ koji konstatuje da postoji očigledna paralela između sadašnje krize i one iz 1929, jer je obema prethodilo veliko povećanje nejednakosti. On ispituje više načina kako povećanje nejednakosti, u interakciji sa finansijskim faktorima, doprinosi neravnoteži koja izaziva krizu. On je došao do veoma značajnog proračuna, koji je veoma bitan za razumevanje uticaja nejednakosti na pojavu kriza. Po njegovim nalazima opadanje udela zarada za oko 10 procenata moglo bi da vodi smanjenju potrošnje za 4 procenta GDP.

Veliki rast nejednakosti poslednje tri decenije prouzrokovao je ogromnu preraspodelu dohotka i to na više nivoa. Ključna preraspodela desila se u funkcionalnoj raspodeli dohotka, u raspodeli između rada i kapitala. Udeo rada u raspodeli dohotka je znatno smanjen u korist dohotka od kapitala. Do ključne preraspodele je došlo u okviru dohotka od rada. Udeo u dohotku onih najsiromašnijih sa dna lestvice je stagnirao ili negde i značajno smanjen, dok je udeo bogatih sa vrha lestvice rapidno uvećan.

Pitanje je koji su makroekonomski efekti ovih tektonskih promena u raspodeli dohotka, kakve su posledice ovih promena kako na agregatnu tra-

28 Ovo veoma ilustrativno pokazuju grafikoni 3. i 4. dati u ovoj monografiji.

29 Engelbert Stockhammer: „Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crises“, Political Economy Research Institute, University of Massachusetts Amherst, Workink paper, april 2012.

žnju, tako i na tražnju za pojedinačnim dobrima i uslugama. Realno je očekivati da će smanjenje udela zarada u dohotku imati negativan uticaj na tražnju potrošnih dobara. Primaoci zarada, posebno siromašni, imaju veću sklonost potrošnji nego primaoci dohotka koji potiče od prinosa na kapital. S druge strane, opadanje udela zarada i povećanje udela profita treba da ima pozitivan efekat na rast investicija, pa time i na nivo tražnje koje iziskuju nove investicije. Kako imamo i negativne i pozitivne efekte smanjenja udela zarada na agregatnu tražnju, to je neto efekat ostao teorijski ipak nejasan i zavisi od relativne veličine pojedinih efekata.

Efekat promena u personalnoj raspodeli dohotka na tražnju potrošnih dobara je mnogo razumljiviji, jer standardna teorija potrošnje predviđa da siromašni imaju veću marginalnu sklonost potrošnji nego bogati. Za ilustraciju ove zakonitosti Stockhammer³⁰ navodi nalaze Stein-a, koji je na primeru Nemačke pokazao da je u 2007. godini četvrtina sa vrha lestvice imala prosečnu stopu štednje 15,8%, dok je prva četvrtina sa dna lestvice imala stopu štednje od samo 4,1%, dok je druga četvrtina imala stopu štednje 8,0%, a treća 9,0%. U periodu 1995. do 2007. razlika u stopi štednje između četvrtine sa vrha i četvrtine sa dna lestvice se povećala sa 5,5% na 11,7%. Ovo povećanje razlike u štednji rezultat je povećanja nejednakosti dohotka.

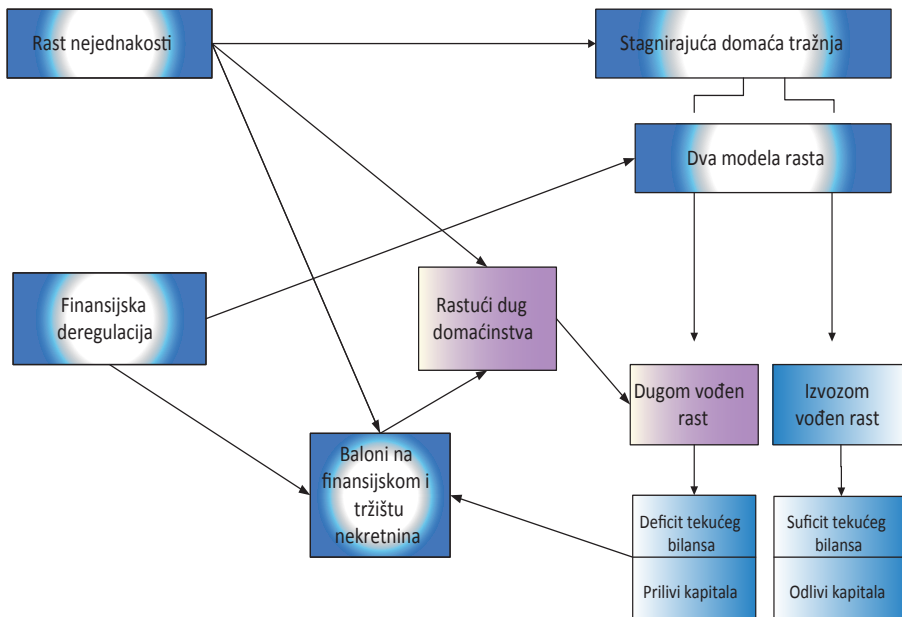
Dakle, porast nejednakosti izvesno utiče na mnogostruke promene agregatne tražnje i naročito njene strukture. Promene tražnje su bez sumnje inicijalna kapisla za brojne makroekonomske neravnoteže, a time i za pojavu bilo kog vida krize. S druge strane, visok nivo nejednakosti može imati za posledicu i povećanje sklonosti špekulacijama. Procenjuje se da sa povećanjem dohotka male grupe veoma bogatih pojedinaca, njihove relativne mogućnosti za potrošnju, odnosno njihova relativna sklonost ka potrošnji biva sve manja, pa zbog toga oni sve više pribegavaju špekulativnoj upotrebi bogatstva. Pošto se dohodak superbogatih naglo povećava, sve veće bogatstvo se ulaže u rizične investicije. No, malo ima empirijskih studija koje bi potvrdile ovu tezu. Za to postoji više razloga. Konceptualno je teško operacionalizovati fenomen špekulacije, a pored toga postoji i empirijski problem jer su raspoloživi podaci o raspodeli bogatstva krajnje oskudni.

30 Ibid, strana 10.

Odnos između nejednakosti i kriza Atkinson i Morelli³¹ više vide kao koincidenciju a ne kao uzročnu vezu. U zaključku svog rada oni ističu: “Ovaj članak bi privukao mnogo više čitalaca ako bi mi zaključili da rast nejednakosti prouzrokuje ekonomsku krizu. Ustvari mi smo našli da se krize razlikuju u velikom delu da li su im ili ne prethodila povećanja nejednakosti, i ni u jednom slučaju gde su nejednakosti povećane uzročnost nije lako utvrditi“. Oni, ipak ne odbacuju mogućnost postojanja ove uzročnosti ali je oni nisu mogli pokazati.

Na kraju rasprave o tome da li je rast nejednakosti doprineo neravnoteži koja je izazvala sadašnju krizu, odnosno, da li je rast nejednakosti uzrok krize, možda se najbolje može sagledati iz shematskog prikaza koji je dao Engelbert Stockhammer³², koji nejednakosti ne vidi kao alternativu finansijskim faktorima, već kao komplementarno objašnjenje koje osvetljava interakciju finansijskih i socijalnih činilaca.

Shema br. 2. Rast nejednakosti i finansijska deregulacija kao uzroci krize

Izvor: [Engelbert Stockhammer](#), Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crisis, Political Economy Research Institute, Working paper number 282, p. 26.

31 A B Atkinson and Salvatore Morelli: “Economic crises and Inequality“, UNDP, Research Paper 2011/06, Novembar 2011. p 49.

32 Citirano delo, strana 26.

Stockhammer, kako je to pokazano i na grafikonu, smatra da povećanje nejednakosti vodi do stagnacije ili opadanja tražnje. Razvijene zemlje na ovaj debalans reaguju na dva načina. Zemlje engleskog govornog područja i mediteranske zemlje pribegavaju modelu rasta zasnovanog na zaduživanju, dok nasuprot njima model rasta baziran na rastu izvoza primenjuju zemlje kao što su Nemačka, Japan i Kina. Ova dva modela postala su vidljiva zahvaljujući finansijskoj liberalizaciji međunarodnih tokova kapitala, koja je dovela do međunarodne neravnoteže bez presedana. Model rasta zasnovan na porastu zaduženosti je postao neodrživ. Porast nejednakosti, zaključuje Stockhammer, je odigrao ulogu pokretača neravnoteže koja je izazvala krizu. Porast nejednakosti, u sadejstvu sa finansijskom deregulacijom treba posmatrati kao uzrok krize.

Ovi argumenti treba da imaju direktne implikacije na ekonomsku politiku. Postoji širok konsensus da su finansijske reforme neophodne da bi se sprečila slična kriza u budućnosti, mada je do sada malo učinjeno na promeni regulacije finansijskih tržišta. Brojne analize uticaja nejednakosti na ekonomsku krizu ukazuju da i raspodela dohotka treba da bude centralno pitanje politike unutrašnje i međunarodne ekonomske stabilnosti.

Na tragu sadašnje krize proistekao je stav o značaju porasta nejednakosti kao jednog od uzroka globalnih kriza, prošlih i sadašnjih. Iako su i dalje podeljena mišljenja o uzročnoj vezi ekonomskih nejednakosti i kriza, činjenica je da je ovaj problem postao centralno pitanje istraživanja makroneravnoteža i na nacionalnom i na internacionalnom nivou. Rast nejednakosti stvorio je ekonomske, socijalne i političke izazove. Očigledno da je fenomen raspodele dohotka, dugo zanemarivan kao nebitan za ekonomsku efikasnost, postao neizbežna preokupacija ekonomske teorije, pa potom i kreatora ekonomske politike. U nekoliko poslednjih decenija, ceo porast dohotka pripao je samo uskom sloju bogatih dok je siromašni, i delimično srednji, a u nekim slučajevima i ceo srednji sloj, bio apsolutno isključen iz te raspodele, jer je u isto vreme njihov dohodak stagnirao ili čak znatno realno opao. Krajnje neravnomerna raspodela dohotka morala je imati za rezultat velike društvene polarizacije, i prouzrokovati ekonomsku i političku nestabilnost.

Polarizacija³³, kao mera nejednakosti u raspodeli dohotka u savremenoj teorijskoj literaturi dovodi se u direktnu vezu sa intenzitetom socijalnih konflikata. Nije potrebno posebno dokazivati da socijalni konflikti i politička nestabilnost negativno utiču na razvoj, remeteći tržišne aktivnosti i radne odnose, kao i umanjujući sigurnost svojinskih prava. Sa drugog stanovišta, polarizacija je često poistovećena sa nestankom srednje klase, fenomenom koji je primećen u SAD i Velikoj Britaniji 80-ih godina prošlog veka. Različite ekonomske teorije pokazuju da je stabilna srednja klasa izvor novih preduzetnika, transmisije „vrednosti srednje klase“, rasta štednje, promocije ljudskog kapitala i stvaranja tražnje za kvalitetnim potrošnim dobrima, što sve podiže opšti nivo investicija i proizvodnje. Zbog toga visok ili rastući nivo bi-polarizacije može nepovoljno uticati na ekonomski razvoj.

Posledice nejednakosti u prilikama imaju neumitan negativan uticaj na ukupne ekonomske performanse. Nejednakosti takođe povećavaju političke izazove jer gaje socijalnu ozlojađenost i generišu političku nestabilnost. One mogu takođe podgrejati populizam, protekcionizam, i antiglobalistička osećanja. Ljudi neće dugo podržavati otvorenu trgovinu i slobodno tržište, ako osećaju da su oni gubitnici, dok mala grupa dobitnika postaje sve bogatija.

Kao što smo videli, enormne ekonomske nejednakosti, i pogotovu njihov permanentan rast, mogu imati mnoge negativne efekte, od porasta siromaštva, društvenog raslojavanja, pa čak i do prouzrokovanja globalnih ekonomskih kriza. Pitanje je kakva se strategija može preduzeti da bi se nejednakosti kretale u okvirima koji su društveno tolerantni i poželjni, da bi njihov uticaj bio podsticajan za ekonomski razvoj i društvenu stabilnost. Regulatorne reforme mogu biti sprovedene na takav način da učine tržišta više efikasnim i da ohrabruju zaposlenost čime će se u isto vreme smanjiti nejednakosti. Tržište rada i socijalna politika takođe treba da se prilagode izmenjenoj strukturi domaćinstva. Politika inkluzivnog razvoja takođe je potrebna u sadašnjoj situaciji.

33 Michal Brzezinski u svom radu „Income polarization and economic growth“, objašnjava u čemu je razlika između „polarizacije“ i „nejednakosti“. Radi se o meri nejednakosti koja je efikasnija od Gini koeficijenta i drugih mera ekonomskih nejednakosti u odmeravanju socijalnog raslojavanja, posebno u uslovima kada se populacija polarizuje na manju sloj bogatih i širok sloj siromašnih, kada nestaje sredni sloj. Zapravo ključna prednost polarizacije je da ona ne generiše vrlo različite rezultate, kao što je to slučaj sa standardnim merama nejednakosti.

Bilo koja strategija, koja ima za cilj da reducira rastuću podelu između bogatih i siromašnih, treba da bude oslonjena na sledeća tri stuba: intenzivnije investiranje u ljudski kapital, promociju inkluzivne zaposlenosti, i dobro dizajnirane redistribucione politike. U svakom slučaju, raspodela dohotka i ekonomske nejednakosti ne mogu više biti izvan interesa ekonomske teorije i životne prakse. Uostalom kao što su mnogi autori pokazali eskalacija nejednakosti nije neizbežna cena progresa. To je pre politički izbor koji, međutim, često postaje veoma skup.

II

KULTURA I NJEN UTICAJ NA EKONOMSKI RAZVOJ I EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI

Sociolozi već dugo vremena ističu značaj kulture za unapređenje ekonomskih odnosa. Ekonomisti, pa i istoričari su, međutim, nedavno došli do spoznaje o međuzavisnosti kulture i ekonomskog razvoja. Ekonomisti su kulturu smatrali kao potpuno neracionalnu, rezidualnu kategoriju koja se koristi da bi se objasnilo sve ono što se ne može protumačiti opštim teorijama ljudskog ponašanja. No, poslednjih decenija, posebno sa ubrzanjem procesa globalizacije, međuzavisnost kulture i razvoja postaje sve izraženija.

Za mnoge ekonomiste je aksiomska pretpostavka da će odgovarajuća ekonomska politika, na valjan način sprovedena, proizvesti iste rezultate bez obzira na kulturu. Sličan stav je do skora imao i Alan Gispfen, bivši direktor Federalnih rezervi SAD, sve dok se nije susreo sa postsovjetskim iskustvom Rusije. On je čvrsto stajao na stanovištu da su ljudi po svojoj prirodi kapitalisti i da će se posle propasti komunizma automatski uspostaviti slobodno tržišni preduzetnički sistem. No, kako je u Rusiji bila nastupila teška recesiona kriza, došao je do zaključka da “uopšte nije u pitanju priroda, već kultura”.

Antropolozi pod kulturom podrazumevaju način života jednog društva u celini: njegove vrednosti, praksu, simbole, institucije i ljudske odnose. Ovakvo široko shvaćen pojam kulture može biti zapreka sagledavanju njenog uticaja na ekonomski razvoj, jer ako kultura obuhvata sve, onda ona ništa ne objašnjava. Zato je ispravno kulturu definisati čisto subjektivnim odrednicama kao vrednosti, stavove, verovanja, orijentacije i osnovna polazišta koja prevladavaju među pojedincima jednog društva. Još konkretniju i veoma sažetu definiciju kulture dao je Fukujama. Po njegovom mišljenju kultura je “nasleđeni etički običaj”³⁴. Etički običaj po Fukujami sastoji se od ideje ili vrednosti

34 F. Fukujama, “Sudar kultura”, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.

kao što je stanovište da je svinja nečista ili da je krava sveta, ili se ovaj običaj može sastojati iz stvarnog društvenog odnosa, kao što je običaj u tradicionalnom japanskom društvu da najstariji sin nasledi celokupnu očevu imovinu.

Iz same definicije kulture jasno se vidi da je spektar uticaja kulture na razvoj veoma širok. Kultura odnosno njene vrednosti mogu podsticati preduzetništvo, ali ga mogu i sputavati. Kultura može, zahvaljujući podsticaju stvaranja socijalnog kapitala, pospešiti efikasnost tržišnih mehanizama kao i delovanje formalnih institucija. Kultura, isto tako, može biti brana korupciji pod uslovom da je antikorupcijska kultura na visokom nivou, i suprotno, može pogodovati širenju korupcije ukoliko preovlađuju društvene vrednosti koje podstiču koruptivno ponašanje.

Kako je opseg pitanja međuzavisnosti kulture i ekonomskog razvoja veoma širok mi ćemo, za ovu priliku, našu pažnju fokusirati na, ne samo opšta pitanja uticaja kulture na razvoj, veći i na međuzavisnost kulturnih vrednosti i produktivnosti, kao osnovnog faktora konkurentnosti, i na funkciju socijalnog kapitala kao produkta kulture.

1. Kultura i ekonomski razvoj

Brojni autori nastanak fenomena održivog razvoja pripisuju kulturi. Razvoj zapravo nije ni postojao pre sedamnaestog veka, ni na Zapadu, ni na Istoku. To se podjednako odnosilo na Evropu i Kinu, prekolumbovsku Ameriku i Indiju. Produktivnost je bila na niskom nivou svuda u svetu zato što su sva društva bila agrarna. Bilo je dobrih ili loših godina, uglavnom pod uticajem klimatskog faktora, prvenstveno padavina, ali održivog ekonomskog razvoja nije bilo. Razlog je u kulturi. Vrednosti koje podstiču akumulaciju kapitala radi povećanja proizvodnje i produktivnosti nisu postojale. Vrednosni sistemi su bili antiekonomske, jer je njihov naglasak bio, na primer, na spasavanju duše egipatskog faraona u Egiptu, na umetnosti i filozofiji u antičkoj Grčkoj, pravnoj i vojnoj organizaciji u Rimskoj imperiji, vladanju tradicionalnom filozofijom i književnošću u Kini i na odricanju od sveta i težnji ka večnom spasenju u srednjevekovnoj Evropi.

Sa nastankom protestantske kulture prvi put je došlo do ekonomskog razvoja u Severnoj Evropi i Severnoj Americi. Vodeće zemlje Evrope,

pre toga, bile su Francuska, Španija, Austrija, sever Italije i Vatikan. Protestantska kulturna revolucija je sve promenila, tako da su drugorazredne nacije – Holandija, Švajcarska, Velika Britanija, skandinavske zemlje, Pruska i bivše britanske kolonije u Severnoj Americi, preuzele vođstvo. Kasnije će katoličke zemlje Evrope prihvatiti logiku ekonomskog razvoja, posebno posle Drugog svetskog rata, pa će biti na približno istom nivou razvoja kao protestantske nacije.

Proučavanje kulture i naglasak na kulturi u društvenim naukama bili su deo glavnih naučnih tokova četrdesetih i pedesetih godina prošlog veka. Interesovanje je potom splasnulo. No, u poslednje dve decenije obnovljeno je proučavanje kulture. Na sceni je stvaranje nove paradigme razvoja i ljudskog progressa, u čijem je središtu kultura.

Kultura je važna za društveni progres. No, sve njene vrednosti nisu same od sebe podsticajne za prosperitet društva. Zbog toga brojni antropolozi na kulturu gledaju vrlo različito. Za našu svrhu posmatranja uticaja kulture na ekonomski razvoj treba imati u vidu poglede Roberta Edžertona, koji kaže: "Ljudska bića u društvima, bilo gradskim ili seoskim, sposobna su za saosećanje, dobrotu čak i ljubav i mogu ponekad da ispolje zadivljujuće umeće u suočavanju sa izazovima u svom okruženju. Ali ona su takođe sklona da gaje verovanja, vrednosti i društvene institucije koje stvaraju nerazumljivu okrutnost, nepotrebne patnje i monumentalnu ludost u njihovim međusobnim odnosima, kao i u odnosima sa drugim društvima i prema fizičkom okruženju u kome žive... Pogrešno je smatrati, kao što mnogi naučnici čine, da ukoliko se populacija pridržava tradicionalnih verovanja ili prakse mnogo godina, da onda oni moraju igrati korisnu ulogu u njihovom životu. Tradicionalna verovanja i praksa mogu biti korisni, mogu čak služiti kao važni adaptivni mehanizmi, ali mogu takođe biti neefikasni, štetni i čak pogubni."³⁵

Osnovno pitanje je zašto je određeni model razvoja moguć u Evropi ili Severnoj Americi a nije ostvariv u Pakistanu, Keniji, Saudijskoj Arabiji ili Brazilu i Argentini. Očigledno je da će ekonomija morati da se sve više oslanja na kulturne i verske tradicije. To će imati za posledicu eliminaciju ideja o univerzalnoj racionalnosti. To važi i za analizu „rizične zemlje“ i za odluke o investiranju. Zato je neophodan doprinos antropologije. Da bi bila efikasnija, eko-

³⁵ Robert Edžerton: "Tradicionalna verovanja i praksa – jesu li neka bolja od drugih?", u zborniku: "Kultura je važna", Plato, Beograd, 2004, str. 221.

nomija mora znati odgovore na pitanja kao što su: zašto je stopa štednje 50% u Singapuru a samo 9% u Meksiku, ili kakav je uticaj azijsko-konfučijanske tradicije u odnosu na katoličku kulturu i slično.

Svaki ekonomski sistem postaje osoben „kulturni kapital“. Politika razvoja je mnogo više od jednostavnog transfera tehnologija. Mnogi programi ekonomskog razvoja u zemljama u razvoju doživeli su debakl upravo zato što nisu uvažavali ove premise, nego su slepo kopirali kriterijume industrijskih društava zanemarujući veoma važne kulturološke specifičnosti dotične zemlje. Tako Konstatin fon Barleven upozorava da u ovakvim slučajevima treba voditi računa o prvobitnim kulturnim faktorima, religioznim strukturama, predstavi o bogu, mitovima, kultu predaka u Africi, odnosu čoveka prema prirodi, natprirodnom i smrti, stavu prema okruženju kao preduslovu za ekološko ponašanje, odnosu prema vremenu, tlu i vlasništvu, priznavanju autoriteta i vlasti, težnji ka zaradi, razvoju i uspehu, stavu prema svemu što je novo, osećaju za budućnost, sposobnosti da se stvaraju elite, načinu donošenja odluka i slično.³⁶

Kulturne vrednosti i norme mogu imati negativan uticaj na razvoj. Zbog toga je često potrebno neke kulturne vrednosti promeniti kako bi prestali biti zapreka razvoju. E.Gidens³⁷ navodi primer Japana, gde je specijalno formirana komisija, kojoj je poveren zadatak da predloži nove pravce kojima će se zemlja kretati u predstojećim decenijama kako bi izašla iz ekonomske recesije, visoke nezaposlenosti i smanjila stopu kriminala. Predlozi komisije predstavljali su iznenađenje za mnoge: japanski građani trebalo bi da se što više oslobode snažnog uticaja tradicionalnih vrednosti. Komisija je zaključila da japanska kultura najviše vrednuje konformizam i jednakost i predložila da se preduzmu mere kako bi se smanjio »prekomerni« stepen istovrsnosti i jednoobraznosti.

Kulturna istorija ljudskog bića, onakva kakva se iskazuje kroz simbolična ponašanja, jezik, sposobnost tehničkih izuma i uspostavljanja odnosa između zajednica stara je 20 do 25 hiljada godina. Kultura ne samo da ima dugu tradiciju nego je njena važna karakteristika i to što se ona menja vrlo sporo, mnogo sporije nego ideje.

36 Konstatin fon Barleven, "Kultura kao faktor realpolitike"; Le Monde diplomatique, novembar 2001.

37 E.Gidens: "Sociologija", Ekonomski fakultet u Beogradu, 2004, str. 25.

Vladajuća ideologija socijalističkih zemalja s padom Berlinskog zida 1989. godine vrlo brzo se preobrazila iz marksizma-lenjinizma u protržišnu i prodemokratsku. Kultura se međutim ne može tako lako promeniti. Iskustvo postsocijalističkih zemalja pokazuje da je stari sistem stvorio mnoge navike kao što su preterana zavisnost od države koja vodi radikalnoj redukciji preduzetničke energije, nesposobnost za kompromis i nesklonost ka dobrovoljnoj saradnji u grupama kao što su kompanije ili političke partije. Naravno, sve ovo je uticalo da tranziciona operacija traje mnogo duže nego što se očekivalo, to jest da proces učvršćivanja demokratije i izgradnje tržišne ekonomije bude znatno usporen.

Iako su građani ovih zemalja dali svoj intelektualni pristanak da socijalizam bude zamenjen demokratijom i tržišnom privredom, oni, međutim, nemaju društvene navike nužne da bi jedno i drugo funkcionisalo.

Ovome treba dodati i vrlo jasan stav Adama Smita o dubokoj ukorenjenosti ekonomskog života u društveni život, zbog čega se on ne može dobro razumeti nezavisno od običaja, morala, navika koji vladaju u društvu u kojem se ovaj ekonomski život odvija. Ukratko, ekonomski život se ne može odvojiti od kulture.

Dakle, da bi kultura bila u funkciji razvoja potrebno je, pored ostalog preispitati tradicionalne vrednosti bez obzira na njihovo dugoročno postojanje, dakle, nužna su kulturna prilagođavanja.

Svi su izgledi da je Maks Veber bio u pravu kad je tvrdio da ako nas istorija ekonomskog razvoja i čemu uči, onda je to saznanje da u kulturi leži gotovo sva razlika. No, s druge strane, kultura u smislu unutrašnjih vrednosti i stavova kojima se populacija rukovodi, plaši naučnike. Ona ima opasan prizvuk rase i nasleđa, utisak nepromenljivosti. Pored toga kritika kulture dotiče osetljive oblasti ega, identiteta, samopoštovanja. Sve to utiče da se mnogi klone preispitivanja kulturnih vrednosti mada svesni potrebe podsticanja kulturnih promena na bolje kao i sprečavanja promena na gore. Složenost odnosa kulture i razvoja proističe i iz njihovih uzročno-posledičnih veza koje su dvosmerne. Isto kako kultura utiče na razvoj tako i razvoj utiče na kulturu.

Primer kako se kultura prilagođava brzom ekonomskom rastu je slučaj Tajlanda. Tamo je kulturna tradicija nalagala da mladići provode godine u manastirima učeći se veri. Smatrali su da je neophodan period sazrevanja

koji je dobar za duh i dušu. No, to je važno nekada. Sada kada je Tajland doživeo ekonomski procvat, mladići se produhovljuju samo nekoliko nedelja, dovoljno da nauče neke molitve i rituale a potom se vraćaju u realan materijalni svet. Tajlandani su dobrovoljno prilagodili svoje prioritete. No, postoje i suprotni primeri, gde se kultura odupire preduzetništvu. O tome govori slučaj Rusije, gde su, tokom sedamdeset pet godina učenje o manama tržišta i profita i privilegije za povlašćene, stvorili stavove nesklone preduzetništvu. I posle promene režima ljudi se plaše nesavršenosti tržišta i čeznu za vremenima kada im je sigurnost davala država i teže za jednakošću u siromaštvu. Na ovu temu nastala je ruska šala: Seljak Ivan je ljubomoran na svog suseda Borisa, zato što Boris ima kozu. Dođe vila i ponudi Ivanu da mu ispuni jednu želju. Šta on želi? Da Borisova koza ugine. Verovatno sve manje Rusa razmišlja na ovaj način. No za nas je zabrinjavajuće to što postoji i ona naša: "Da komšiji crkne krava".

2. Konkurentnost u svetlu nove paradigme produktivnosti i kulture

Iako je uloga kulture u ekonomskom progresu nesporna, tumačenje te uloge u kontekstu drugih uticaja i izdvajanje kulture iz njih je izazovan posao. Za nas je, iz kompleksa ovih odnosa, važno saznanje da je ekonomski razvoj delom uobičen i borbom za prevlast između aspekata ekonomske kulture koji podstiču produktivnost i aspekata kulture koji ugrožavaju produktivnost. Ovo zbog toga što prosperitet nacije, ili standard života njenih građana, zavisi od produktivnosti u korišćenju ljudskih, finansijskih i prirodnih resursa. Produktivnost je, dakle, osnova "konkurentnosti". Ona zavisi od vrednosti proizvoda i usluga nastalih u preduzećima jedne nacije, proizilazi iz kvaliteta i originalnosti tih proizvoda i usluga, kao i efikasnosti kojom su proizvedeni. Centralno pitanje ekonomskog razvoja jeste, kako stvoriti uslove za brz i postojan rast produktivnosti.

U modernoj globalnoj ekonomiji nastaje nova paradigma produktivnosti koja zapravo predstavlja radikalan pomak u odnosu na ranije koncepcije izvora bogatstva. Sada firme u svakoj grani industrije mogu postati produktivnije putem primene savršenijih strategija i ulaganja u moderne tehnologije. Zbog toga je dobro poznati koncept industrijskog targetiranja, kojim vlada

nastoji da favorizuje uspešne sektore industrije, pogrešan. Prema novoj paradigmi produktivnosti, nema dobrih i loših grana industrije. Važnije je pitanje mogu li preduzeća da primene najbolje metode, da zaposle stručnu radnu snagu i upotrebe najbolje tehnike u onome što rade, i da stalno postižu veću produktivnost. Nije bitno da li zemlja ima privredu koja prevashodno počiva na poljoprivredi, uslugama ili industriji. Važna je sposobnost zemlje da se efikasno organizuje, držeći se principa da produktivnost određuje prosperitet pojedinca u toj zemlji.

Opšte je bilo prihvaćeno, pre sto ili samo pedeset godina, da prosperitet nacije zavisi od raspolaganja prirodnim resursima kao što su zemlja, minerali ili radna snaga, čime je nacija sticala komparativne prednosti u odnosu na druge sa manjim bogatstvima. U današnjoj globalnoj ekonomiji preduzeća mogu doći do resursa na jeftin način, ma gde se oni nalazili. Očigledno da u vreme globalizacije sve se manje može računati i na tu prednost. Brzo opadanje troškova transporta i komunikacija, čak i povoljan geografski položaj, što je nesumnjivo primer na našem slučaju, čini manjom prednošću nego što je bila u prošlosti. Sada nije redak slučaj da su preduzeća iz Hon Konga ili Čilea vodeći poslovni partneri Evropske unije. Velika udaljenost od tržišta sve je manji problem.

Zbog svega toga komparativna prednost, kao osnov bogaćenja ustupila je mesto konkurentskoj prednosti, koja se sastoji u produktivnijem prikupljanju resursa radi ostvarenja vrednih proizvoda i usluga. Zapravo, znanje, ulaganja, pronicljivost i inovacije su ključne poluge za rast produktivnosti u preduzećima čime se jača konkurentnost nacionalne ekonomije.

Može na prvi pogled izgledati paradoksalno da u današnjoj globalnoj ekonomiji sve važnije postaju lokalne odrednice a ne međunarodne, i da od lokalnih uslova, u kojima ključnu ulogu imaju kulturne vrednosti, najviše zavisi da li će neka firma biti konkurentnija i produktivnija od nekih na drugom mestu. To se dešava zato što brz protok robe, kapitala i informacija poništava prednosti koje neka firma stiče oslanjanjem na input iz određenog izvora. Koliko globalni faktori konkurentnosti gube na značaju lako se može uočiti na nekoliko primera. Ako neko preduzeće u određenoj zemlji kupuje opremu u Nemačkoj, kao najprestižniju u svetu, isto može da uradi i njeno konkurentsko preduzeće. Ako firma pribavi kapital iz inostranstva, isto može da

uradi i njen konkurent. Ako firma nabavi sirovine iz Australije, isto to može njen konkurent. Dakle izvor konkurentne prednosti u globalnoj ekonomiji sve više gubi na značaju, dok sve važniji izvori konkurentnosti postaju na lokalnom nivou.

Stavovi pojedinaca i organizacija i njihovo ekonomsko ponašanje su pod snažnim uticajem njihovih uverenja o načinu na koji se postiže uspeh. Verovanje koje podržava uspešan ekonomski razvoj jeste prihvatanje da prosperitet zavisi od produktivnosti, a ne od kontrole resursima, naklonosti vlade ili vojne snage, i da je paradigma produktivnosti dobra za društvo. Ako nema takvih uverenja, onda borba za privilegovan položaj i stvaranje monopola postaju dominantno ponašanje, a to je patologija kojom su i dalje zahvaćene mnoge zemlje u razvoju.

U prvi plan paradigme produktivnosti dolazi niz stavova i vrednosti, kao što su: inovativnost, konkurencija, odgovornost, visoki regulatorni standardi, ulaganja u stručna usavršavanja i tehnologiju, pripadnost klasteru i sl. Važni su principi da su obrazovanje i stručnost od presudnog značaja za produktivnost rada, kao i da plate ne bi smele rasti ako produktivnost ne raste. Nasuprot tome postoje i neproduktivni stavovi i vrednosti kao što su: monopol, moć određuje korist, kruta hijerarhija, zatvorene porodične veze i sl.

Borba za prevlast između aspekata kulture koji podstiču produktivnost i aspekata kulture koji ugrožavaju produktivnost na neki način uobličava privredni razvoj. Zbog toga jedan od najvažnijih izazova unapređivanja nacionalne konkurentnosti umnogome leži u menjanju ekonomske kulture. Politike i ponašanja kojima se podržava konkurentnost postaju sve poznatiji, problem je postići da oni budu istinski prihvaćeni.

3. Socijalni kapital kao faktor konkurentnosti

Kultura svoj uticaj na konkurentnost vrši i preko socijalnog kapitala. Socijalni kapital se razlikuje od ostalih oblika ljudskog kapitala po tome što se obično stvara i prenosi pomoću kulturnih mehanizama kakvi su običaji, tradicija i religija. On se ne može steći odlukama o racionalnom investiranju. Pojedinaac može odlučiti da investira u konvencionalne oblike ljudskog kapitala kao što su obuka za mašinistu, fakultetsko obrazovanje, obuka za rad na

kompjuteru i slično. Nasuprot tome, sticanje socijalnog kapitala zahteva navikavanje na norme zajednice i u tom smislu sticanje vrlina kao što su lojalnost, časnost i osećanje međuzavisnosti.

Frensis Fukujama socijalni kapital definiše kao konkretan niz neformalnih vrednosti ili normi koje važe među pripadnicima jedne grupe i omogućavaju im da međusobno sarađuju.³⁸ Ukoliko jedni pripadnici grupe mogu očekivati da će ponašanje drugih biti pouzdano i pošteno, onda će oni početi da gaje uzajamno poverenje. Poverenje deluje kao vezivo koje omogućava svakoj grupi ili organizaciji da deluje efikasnije.

Činjenica je da su ugovori i samointeres važni izvori udruživanja, no ipak najdelotvornije organizacije zasnovane su na zajednicama koje dele etičke vrednosti. Socijalni kapital se ne može steći delovanjem pojedinaca u korist sopstvenog interesa. On je zasnovan na dominaciji socijalnih a ne individualnih vrlina. Sklonost ka socijalnosti se mnogo teže stiče nego druge forme ljudskog kapitala, ali baš zato što je zasnovana na etičkim običajima nju je teže menjati ili razbiti.

Kenet Erou je među prvima, još daleke 1970. godine ukazao na značaj neformalnih pravila za ekonomske transakcije. On je primetio da norme društvenog ponašanja, uključujući etičke i moralne kodekse, mogu biti interpretirane kao reakcija društva da kompenzuje nedostatke tržišta. Erou je posebno izdvojio norme uzajamnog poverenja kao sposobne da pruže netržišnu alokativnu snagu i tako podignu kvalitet funkcionisanja sistema. On je istakao da u odsustvu poverenja može biti vrlo skupo da se aranžiraju alternativne sankcije i garancije, zbog čega mnoge prilike za uzajamno korisnu saradnju mogu biti unapred odbačene. U tom kontekstu poverenje je osnovni, obični, ali snažan primer socijalnog kapitala.

Kenet Erou poverenje opisuje na sledeći način: „Poverenje ima važnu ulogu u sistemu društva. Ono je izuzetno efikasno, omogućujući nam da se oslonimo na reč drugih ljudi. Nažalost, ono nije roba koja se može lako kupiti. Ukoliko možete da je kupite, već unapred sumnjate u ono što ste kupili. Poverenje i njemu slične vrednosti, odanost i iskrenost, predstavljaju primere onoga što ekonomisti nazivaju „eksternalnostima“. One su dobra, one su roba, one

38 F.Fukujama: " Socijalni kapital" u zborniku: "Kultura je važna" u redakciji Lorens E. Harison i Semjuel P. Hantington, Plato, Beograd, 2004, str. 172.

imaju realnu, praktičnu i ekonomsku vrednost; one povećavaju efikasnost sistema, omogućuju vam da proizvedete više dobara ili više onih vrednosti koje najviše cenite. Ali one nisu roba kojom je trgovanje na otvorenom tržištu tehnički moguće ili čak i smisljeno.³⁹

Poverenje je očekivanje jednih članova zajednice da će se drugi članovi te zajednice ponašati regularno, pošteno i kooperativno, zahvaljujući tome što zajednički dele odgovarajuće norme. Te norme se mogu ticati dubokih vrednosnih pitanja kao što je priroda boga ili pravde, ali one mogu takođe obuhvatiti i profesionalne standarde i kodove ponašanja. Tako, na primer, mi verujemo da nas doktor neće smišljeno povrediti zato što očekujemo da on živi u skladu sa Hipokratovom zakletvom i standardima medicinske profesije.

Fenomen socijalnog kapitala objašnjava zbog čega su tržišna privreda i demokratija tako tesno povezane. Zdrava tržišna privreda je ona u kojoj ima socijalnog kapitala u društvu u onoj meri u kojoj je to dovoljno za samoregulaciju biznisa, kooperaciju, organizacione mreže i slično. Kada nema ovih samoorganizacionih sposobnosti onda se neminovno aktivira država koja promoviše ključne firme i sektore. Time država preuzima glavnu ulogu na tržištu, a znamo da su tržišta uvek efikasnija kada, odluke koje se na njima donose, zavise od privatnih interesa.

Moderne institucije su nužan ali nedovoljan uslov za savremeni prosperitet i društveno blagostanje koje ga prati. One se moraju kombinovati sa određenim tradicionalnim društvenim i etičkim navikama kako bi funkcionisale pravilno. Ugovori omogućuju ljudima, koji se ne poznaju i nemaju razloga za međusobno poverenje, da rade jedan sa drugim, ali proces je daleko efikasniji ukoliko međusobno poverenje postoji. Kada odgovarajuće institucije postoje, prisustvo visokog stepena poverenja, kao dodatni uslov ekonomskih odnosa, povećava ekonomsku efikasnost tako što smanjuje transakcione troškove.

Socijalni kapital je bitan za ekonomski razvoj i demokratsko ustrojstvo svake zemlje. No, stvaranje socijalnog kapitala zavisi od mnogo faktora i ono nije nikada u celini pod nečijom kontrolom. I što je od posebne važnosti stvaranje socijalnog kapitala je postepen i dugoročan proces. On je u neku ruku

39 Kennet J. Arrow: "The Limits of Organization", Njujork, Norton, 1974, str. 23.

nusproizvod religije, tradicije, istorijskog iskustva i drugih faktora. Njegovi koreni su zapravo u kulturi.

Ekonomska funkcija socijalnog kapitala je da smanji transakcione troškove koji nastaju sa formalnim mehanizmima koordinacije, kao što su ugovori, hijerarhija, birokratska pravila i sl. Da bi formalne institucije funkcionisale često su potrebni dodatni troškovi monitoringa, pregovaranja, parničenja i sl. koji mogu biti izbegnuti ako je društvo uspostavilo visok stepen poverenja i pouzdanosti u funkcionisanje sistema, odnosno ako raspoláže značajnim socijalnim kapitalom.

4. Država i socijalni kapital

Da li će jedno društvo raspolagati većim ili manjim socijalnim kapitalom umnogome zavisi i od toga kakve mere preduzima država u delokrugu svog delovanja. Tako, država može da doprinosi povećanju socijalnog kapitala na dva načina, ona može da preduzima korake koji doprinose stvaranju socijalnog kapitala ili da čini neke druge postupke koji iscrpljuju društvene zalihe socijalnog kapitala. No, socijalni kapital dobrim delom i ne zavisi od delovanja države. Postoji nekoliko aspekata odnosa države prema socijalnom kapitalu.

Prvo, država ipak nema mnogo jasne poluge za stvaranje socijalnog kapitala, koji je često nusprodukt religije, tradicije i ostalih faktora koji su izvan svake kontrole države. Zbog toga, država treba da bude čak i na oprezu od potencijalnih opasnosti koje može da prouzrokuje socijalni kapital. Ako se poverenje, kao osnovna forma ispoljavanja socijalnog kapitala, uspostavi unutar užih grupa građana, onda njihova aktivnost može biti u suprotnosti sa opštim interesima, pa u tom slučaju socijalni kapital nanosi štetu društvu, umesto da mu je od koristi.

Država ima mogućnosti i da putem obrazovanja direktno doprinosi, odnosno generiše socijalni kapital. Obrazovne institucije nisu samo transmisijski kanal humanog kapitala, one takođe prelaze u socijalni kapital u formi socijalnih pravila i normi. To se odnosi ne samo na osnovno i srednje obrazovanje već i na visoko takođe. Lekari uče ne samo medicinu već i Hipokratovu zakletvu.

Pored direktnog, država može i indirektno doprinositi generisanju socijalnog kapitala. To je slučaj kada je efikasna u obavljanju svojih osnovnih funkcija obezbeđujući zaštitu svojinskih prava i javnu sigurnost. Kada država uspostavi stabilan poredak, tada je verovatnije da će poverenje u društvo rasti spontano, kao rezultat učestalosti međusobnih odnosa racionalnih individua.

Država može, naravno, imati i negativan uticaj na socijalni kapital. To se dešava kada preuzima aktivnosti koje je bolje da prepusti privatnom sektoru ili civilnom društvu. Sposobnost saradnje zasniva se na navikama i praksi. Ako se država upliće u biznis preuzimajući njegovu organizaciju, ljudi postaju zavisni od nje i tada gube spontanu sposobnost da sarađuju jedni sa drugima.⁴⁰ Ovim fenomenom se verovatno može objasniti aktuelna manjkavost preduzetničke inicijative kod naših preduzetnika, odnosno menadžera. Poucheni višedecenijskim iskustvom da se nijedan značajniji poslovni potez ne može povući bez blagoslova vlasti, ta se praksa i dalje nastavlja.

Pored države, mogu se izdvojiti još dva značajna izvora socijalnog kapitala. To su religija i globalizacija. Religija svojom tradicijom doprinosi izgradnji poverenja, no ima oblika religije koji ne doprinose socijalnom kapitalu. Tako neke verske sekte imaju za cilj netoleranciju, mržnju i nasilje. Bez obzira na moguće devijacije, religija u celini je tokom istorije bila najznačajniji izvor kulture i ona će to verovatno ostati i u budućnosti.

Za zemlje u razvoju globalizacija se javlja kao izvor socijalnog kapitala jer ona nije samo pokretač kapitala već takođe i ideja i kulture. Opšte je prihvaćeno da globalizacija razara domaću kulturu i da predstavlja pretnju dugogodišnjim tradicijama u nerazvijenim zemljama. No, globalizacija ostavlja i pozitivne tragove, kao recimo uvođenje međunarodnih računovodstvenih i drugih standarda, novih ideja i novih navika. Pitanje za mnoge zemlje jeste da li su neto dobitnici ili gubitnici u ovim procesima, to jest da li globalizacija razbija tradicionalnu kulturu društva bez ostavljanja ičeg pozitivnog u svom tragu. U svakom slučaju, globalizacija bez sumnje razara tradicionalne vrednosti, no, ona otvara i prostor za pojavu modernosti.

40 Frensis Fukujama: "Social Capital and Civil Society", IMF, 1999.

Održiv privredni rast u moderno doba globalizacije nezamisliv je bez čvrstog oslonca na odgovarajuće kulturne vrednosti. Stoga je ekonomski razvoj delom uobličen i borbom za prevlast između aspekata ekonomske kulture koji podstiču produktivnost i aspekata koji je ugrožavaju. Zapravo, nastala je nova paradigma produktivnosti, kao ključne poluge konkurentnosti i glavnog izvora bogatstva. Komparativne prednosti više nisu u raspolaganju prirodnim resursima ili jeftinoj radnoj snazi, pa čak ni u savremenoj tehnologiji ili povoljnom geografskom položaju. Sve ove doskora nesumnjive prednosti, brz protok robe, kapitala i informacija sve više poništava. U takvim uslovima konkurentsku prednost treba tražiti u internim uslovima poslovanja, koji uveliko zavise od kulturnih vrednosti.

Zapravo, znanje, ulaganja, pronicljivost i inovacije su ključne poluge za rast produktivnosti čime se jača konkurentnost nacionalne ekonomije.

Stavovi pojedinaca i organizacija i njihovo ekonomsko ponašanje su pod snažnim uticajem njihovih uverenja o načinu na koji se postiže uspeh. Verovanje koje podržava uspešan ekonomski razvoj jeste prihvatanje da prosperitet zavisi od produktivnosti, a ne od kontrole resursima, od ekonomije obima, naklonosti vlade ili vojne snage, i da je paradigma produktivnosti dobra za društvo. Ako nema takvih uverenja, onda borba za privilegovan položaj i stvaranje monopola postaju dominantno ponašanje, a to je patologija koja je prisutna kod nas kao i u mnogim zemljama u razvoju.

III

LJUDSKI KAPITAL, EKONOMSKI RAST I NEJEDNAKOSTI

Ekonomisti su poslednjih 100 godina, pa i duže, razmatrali proces ekonomskog rasta, ali su se u većini studija zadržavali na teoriji, sa veoma malo uključivanja empirijskih analiza.⁴¹ Uglavnom je podržavana standardna agregatna funkcija proizvodnje po kojoj je nivo proizvodnje u direktnoj vezi od uloženog kapitala i rada. Bazični model rasta Solow (1957) počinje sa takvim opisom a potom dodaje elemenat tehnoloških promena, koji utiče na privredni razvoj tokom vremena. Izvori ovih tehnoloških promena, mada su bili ključni za razumevanje rasta, nisu bili integralni deo analize.

Tokom poslednje dve decenije ekonomisti su se mnogo više oslonili na empirijska istraživanja, posebno se koncentrišući na ulogu ljudskog kapitala, koji je produkt akumulacije obrazovanja. Obrazovanje razvojem novih ideja i novih tehnologija povećava i inovira kapacitete privrede, i tako direktno utiče na ekonomski rast. Finalni pogled na uticaj obrazovanja na proizvodnju i rast usredsređen je na širenje tehnologije. Ako nova tehnologija povećava produktivnost preduzeća, nacionalna ekonomija može takođe postići rast primenom te tehnologije na opštem planu. Obrazovanje olakšava transmisiju znanja potrebnih da se implementiraju nove tehnologije. Obrazovanje zapravo doprinosi generisanju ideja i širenju tehnologije. Stope tehnoloških promena i povećanja produktivnosti su direktno povezani sa nivoom ljudskog kapitala, odakle proizilazi veliki uticaj obrazovanja na ekonomski razvoj.

1. Međuzavisnost razvoja obrazovanja i pismenosti u XIX veku i nivoa i brzine industrijalizacije

Istoričari ekonomskog razvoja posebno ističu da je za ekonomski razvoj i industrijalizaciju, koji su se desili u XIX veku, pored rasta gradova i uveća-

⁴¹ Eric A. Hanushek and Ludger Woessmann, „How Much Do Educational Outcomes Matter in OECD Countries?” NBER Working Paper, No 16515, Novembar 2010. page 4.

nja broja industrijskih radnika i rasta dohotka, bilo isto značajno i uvećanje pismenosti i obrazovanja.⁴² Iz tabelarnih pregleda, koje dajemo u nastavku, može se videti da su stope pismenosti i obrazovanja bile niže 1800. nego 1830. i 1850. godine. Osim toga, ti podaci ukazuju na postojanje grube veze između nivoa i brzine industrijalizacije, s jedne strane, i nastojanja da se obrazovanje proširi i uspešnosti u tome, s druge strane.

Grubo posmatrano, u širenju pismenosti i obrazovanja, zemlje severozapadne Evrope (zajedno sa Sjedinjenim Američkim Državama) bile su uspešnije od zemalja Južne i Istočne Evrope (Italija, Španija, Rusija i sl.), što je sasvim u skladu sa nivoom i brzinom industrijalizacije u tim zemljama. Velika Britanija, zemlja koja se industrijalizovala pre svih ostalih, zauzima visoko mesto i po stopi obrazovanja, mada ne i prvo mesto.

Tabela br. 4. Pismenost odraslih u izabranim zemljama (u %)

Zemlja	oko 1850.	oko 1900
Švedska	90	99
Sjedinjene Američke Države (samo belci)	85-90	94
Škotska	80	97
Prusija	80	88
Engleska i Vels	67-70	96
Francuska	55-60	83
Austrija (bez Mađarske)	55-60	77
Belgija	55-60	81
Italija	20-25	52
Španija	25	44
Rusija	5-10	28

Izvor: Kratka ekonomska istorija sveta, Rondo Kameron, Lari Nil, Službeni glasnik, Beograd, 2011. str. 323.

Najveći procenat pismenih imala je Švedska, koja je u prvoj polovini XIX veka bila siromašna zemlja. Međutim, Švedska je u drugoj polovini XIX veka imala jednu od najvećih stopa rasta u Evropi. Visok inicijalni nivo pismenosti njenog stanovništva rezultat je specifičnih verskih, kulturoloških i politič-

⁴² Rondo Kameron i Lari Nil, „Kratka ekonomska istorija sveta”, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 321.

kih fakora koji su obeležili period pred početak industrijalizacije te zemlje. A kada je industrijalizacija Švedske počela, bio je od ogromne koristi veoma vredan kapital oličan u pismenom stanovništvu.

Kada je reč o razvoju obrazovanja potrebno je istaći da pre XIX veka državne obrazovne institucije nisu zapravo ni postojale. Imućni ljudi su svojoj deci obezbeđivali privatne tutore. Verske dobrotvorne institucije, i u malom broju slučajeva privatne škole u kojima je naplaćivana školarina, davale su osnovno obrazovanje delu populacije, uglavnom u gradovima. Ideja o opštoj pismenosti nije ni postojala. U stvari, po mišljenju koje je do XIX veka bilo opšteprihvaćeno, "radničku sirotinju" nije ni trebalo opismenjivati, jer bi njena pismenost bila u potpunom neskladu sa njenim "položajem" u društvu.

Ključni preokret u modernizaciji sistema obrazovanja u Evropi donela je Francuska buržoaska revolucija, kada je doneto načelo da država finansira obrazovanje i da ono bude dostupno svima. Međutim, čak i u samoj Francuskoj, vlade koje su se smenjivale tokom perioda restauracije, nisu tom načelu poklanjale neku veliku pažnju, sve do 1840. godine. Zahvaljujući Francuskoj buržoaskoj revoluciji u francuskom obrazovnom sistemu pojavile su se specijalizovane škole za nauku i inženjstvo (najpoznatije su bile *Ecole Polytechnique* i *Ecole Normale Supérieure*). Ove škole osnivane su na univerzitetskom nivou, ali i izvan univerziteta. One nisu obezbeđivale samo naprednu obuku, već su učestvovala i u naučnim istraživanjima. Škole po ugledu na njih nicala su širom Evrope pa i SAD.

Uticaj obrazovanja na ekonomski razvoj u XIX veku je nesporan. Mada se obrazovanje u ovom veku razvijalo kao sistem sam po sebi, nezavisno od procesa industrijalizacije, kasnije se pokazalo da gde god je obrazovanje bilo razvijenije ono je doprinelo ubrzanom ekonomskom razvoju. Možda negde sa odloženim efektima, kao što je to bio slučaj u Švedskoj, ali u svakom slučaju, obrazovanje je bilo od odlučujućeg značaja za proces industrijalizacije XIX veka.

U narednom, XX veku, uticaj obrazovanja na privredni razvoj je očigledniji. To ćemo pokušati da pokažemo na primerima Sjedinjenih Američkih Država i Kine, od kojih su prve bile ekonomski dominantne u gotovo celom XX veku, a Kina je doživela ekonomski prosperitet poslednje tri decenije, u oba slučaja važnu ulogu su odigrali efikasni sistemi obrazovanja.

2. Uticaj obrazovanja na ekonomski razvoj SAD

U knjizi „The Race between Education nad Tehnology“; Goldin i Kartz su došli do zaključka da su SAD postigle ekonomski prosperitet u XX veku zahvaljujući superiornom sistemu obrazovanja. Analizirajući uticaj ljudskog kapitla na privredni razvoj SAD u XX veku ovi autori iznose četiri bitne konstatacije:⁴³

1. Američko vođstvo je proizašlo iz njihove posebnosti u investicijama u obrazovanje čime je na početku XX veka otvoren put specifičnom razvoju američkog društva.
2. Ljudski kapital je glavna deteminanta ekonomskog rasta, kako na opštem planu tako i na specifičnim primerima ekonomskog rasta tokom XX veka.
3. Investiranje u ljudski kapital je imalo veliku ulogu izjednačavanja, smanjivanja nejednakosti. Stabilna akumulacija ljudskog kapitala bila je glavni faktor izjednačavanja na američkom tržištu rada. Sadašnje povećanje nejednakosti u SAD, koje se desilo poslednje tri decenije može se razumeti kao posledica manjeg ulaganja u ljudski kapital.
4. Sjedinjene države su izgubile vođstvo u ekonomskom razvoju zbog toga što je njihov sistem obrazovanja postao dekadentan. Ovaj problem može biti prevaziđen reformom sistema obrazovanja i reinvestiranjem.

Goldin i Katz posebno ističu da je XX vek bio vek ljudskog kapitala za Sjedinjene države i svet, ali da su SAD bile vodeće u investiranju u obrazovanje svoje radne snage kao glavnog pokretača ekonomskog rasta. Pitanje je u čemu su SAD bile posebne i kako je njihovo investiranje u ljudski kapital doprinelo razvoju.

Prednost američkog obrazovnog sistema ogledala se u tome što je on omogućio da se već na početku XX veka mlade generacije obrazuju uspešnije nego u bilo kojoj zemlji u Evropi. To se moglo postići jer je srednje obrazovanje u Americi bilo slobodno i svima dostupno, dok je u najvećem delu Evrope bilo skupo i nepristupačno. Čak su 1930. godine SAD bile usamljene u obezbeđivanju univerzalno slobodnog i pristupačnog srednjeg obrazovanja. Superiornost američkog obrazovnog sistema, koja se potom efektuirala i na ekonomskom planu, postignuta je, kako uvođenjem masovnog srednjeg obrazovanja, tako i razvojem fleksibilnog i multifunkcionalnog visokog obrazovanja.

Američke investicije u obrazovanje su bile izuzetno visoke. Preko 350 milijardi dolara je 1989. godine potrošeno na javno i privatno obrazovanje, da bi se školova-

⁴³ Daron Acemoglu and David Autor, „What does human capital do? A ravier of Goldin and Kaltz the race between education and technology“, National bureau of economic research, Cambridge, Working Paper 17820, februar 2012. page 1.

lo 45 miliona đaka upisanih u osnovne i srednje škole, kao i oko 13 miliona studenata koledža i univerziteta. SAD izdvajaju čak 6,8% društvenog proizvoda za obrazovanje, koliko još jedino izdvajaju Kanada i Holandija, dok Japan, Francuska i Nemačka izdvajaju manje.⁴⁴

Međutim, već od kraja osamdesetih SAD nisu više lider po nivou izdvajanja za obrazovanje. Relativno veća izdvajanja za obrazovanje imale su Japan, Švajcarska i još neke zemlje. Uprkos tome visoko obrazovanje u SAD je zadržalo visok kvalitet i ugled u svetu. Osim mnogih vrhunskih koledža, one poseduju sistem državnih univerziteta koji obrazuju impresivan broj studenata. Poseban kvalitet američkom visokom obrazovanju daju najveći na svetu istraživački univerziteti i naučni instituti sa nastavnim osobljem regrutovanom iz čitavog sveta, koji postižu nesrazmerno visoka međunarodna priznanja i privlače studente iz mnogih zemalja. Harvard, Jejl, Stenford i slični univerziteti, sa zadužbinama koje se mere milijardama dolara, imaju ogromne učinke i svetsku reputaciju. Iz njih svake godine nastaju kohorte naučnog i stvaralačkog osoblja od kojeg zavisi američka privreda.

Međutim, u poslednjim decenijama prošlog veka ovako povoljne ocene ne mogu se pripisati osnovnom i srednjem obrazovanju. Štaviše, veoma su učestale ocene da je opšti nivo javnog obrazovanja stečenog do osamnaeste godine relativno osrednji. Pad kvaliteta srednjeg obrazovanja, izvesno je uticao na stagnaciju američke privrede koja je poslednjih decenija evidentna, i zbog čega je njeno liderstvo na svetskom nivou ugroženo.

3. Brzi razvoj i obrazovanje u Kini

Brzi razvoj Kine poslednjih 30 godina pokrenut je kako obilnim investicijama tako i masovnom radnom snagom srednjeg obrazovanja koja je postojala pre početka reformi. Kako se razvoj brzo odvijao tražnja za visokoobučenom radnom snagom se povećavala, zbog čega je Kina, posebno u poslednjoj deceniji, realizovala velike investicije u visoko obrazovanje. Egalitarijanski pristup srednjem obrazovanju, karakterističan za predreformski period, imao je za rezultat povećanje nejednakosti između srednje obrazovne i visoko obrazovne radne snage.

Visoka stopa štednje, brza akumulacija fizičkog kapitala i integracija Kine u svetsku ekonomiju tokom 1980-tih i 1990-tih godina povećali su tražnju za visoko obučanim radnicima. Dobit od ulaganja u obrazovanje se povećala veoma brzo. Vlada je

44 Vidi: Pol Kenedi, "Priprema za 21. vek", Službeni list SRJ, Beograd, 1997. str. 337.

podstakla veliku ekspanziju visokog obrazovanja 1999. kao odgovor na veliko povećanje tražnje za ovom radnom snagom. U prvoj deceniji ovog veka nivo obrazovanja radne snage je znatno povećan.

Veoma visoka stopa upisa u osnovne i srednje škole u Kini pre ekonomske reforme 1979. godine nije u literaturi priznata kao faktor ekonomskog rasta. Stopa upisa u osnovne škole 1975. godine iznosila je čak 96%, a u srednje škole 60%. Stopa upisa u primarno i sekundarno obrazovanje bila je u Kini najveća u odnosu na ostale azijske zemlje.

Treba imati u vidu da je 1976. godine GDP *per capita* u Kini bio na nivou od samo 2% u odnosu na SAD, i bio je pri samom dnu svetske lestvice. Iako je tada postojalo obilje radne snage, kapital je bio oskudan faktor. Devizne rezerve su tada bile zanemarljive i iznosile su samo 0,58 milijardi USA dolara.

Čuvena politika „otvorenih vrata“, imala je posle 1979. godine za rezultat ogroman priliv stranog kapitala. Ukupne direktne strane investicije u periodu od 1979. do 2008. godine iznose 1096,6 milijardi USA dolara. Strane investicije po glavi stanovnika bile su veće nego u Južnoj Koreji i Tajvanu posmatrano prema istom nivou ekonomskog razvoja.

Međutim, visoko obrazovanje radne snage je bilo veoma slabo razvijeno. Za vreme kulturne revolucije od 1966. do 1976. godine visoko obrazovanje je bilo suspendovano. Sa brzim ekonomskim rastom i uvođenjem nove tehnologije naglo se razvijalo i visoko obrazovanje pa je visoko obrazovana radna snaga postala komplementarna sa novom tehnologijom, što je rezultiralo visokim stopama privrednog rasta poslednje tri decenije. Ovome je doprinela visoka stopa štednje koja se kretala između 35 i 55%.

Brzi razvoj visokog školstva ilustruju i podaci o ogromnom povećanju broja diplomiranih na fakultetima. Tako je 2001. diplomiralo 960 000, a 2010. čak 6 350 000. Broj diplomiranih za 10 godina povećao se više od 6 puta. Upis u visoke škole povećao se sa manje od 3% na više od 17% u istom periodu. Povećao se i broj kineskih studenata koji studiraju u inostranstvu. Kina je 2000. godine imala 4000 studenata koji studiraju u inostranstvu, a u 2008. godini njihov broj se povećao čak na 180 000.⁴⁵

Dinamičan privredni rast Kine poslednjih decenija podstaknut je, prvenstveno razvojem privatne inicijative, odnosno sistema otvorene tržišne privrede, visokim stranim investicijama, izuzetno visokom stopom štednje, ali i sistemom obrazovanja koji se uspešno prilagodio velikim i dinamičnim promenama.

45 James J. Heckman and Junijan Yi: Human Capital, Economic Growth, and Inequality in China“ NBER Working Paper, No 181000, May, 2012.

IV

EKONOMSKI EFEKTI DEMOGRAFSKIH PROMENA I NEOPHODNOST PENZIONIH REFORMI

Starosna struktura stanovništva u postindustrijskom društvu se poslednjih decenija bitno menja. Ona postaje sve nepovoljnija jer se udeo starije populacije povećava, dok je udeo mladih sve manji. Ove promene su karakteristične i za Srbiju, iako se ona po stepenu ekonomske razvijenosti ne može svrstati u razvijene postindustrijske zemlje. U većini zemalja u razvoju i dalje je udeo mlade populacije veliki, zahvaljujući još uvek visokoj stopi novorođenih i sporijem produžavanju životnog veka, mada je i kod ovih zemalja već prisutan trend starenja stanovništva, ali je još uvek mlada populacija dominantna.

U narednim decenijama očekuje se da će se proces demografskih promena još više ubrzati povećavajući udeo stare i smanjujući udeo mlade populacije. Ove promene će iz korena promeniti odnos radnoaktivnog i radnoneaktivnog starog stanovništva.

Jedna od ključnih posledica ovih promena je izmena odnosa kapitala i rada. Stopa prinosa na kapital će se smanjivati jer će ponuda kapitala u odnosu na ponudu radne snage biti sve veća. Zarade će se povećavati, zbog sve manje ponude radne snage usled sve manjeg učešća mlade populacije u ukupnom broju stanovnika. Ove promene će ugroziti blagostanje starije populacije koja će živeti od penzija. Postojeći penzioni sistemi se uglavnom zasnivaju na finansiranju penzija iz tekućih priloga trenutno zaposlenih. Zbog sve nepovoljnijeg odnosa broja onih koji rade i uplaćuju doprinose u penzioni fond i onih koji primaju penzije, doći će do velikog raskoraka između raspoloživih sredstava za penzije, koja uplaćuje sve manji broj zaposlenih i sve većih potre-

ba za isplatu penzija, zbog povećanja broja lica koja imaju pravo na primanje penzija.

Neizbežna posledica sve nepovoljnijeg odnosa onih koji rade i onih koje imaju prava na penzije će biti ili smanjenje penzija ili povećanje doprinosa zaposlenih. Ove dve mere se, naravno, mogu kombinovati u određenoj meri. No, problem se time ne rešava. Snižavanje penzija značilo bi, kada je Srbija u pitanju, još veće siromaštvo za ionako veliki broj siromašnih penzionera. Povećanje doprinosa zaposlenih, s druge strane, poskupljuje rad i nepovoljno utiče na konkurentnost privrede čime se dugoročno umanjuju mogućnosti ekonomskog razvoja, od čega, između ostalog zavise i mogućnosti države da izdvaja sredstva za penzije. Zbog toga, da bi prevazišle ovaj problem, većina razvijenih zemalja priprema reforme penzionog sistema.

Da bi ukazali na osnovne ekonomske aspekte starenja stanovništva u nastavku ćemo, pored analize promena ključnih demografskih trendova i ekonomskih efekata tih promena dati poseban osvrt na potrebu preduzimanja odgovarajućih mera kako bi se predupredile nepovoljne ekonomske posledice starenja populacije, među kojima je reforma penzionog sistema, svakako, najznačajnija.

1. Demografske promene u svetu

Stanovništvo, njegova veličina i struktura, privlačili su pažnju naučnika, mislilaca i državnika još u veoma dalekoj prošlosti. Rimski imperija i Kina vršile su periodična prebrojavanja određenih kategorija populacije, koja su bila veoma slična modernim popisima stanovništva. Svrha ovih ranih sagledavanja opsega i strukture populacije bila je administrativne ili ekonomske prirode. Interesovanje za probleme populacije u Evropi počinje da biva sve veće u XVI veku. U periodu od XVI do XVIII veka kao glavni podsticaji za sagledavanje populacionih promena u evropskim zemljama bili su političke, ekonomske ili čak religiozne prirode.

Kako su u ovom periodu mnoge zemlje bile siromašne zbog nedovoljne proizvodnje dobara za život, mada se smatralo da te zemlje imaju mnogo veće mogućnosti s obzirom na raspoložive resurse, to se došlo do zaključka da je glavni uzrok siromaštva nedovoljan broj stanovnika. Na ovoj tezi se zasnivalo

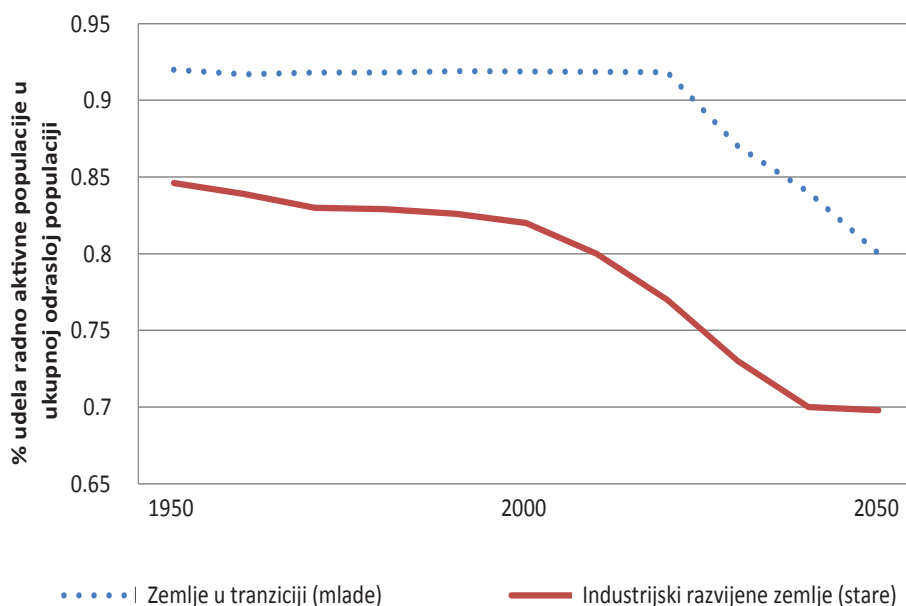
učenje populacionista, koji su smatrali da kada bi u nekoj zemlji bilo više stanovnika, prirodni potencijali bi se više iskorišćavali i zemlja bi bila bogatija. U skladu sa ovakvim pogledom populacionista države su počele podsticati porast stanovništva svim sredstvima kojima su raspolagale. Sve do sredine osamnaestog veka ekonomisti su bili jedinstveni u populacionističkom stavu da je brojno i rastuće stanovništvo najvažniji indikator bogatstva, da je stanovništvo glavni uzrok bogatstva. Oni su smatrali da je stanovništvo bogatsvo samo po sebi, da je ono najveći kapital koji poseduje svaka zemlja. Njihov ključni stav je bio da pod vladajućim uslovima porast broja glava dovodi do porasta dohotka po glavi. No, već od polovine osamnaestog i posebno u devetnaestom veku prevladao je suprotan antipopulacionistički stav, odnosno maltuzijanski pogled, koji je porast stanovništva video kao glavni uzrok siromaštva i gladi.⁴⁶

Tokom XIX veka populacija Evrope se više nego udvostručila, ali se populacija ostatka sveta uvećala za samo 20 procenata. Nasuprot tome u XX veku došlo je do usporavanja populacionog rasta u Evropi i velikog ubrzanja rasta stanovništva u ostatku sveta, koje je naročito intenzivirano posle Drugog svetskog rata. Najvažniji uzrok velikog povećanja broja svetskog stanovništva bio je veliki pad stope mortaliteta. Kao posledica širenja zapadne tehnologije javnog zdravlja, zdravstvene zaštite, medicinske nege i intenziviranja poljoprivredne proizvodnje, stope mortaliteta su rapidno opale u zemljama Trećeg sveta. Ključna posledica pada stope mortaliteta bila je naglo produžavanje očekivanog životnog veka. Početkom XX veka, očekivani životni vek bio je manji od 50 godina čak i u najrazvijenijim zemljama. Na primer u Sjedinjenim Američkim Državama 1890. godine za pripadnike bele populacije oba pola bio je 47,3 godine, a za stanovnike nebele populacije samo 33,0 godine. U Švedskoj, koja je imala izuzetno dugovečne ljude, u periodu od 1881. do 1890. godine očekivani životni vek muškaraca bio je 48,5, a žena 51,5 godina. Početkom XX veka prosečan životni vek u nezapadnom svetu bio je znatno niži, jedva nešto viši od onog u drevnom Rimskom carstvu. Na primer, u Indiji je iznosio samo 26,8 godina čak i 1931. godine. Do polovine XX veka životni vek porastao je u razvijenim zemljama Zapada na preko 60 godina, dok u ostatku sveta prosečni životni vek nije dostigao ni onu vrednost koje su zemlje Zapada imale na početku prošlog veka. Međutim, od okonča-

46 Vidi: Joseph A. Schumpeter: "Povijest ekonomske analize", Informator, Zagreb, 1975. str. 37.

nja Drugog svetskog rata pa nadalje, došlo je do velikog povećanja očekivanog životnog veka u celom svetu.⁴⁷ Svetski trend u kretanju populacije kako u razvijenim, tako i u nerazvijenim zemljama je, takođe opadanje stope nataliteta, što je, s druge strane, doprinelo ubrzanju procesa starenja, pored produženja očekivanog životnog veka, koje je, bez sumnje, odlučujući faktor ovog procesa.

Grafikon br. 7. Odnos radno aktivne populacije (15-65) prema ukupno odrasloj populaciji (16-90)

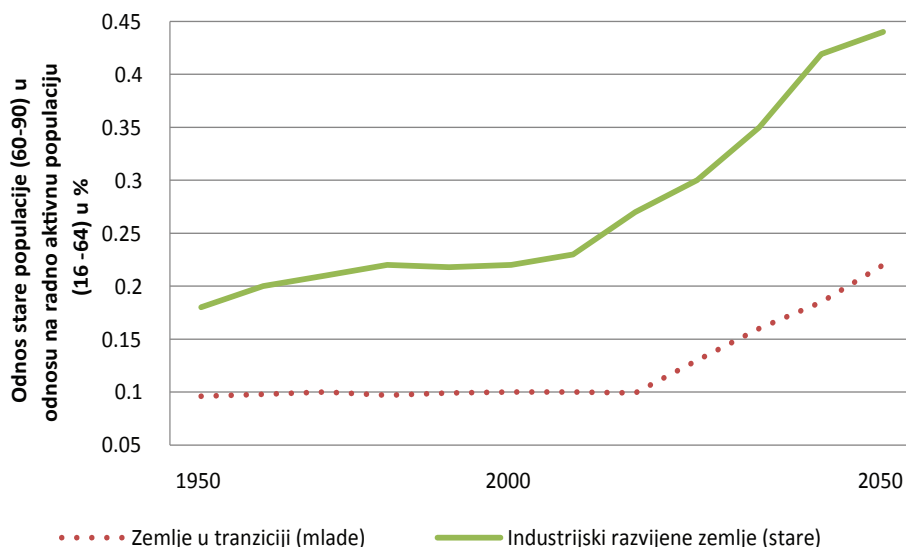
Izvor: Vogel i dr. (2013).

Starenje stanovništva je svetski trend prisutan kako u razvijenim zemljama, tako i u ostatku svetu. Razlika je u nivou zastupljenosti stare populacije. U razvijenim zemljama starosna struktura je mnogo nepovoljnija nego u zemljama u razvoju, koje se još uvek mogu smatrati mladim populacijama. Ovi trendovi se jasno vide na Grafikonima 7. i 8. Udeo radno aktivne populacije (sa 16 do 64 godine) u ukupno odrasloj populaciji (sa 16 do 90 godina) je u

⁴⁷ Rondo Kameron i Lari Nil: "Kratka ekonomska istorija sveta – od paleolitskog doba do danas", Službeni glasnik, Beograd, 2011. str. 487.

stalnom opadanju. Očekuje se da će se ovaj trend intenzivirati u prvoj polovini ovog veka. Tako 2050. godine udeo radno aktivne populacije treba u industrijalizovanim zemljama da bude oko 68% a 1950. godine iznosio je oko 84%. U zemljama u razvoju, trend je istog smera samo odnosi mlade i stare populacije su znatno povoljniji. Udeo radno aktivne populacije u ovim zemljama očekuje se da 2050. iznosi oko 82% u odnosu na ukupno odraslu populaciju, dok je 1950. iznosio oko 92%.

Grafikon br. 8. Odnos stare populacije (60-90) u odnosu na radno aktivnu populaciju (16-64)

Izvor: Vogel i dr. (2013).

Problem starenja stanovništva se isto tako dobro može sagledati i posmatranjem odnosa starih (sa 65 do 90 godina) u odnosu na radno aktivno stanovništvo (sa 16 do 64 godine). Sredinom ovog veka, 2050. godine, odnos stare populacije i radno aktivne populacije će se pogoršati, u razvijenim zemljama, sa oko 18% u 1950. na oko 44% u 2050, dok će u zemljama u razvoju ove promene biti znatno umerenije, pa će se procenat stare populacije u od-

nosu na radno aktivno stanovništvo povećati sa oko 9% u 1950. na oko 21% u 2050. godini.⁴⁸

Kako će se menjati struktura stanovništva, odnosno koliko će se povećavati udeo stare populacije u ukupnoj populaciji u svetu, odnosno njegovim regionima može se videti iz Tabele 5.

Tabela br. 5. Udeo populacije 65+ u ukupnoj populaciji u svetu i regionima (u%)

	2010	2050
Svet	8	16
Razvijene zemlje	16	26
Manje razvijene zemlje	6	15
Manje razvijene zemlje bez Kine	5	13
Afrika	3	7
Azija	7	18
Kina	8	24
Evropa	16	28
Latinska Amerika i Karibi	7	19
Severna Amerika	13	21
Okeanija	11	19

Izvor: ILO World Security report 2010-11.

Udeo stare populacije (65+) u svetu povećaće se sa 8% u 2010. na 16% u 2050. godini. Za četrdeset godina udeo stare populacije u ukupnoj populaciji sveta će se udvostručiti. U razvijenim zemljama će 2050. biti čak 26% starog stanovništva.

Nepovoljni demografski trendovi u Srbiji već će u ovoj deceniji prouzrokovati smanjenje stanovništva radnog uzrasta od oko 8%, što će se negativno odraziti na funkcionisanje tržišta rada, odnosno na radni potencijal

⁴⁸ Ove prognoze su date u radu: "Aging and pension reform :extending the retirement age and human capital formation: autora Edgar Vogel, Alexandar Ludwig i Axel Bordch-Supan, Working paper 18856, National Bureau of Economic Research, Cambridge, February 2013, p. 2-3.

budućeg ekonomskog rasta. Potencijalni i raspoloživi ljudski kapital će se smanjiti, a nastavak starenja stanovništva će pojačati već ionako veliki pritisak na sistem socijalne zaštite, naročito na penzije i zdravstvo.

2. Ekonomske teškoće zbog starenja stanovništva i kako ih prevazići

Starenje stanovništva izaziva brojne ekonomske probleme kako zbog deficita u budžetu izazvanog permanentnim rastom izdvajanja za penzije, tako i zbog nužnosti sve većeg izdvajanja za zdravstvo zbog lečenja starih lica čiji se broj stalno uvećava. Pored toga, problem starenja populacije izaziva i krupne strukturne promene u ekonomijama širom sveta. Jedna od najznačajnijih odnosi se na smanjenje ponude radne snage na tržištu rada. Zapravo menja se struktura faktora proizvodnje. Zbog toga investicije teže da se vezuju sve više za kapitalno intenzivne delatnosti. Ove krupne strukturne promene imaju za posledicu poskupljenje radne snage i povećanje kamata na kapital. Na tržištu dobara dolazi do promena u strukturi tražnje zbog nužnosti zadovoljenja potreba sve starije populacije. Izmenjenoj strukturi tražnje nužno će se prilagoditi struktura ponude, to jest doći će do njene bitne izmene.

Ekonomski aspekti starenja stanovništva su, naravno, brojni. Mi ćemo se fokusirati na problem sve većih izdataka za penzije i zdravstvenu zaštitu starih u uslovima sve nepovoljnijeg odnosa onih koji rade i onih koji su stekli prava na penzije i lečenje. Reč je o nužnosti reforme penzionog sistema.

Kako sada u Srbiji na jednog penzionera imamo samo jednog zaposlenog, to je raskorak između uplaćenih doprinosa i stečenih prava na penzije ogroman i ne može se prebroditi popravljanjem odnosa broja zaposlenih i broja penzionera, već je nužno postići i ekonomsku i demografsku progresiju. Demografska progresija podrazumeva povećanje broja radno aktivne populacije i povećanje zaposlenosti kako bi se broj zaposlenih u odnosu na broj penzionera povećao, a ekonomska progresija podrazumeva tekući rast bruto domaćeg proizvoda, kako bi se deo izdvajanja za penzije iz budžeta mogao ekonomski podneti. Pored penzionog sistema, sve izraženiji problem je i finansiranje troškova zdravstvene zaštite, koji gotovo proporcionalno rastu sa rastom prosečne starosne dobi stanovništva.

Kao alternativa PAYGO sistemu sve je više u fokusu privatno penziono osiguranje. Radi se o sistemu akumulacije kapitala koji počiva na ideji da bi sredstva od naplaćenih doprinosa trebala da budu na raspolaganju zaposlenima, koji bi ta sredstva akumulirali i preko privatnog penzionog fonda investirali, da bi u vreme kada odlaze u penziju imali na raspolaganju sredstva koja su oni sami akumulirali i koja su uvećana za profit koji je ostvaren njihovim investiranjem.

Jedna od mera koja bi mogla doprineti ublažavanju krize penzionog sistema je i ukidanje zvanične starosne granice penzionisanja – kao što su to na saveznom nivou uradile SAD, gde više od trećine osoba starijih od 65 godina ostaje na poslu ili prelazi na druge poslove. Istraživanja pokazuju da pedeset odsto Amerikanaca očekuju da budu radno aktivni i kada budu zašli u sedamdesete godine života. U Japanu sedamdeset osam odsto osoba između 55 i 59 godina starosti izjavljuju da nameravaju da rade i nakon odlaska u penziju.

Činjenica je da stariji ljudi na kraju podležu procesu starenja, zdravlje mnogih od njih biva narušeno i potrebna im je pomoć. Međutim, između uobičajenog odlaska u penziju i tog trenutka, kada starije osobe gube psihofizičke sposobnosti za rad, je period od u proseku dvadeset ili više godina. U velikom delu tog perioda mnogi od njih su zdravi i aktivni.

Entoni Gidens u svojoj knjizi „Evropa u globalnom dobu“, posebno ističe da se priroda starenja menja i da će te promene biti sve veće. On postavlja pitanje: “Zašto bismo starije ljude smatrali nesposobnim za rad samo zato što su dostigli određeno životno doba? Najnovija istraživanja funkcionisanja mozga pokazuju da, u standardnim uslovima ishrane i načina života, u dobu između dvadeset i sedamdeset godina starosti dolazi do veoma malog opadanja duhovne sposobnosti... tradicionalno uverenje da moždane ćelije odumiru sa starenjem je pogrešno.”⁴⁹

Pored ukidanja zvanične starosne granice penzionisanja, treba imati u vidu i pravo ljudi na rad u bilo kom dobu starosti ako ispunjavaju uobičajene uslove stručnosti i marljivosti. Ako se radne sposobnosti, saglasno potrebama tržišta rada, adekvatno ne valorizuju tada se rasipa ogromni humani kapital, nastao dugogodišnjim obrazovanjem i velikim radnim iskustvom.

49 Entoni Gidens: „Evropa u globalnom dobu“, Klio, Beograd, 2009. str. 175.

Treba istaći da produženje životnog veka, mada stvara izvesne probleme društvu, kao što su potreba za sve većim izdvajanjima za penzije i za troškove lečenja i negu starih osoba, ima neuporedivo veće blagodeti. Procenjuje se⁵⁰ da je socijalni dobitak od produženja životnog veka u periodu 1970 - 2000. jednak ukupnom privrednom rastu u tom periodu. Efekti privrednog rasta u poslednje tri decenije prošlog veka su nesporno ogromni, pa i blagodeti od produženja životnog veka su nesagledive, posebno ako većina ljudi u starijem dobu vodi aktivni život.

Radni potencijal starijih osoba, s obzirom na nagomilani humani kapital, koji se stvorio od znanja stečenog odgovarajućim obrazovanjem i od veština koje im je donelo dugogodišnje radno iskustvo, može biti od velike koristi za ekonomski razvoj ukoliko društvo nađe adekvatan način da ovaj značajan resurs uključi u ekonomske tokove.

Dakle, ekonomski efekti starenja stanovništva su i pozitivni i negativni. Na nama je da negativne prevaziđemo, bilo penzionom reformom bilo drugim merama, kao i da blagodeti koje donosi produžetak očekivanog životnog veka, racionalno iskoristimo.

3. Neophodnost penzionih reformi

Penzione reforme su postale veliki svetski problem već više godina, pa i decenija i to kako u razvijenim zemljama, tako i u većini zemalja u razvoju. Više faktora je izazvalo nužnost promena penzionih sistema. Demografske promene, koje se ogledaju u jako izraženom trendu starenja populacije zbog produžavanja prosečnog životnog veka i opadanja stope fertiliteta, su svakako jedan od ključnih uzroka. No, na nužnost reformi penzionih sistema bitno utiču i velike transformacije tržišta rada, kao što su visoka i stalna nezaposlenost, opadanje kvantiteta i kvaliteta stalnih poslova, kao i povećanje i širenje sive ekonomije. Globalna finansijska kriza, koja je pothranila veliki rast budžetskog deficita i javnog duga, je dodatno dovela u iskušenje penzione sisteme širom sveta, terajući vlade da ubrzaju reformske procese da bi obezbedile njihovu održivost. Globalna ekonomska kriza je naterala većinu evropskih zemalja da preduzmu programe koji treba da reduciraju izdvajanja za penzi-

50 Henry J. Aaron, „Duži životni vek: blagodet ili teret“, Daedalus, zima 2006, str.16.

je, javnu zdravstvenu zaštitu i zdravstveno osiguranje, izdvajanja za nezaposlene i aktivnu politiku tržišta rada, primarnu dečju zaštitu i mnoge druge vidove socijalnih izdataka.

Na sve ove programe Evropa je bila ponosna jer se na njima zasniva država blagostanja, koja je bila jedno od najvećih evropskih dostignuća. Socijalni programi smatrani su ostvarenjem velikih društvenih ciljeva jer su oni obezbedili istorijsku socijalnu sigurnost njenih građana, bez obzira na ciklična kretanja u ekonomiji i politici.

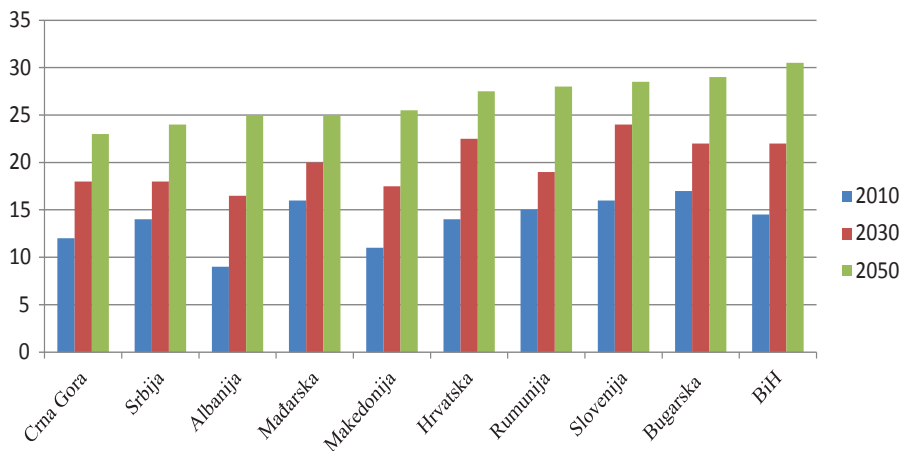
Ekonomski efekti starenja populacije u Evropi, koji se ogledaju u rapidnom rastu izdvajanja za socijalne programe, a naročito za penziono osiguranje, postali su uzrok fiskalne nestabilnosti i nastanka dužničke krize.

3.1. Neodrživost postojećeg penzionog sistema Srbije

Iako Srbija spada u zemlje u razvoju, njene demografske tendencije nisu identične ovim zemljama, nego su gotovo podudarne sa demografskim promenama u razvijenim zemljama. Štaviše očekivane promene u strukturi i broju stanovnika u Srbiji su nepovoljnije i od onih koje očekuju razvijene zemlje. Srbija će sredinom ovog veka biti zemlja starih i malobrojnija nego što je danas⁵¹. Ako se ostvari dugoročna tendencija laganog pada stope rađanja i ostvari scenario po kome će stopa fertiliteta sredinom veka iznositi 1,3 deteta po ženi, u uslovima porasta očekivanog trajanja života i pozitivnog migracionog salda od 2017. godine, broj stanovnika Srbije bi se 2052. smanjio za gotovo dva miliona lica u odnosu na početak ovog veka. Istovremeno broj starih lica od 65 godina i više bi se povećao za trećinu. Udeo stare populacije dostigao bi 28,3%, što znači da bi više nego svaki četvrti stanovnik bio star. Identične demografske tendencije postoje i u zemljama u okruženju, što dobro ilustruje sledeći grafikon.

51 Vidi: M. Rašević, „Odgovor Srbije na demografske izazove: stanje i očekivanja“, u zborniku „Stanovništvo i razvoj“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2012. str. 27.

Grafikon br. 9. Projektovane promene udela starog stanovništva u Srbiji⁵² i zemljama u okruženju u %, 2010-2050.

Izvor: Svetska banka, <http://go.worldbank.org/KZHE1CQFA0>

Na indentične trendove starenja stanovništva u Evropi i Srbiji ukazuju i uporedni podaci o kretanju koeficijenta zavisnosti starih⁵³ u EU i Srbiji.

Tabela br. 6. Projekcija kretanja koeficijenta zavisnosti starih u EU i Srbiji od 2020. do 2050.

	2020.	2030.	2040.	2050.
Evropska unija*	32,1	40,3	48,5	52,8
Srbija**	30,2	34,3	38,9	49,5

Izvor: * Eurostat

** Grupa autora: Aleksandar Stevanović, Ivana Domazet i Vladimir Nikitović, u časopisu Stanovništvo br. 1. 2012, str. 23.

Za sagledavanje stvarne potrebe za reformom penzionog sistema u Srbiji, pored sagledavanja neizbežnih trendova starenja populacije, na koje smo prethodno ukazali, veoma je bitno imati uvid i u odnos onih koji primaju penzije prema onima koji rade i uplaćuju doprinose za socijalno osiguranje. Ovaj odnos je uslovljen ne samo promenama u strukturi stanovništva, tj. u snažnom trendu starenja populacije, već i stanjem na tržištu rada, prvenstveno stopom nezaposlenosti, koja je kod nas ekstremno visoka.

⁵² Odnosi se na Srbiju bez Kosova i Metohije.

⁵³ Odnos broja lica sa 65 i više godina prema radno aktivnom stanovništvu (15 do 64 godine).

Tabela br. 7. Odnos broja zaposlenih i broja penzionera u Srbiji

Godina	Broj zaposlenih (1)	Broj penzionera (2)	Odnos (1/2)
2001	2.101.668	1.551.691	1,35
2002	2.066.721	1.511.497	1,38
2003	2.041.395	1.505.572	1,36
2004	2.050.854	1.506.667	1,36
2005	2.068.964	1.508.976	1,37
2006	2.025.627	1.544.048	1,31
2007	2.002.344	1.569.555	1,28
2008	1.999.476	1.580.339	1,26
2009	1.889.085	1.603.668	1,18
2010	1.795.774	1.626.581	1,10
2011	1.746.138	1.638.645	1,06
2012	1.727.048	1.703.140	1,01

Izvor: 1) Bilten javnih finansija. Ministarstvo finansija i privrede, broj 108, Beograd 2013.

2) Statistički bilten, Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje 2012, Beograd.

Da bi postojeći penzijski sistem u Srbiji mogao funkcionisati odnos zaposlenih koji uplaćuju doprinose u penzioni fond prema broju penzionera treba da bude 3:1. Sada je taj odnos gotovo 1:1. Od 2001. do 2012. ovaj vrlo nepovoljni odnos se pogoršao sa 1,35:1, na 1,01:1. Ubrzano pogoršanje odnosa broja zaposlenih i broja penzionera nastupilo je pojavom globalne finansijske krize, koja je prouzrokovala veliki rast nezaposlenosti i sive ekonomije i još nije zaustavljeno.

O ugroženosti standarda penzionera i sve većem siromaštvu ove populacije, kao i o neodrživosti postojećeg penzijskog sistema u Srbiji, pokazuju i podaci o nivoima i odnosu prosečnih zarada i penzija i o pogoršanju ovog odnosa u poslednjoj deceniji.

Tabela br. 8. Kretanje odnosa prosečne penzije prema prosečnoj zaradi u Srbiji

Godina	Prosečna zarada (1)	Prosečna penzija (2)	Odnos (2/1)
2002	9.208	6.721	73,0
2003	11.500	8.102	70,5
2004	14.108	9.579	67,9
2005	17.443	11.650	66,8
2006	21.707	13.406	61,8
2007	27.759	14.996	54,0
2008	32.746	19.386	59,2
2009	31.733	21.714	68,4
2010	34.142	21.790	63,8
2011	37.976	23.200	61,1
2012	41.377	25.030	60,5

Izvor: Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje, Statistički bilten, 2012, Beograd.

Od 2002. do kraja 2012. prosečne penzije su u odnosu na prosečnu zaradu smanjene za 12,5 procentnih poena. Očigledno da se standard penzionera rapidno urušava. Ovo potvrđuju i najnoviji podaci o kretanju penzija u ovoj, 2013. godini.

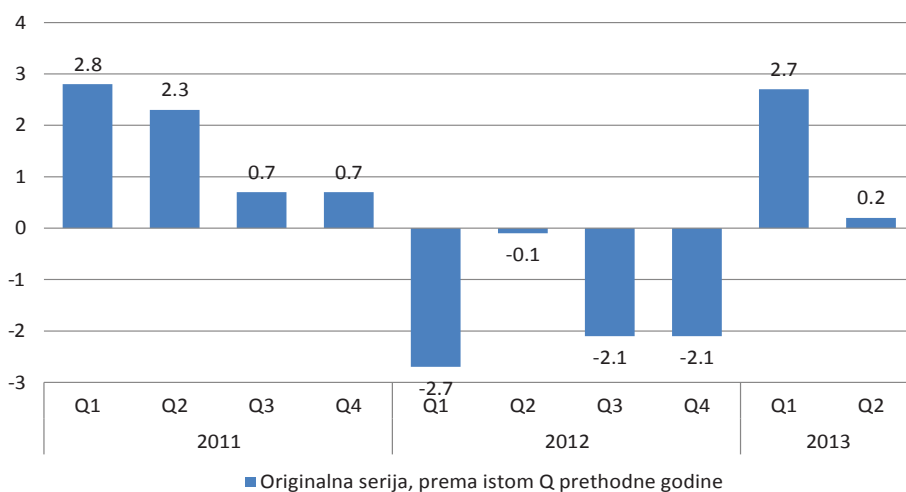
Prosečno isplaćena penzija u avgustu 2013. iznosila je 23.456 dinara, što je u odnosu na prethodni mesec realno manje za 0,4%, dok je u odnosu na isti mesec prethodne godine realno smanjena za 2,9%. Prosečno isplaćena penzija u tom mesecu iznosila je samo 52,4% prosečne neto zarade. U periodu januar-avgust 2013. godine prosečno isplaćena penzija iznosila je 23.286 dinara i u odnosu na isti period 2012. realno je smanjena za 5,2%. Prosečno isplaćena penzija u ovom periodu iznosila je 54% prosečne neto zarade.⁵⁴

Penzioni sistem u Srbiji se zasniva, kao i u mnogim zemljama, na principu međugeneracijske solidarnosti. Reč je o „pay as you go“ modelu penzionog

⁵⁴ Prema podacima iz Biltena javnih finansija, br.108, avgust 2013, Ministarstvo finansija i privrede Republike Srbije, Beograd, 2013.

sistema u kome se sredstva za isplatu tekućih penzija obezbeđuju prihodima ostvarenim po osnovu tekućih uplata doprinosa za penziono osiguranje. Međutim, sredstva penzionog fonda u Srbiji pokrivaju samo oko 50% ukupnih izdataka za penzije, a preostali deo se obezbeđuje iz budžeta. U 2012. godini transferisano je iz budžeta za penzije oko 270 milijardi dinara, odnosno oko 2,5 milijardi evra. Samo šest godina ranije, 2006. godine ova izdvajanja iznosila su oko 50 milijardi dinara. Dakle, manjak u penzionom fondu se ubrzano povećava, a time i potreba za transferima iz budžeta.

Grafikon br. 10. *Kvartalno kretanje bruto domaćeg proizvoda u %, 2011- 2013.*

Izvor: Bilten javnih finansija, Tekuća makroekonomska i fiskalna kretanja, avgust 2013, str.4.

S druge strane, ekonomski potencijal Srbije je nedovoljan da bi mogao podneti sve veća izdvajanja iz budžeta za penzije, što se može pokazati izostankom značajnijeg porasta domaćeg proizvoda poslednjih godina, mada je svetska ekonomska kriza u odlasku. Ovo ilustruje grafikon br. 10. na kome je pokazano kako se, po kvartalima, u poslednje dve i po godine kretao bruto domaći proizvod.

Od kraja 2011. godine Srbija stalno beleži pad bruto domaćeg proizvoda, sa izuzetkom prvog kvartala 2013. kada je zabeležen porast od 2,7%, koji je, međutim, rezultat poređenja sa niskom bazom iz prvog kvartala 2012, a ne realnog porasta. S obzirom na visok nivo zaduženosti koji je već dostigao gornju

graničnu vrednost, kao i na visok nivo budžetskog deficita, realni izvori za finansiranje sve većih izdataka za penzije su kranje ograničeni.

Pitanje je, dakle, kako sve zastupljeniju kohortu penzionera zaštititi od siromaštva, što je ključni cilj svakog penzionog sistema, u uslovima kada zbog starenja stanovništva imamo sve nepovoljniji odnos radno aktivnog stanovništva i stare populacije, jer će se u Srbiji već u ovoj deceniji smanjiti stanovništvo radnog uzrasta za oko 8%, što će se negativno odraziti na funkcionisanje tržišta rada, odnosno na radni potencijal budućeg ekonomskog rasta. Potencijalni i raspoloživi ljudski kapital će se smanjiti, a nastavak starenja stanovništva će pojačati već postojeći veliki pritisak na sistem socijalne zaštite, naročito na penzije i zdravstvo.

Nepovoljni trendovi starenja populacije, kao i nefunkcionalnost postojećeg sistema u uslovima visoke nezaposlenosti i nedovoljnog ekonomskog rasta, zbog čega sve veći deo populacije starih zapada u siromaštvo, nužno iziskuju reformu penzionog sistema, kako bi se obezbedila socijalna sigurnost stare populacije i kako bi izbegli opasnost da izdvajanja za penzije ugroze finansijsku stabilnost zemlje i njen održiv ekonomski razvoj.

4. Reforma penzionog sistema

Postoje u osnovi dva sistema penzionog osiguranja. Jedan je sistem tekućeg finansiranja, koji dominira u svetu. Radi se o sistemu „pay as you go“ (PAYGO). Po ovom sistemu penzije se finansiraju iz tekućih doprinosa koje uplaćuju zaposleni. Ovaj sistem je postavio nemački kancelar Bizmark pre oko 120 godina i on se veoma brzo počeo primenjivati u zemljama širom sveta, uključujući i SAD.

Radi se zapravo o kolektivističkoj shemi, gde kolektiv u liku države upravlja novcem penzionera koji su ga uplatili u mladosti kao svoj ulog u ekonomski sigurnu starost. Pokazalo se da sistem može da funkcioniše ako je stanovništvo relativno mlado i ako bruto domaći proizvod dugoročno raste, tada se iz doprinosa koji plaćaju generacije zaposlenih mogu finansirati tekuće penzije. Problem je nastao kada se odnos broja zaposlenih i penzionera pogoršao u smislu da sve manje zaposlenih finansira sve veći broj penzionera.

Kao alternativa PAYGO sistemu, sve je više u fokusu privatno penziono osiguranje. Radi se o sistemu akumulacije kapitala koji počiva na ideji da bi sredstva od naplaćenih doprinosa trebalo da budu na raspolaganju zaposlenima, koji bi ta sredstva akumulirali i preko privatnog penzionog fonda investirali, da bi u vreme kada odlaze u penziju imali na raspolaganju sredstva koja su oni sami akumulirali i koja su uvećana za profit koji je ostvaren njihovim investiranjem. Kroz ovaj sistem svaki zaposleni kroz uplatu doprinosa štedi za svoju starost i njegova sredstva ne služe za pokriće penzijskih rashoda drugih lica. Ovaj sistem uvećava stopu štednje u društvu i time doprinosi ekonomskom rastu.

Penzionu reformu na ovom principu izvršio je 80-ih godina prošlog veka Čile. U Čileu je razvijena ideja privatnog penzionog sistema po kome svaki zaposleni ima svoj individualni račun na koji uplaćuje svoj doprinos za penziju. Račun se nalazi u privatnom penzionom fondu, kojim upravlja profesionalni menadžment. Uplaćeni novac zaposlenih za penzije se plasira na finansijskom tržištu, ili na tržištu kapitala i tokom vremena se uvećava za prinos koji se postiže njegovim investiranjem na tržištu. Kada zaposleno lice odlazi u penziju iznos na njegovom računu je uvećan, naravno pod uslovom da je privatni penzioni fond uložena sredstva uspešno investirao. Nakon smrti osiguranika, ostatak na penzionom računu je imovina kojom raspoložu njegovi naslednici.

Prednosti i nedostaci su, naravno, prisutni kod oba sistema. Kada je u pitanju PAYGO sistem, njegova osnovna prednost ogleda se u tome što on štiti penzionisana lica da njihova ušteđevina za starost ne propadne zbog vanrednih okolnosti na tržištu, kao što su ratovi, visoka inflacija i sl. Ovaj sistem izbegava i rizik od mogućnosti neuspešnog investiranja, što je najveća slabost privatnih penzionih fondova. Pored toga kao prednost ovog sistema može se smatrati činjenica da stanovništvo veruje u ovaj sistem, smatrajući da država neće dozvoliti da oni žive u siromaštvu kad ostare.

Kao jedna od prednosti ovog sistema je i njegova redistributivna funkcija, koja je nekad neizbežna. Redistributivni efekti realizuju se preko tri kanala: od mladih ka starima, od bogatih ka siromašnima i od muškaraca prema ženama. Prvi kanal predstavlja suštinu sistema, oni koji sada zarađuju finansiraju one koji su nekada zarađivali, međutim, ovaj kanal redistribucije može biti i reverzibilan, ako se politika penzija vodi tako da one u odnosu na zara-

de opadaju. Drugi kanal se realizuje tako što se garantuju minimalne penzije i tako štite od siromaštva lica sa najmanjim penzijama, dok su bogatija lica više opterećena doprinosima. Treći kanal redistribucije se realizuje na relaciji muškarci-žene, jer žene duže žive pa one duže primaju penziju od muškaraca.

Međutim i ove naočigled nesporne prednosti u vreme krize, kao što je ova sada, postaju veoma nesigurne. Ako država ima visok nivo zaduženosti, pa i visok budžetski deficit, tada ni PAYGO sistem više nije siguran, jer jednostavno nestaju materijalni resursi iz kojih bi se mogle isplaćivati penzije. Jedan od krupnih nedostataka ovog sistema je i u činjenici da on vrši veliki podsticaj za prevremeni odlazak u penziju, jer u ovom sistemu ne postoji direktna veza između uplaćenih doprinosa i potencijalnih penzija, kao u sistemu akumulacije kapitala.

Kao rezultat ovakvih okolnosti penzije u Srbiji iz godine u godinu realno opadaju, a siromaštvo penzionera sa donjeg dela lestvice postaje sve veće. No, glavna slabost ovog sistema je, kao što smo već konstatovali, njegovo loše funkcionisanje kada se broj zaposlenih u odnosu na broj penzionera smanjuje i kada ne postoji ili je nedovoljan rast bruto domaćeg proizvoda, kao što je poslednjih godina slučaj ne samo kod nas nego i u većini zemalja sveta. Manjkavost ovog sistema je i njegova zavisnost od politike vlade. Pošto je PAYGO sistem zbog pomenutih problema u stalnom i rastućem deficitu, koji se namiruje iz budžeta, isplata penzija zavisi od odluka vlade. Ako vlada vodi populističku politiku i isplaćuje penzije veće nego što dozvoljavaju realni resursi, tada se može ugroziti finansijska stabilnost zemlje, izazvati inflacija i usporiti ili čak zaustaviti privredni rast.

Pored toga slabost ovog sistema je prekid veze između individualnog doprinosa i individualne koristi. Radi se o tome da penzije koje nekom licu treba da budu isplaćene u budućnosti ne zavise direktno od doprinosa koje je to lice uplaćivalo u svom radnom veku, već od doprinosa koje će uplaćivati drugi zaposleni kada to lice bude u penziji.

Ključna prednost sistema akumulacije je što se u ovom sistemu realizuje ekonomska funkcija penzija jer doprinosi koje uplaćuju zaposleni predstavljaju štednju za njihovu starost. Plasiranjem doprinosa za penziono osiguranje na tržište kapitala oni se uvećavaju za iznos prinosa na investicije, a pored toga povećava se ukupna štednja u zemlji što, preko većeg obima investicija,

utiče na povećanje privrednog rasta⁵⁵. Uvođenjem ovog sistema država nema obavezu da finansira eventualne deficite penzionih fondova, kao što je to slučaj kod PAYGO sistema, već se njena uloga u ovom domenu svodi na to da obezbedi institucionalni ambijent za rad penzionih fondova i tržišta kapitala.

Slabosti sistema akumulacije uglavnom se odnose na mogućnost neuspešnog investiranja penzionih fondova, jer u slučaju da dođe do investiranja u projekte koji nisu uspešni, tada može bankrotirati penzioni fond, a lica koja su uložila svoje doprinose mogu ostati bez svojih uloga. Isto tako nestabilnost na tržištu kapitala i makroekonomska nestabilnost nepovoljno utiču na mogućnosti investiranja, čime se efikasnost poslovanja penzionih fondova znatno smanjuje i fondovi se izlažu većem riziku. U takvim situacijama obično dolazi do obezvređivanja uloga što se nepovoljno odražava na budući nivo penzija. Jedan od primera makroekonomske nestabilnosti je inflacija, koja obezvređuje sve nominalne novčane iznose izražene u domaćoj valuti.

Reforma penzionog sistema u globalu posmatrano, zapravo predstavlja tranziciju od sistema tekućeg finansiranja ka sistemu akumulacije kapitala. Svetska banka je 1994. godine u svom izveštaju pod naslovom „Sprečavanje krize starog doba: politika zaštite starih i promovisanje razvoja“, preporučila kao najbolji način da zemlje upravljaju svojim penzionim troškovima da uvedu penzioni sistem sa tri stuba, gde:

- *prvi stub* predstavlja sveobuhvatno, obavezno i javno penzijsko osiguranje, zasnovano na sistemu tekućeg finansiranja;
- *drugi stub* predstavlja sveobuhvatno i obavezno ali privatno penzijsko osiguranje, zasnovano na akumulaciji kapitala. Ovo osiguranje realizovalo bi se preko penzionih fondova koji su u privatnoj svojini. Sistem bi funkcionisao tako što bi se deo doprinosa (onaj koji ne ide u državni penzioni fond) uplaćivao u privatne fondove koji bi potom investirali na finansijskom tržištu; i
- *treći stub* predstavlja dobrovoljno penzijsko osiguranje, a zasniva se na dobrovoljnim uplatama premija osiguranja bilo poslodavaca u korist svojih zaposlenih, bilo samih zaposlenih u privatne penzione fondove. Ovo je vrsta dopunskog osiguranja koja omogućava pojedincima da izaberu kako će rasporediti svoje prihode u toku života.

55 Barry Bosworth and Gary Brutless: Pension reform in the presence of financial market risk”, Center for Retirement Research at Boston College, July 2012.

Srbija je od 2002. godina uvela dvostubni penzijski sistem (I i III stub). Postoji mogućnost za uvođenje i II stuba ali je ona za sada odložena zbog nepovoljnih makroekonomskih uslova.

★ ★ ★

Za penzionu reformu koja podrazumeva prelaz sa PAYGO sistema na sistem akumulacije putem privatnih penzionih fondova, ključni problem je finansiranje penzija u prelaznom periodu. Naime, ako bi prelaskom na novi sistem sadašnje generacije zaposlenih prestale da uplaćuju doprinose u državni penzioni fond, to bi isplata penzija sadašnjim penzionerima bila potpuno ugrožena. Sada zaposleni ne mogu istovremeno uplaćivati premije za svoje penzije i doprinose državnom penzionom fondu za isplatu tekućih penzija. Očigledno potrebni su neki posebni izvori iz kojih bi se finansirale penzije sadašnjih generacija penzionera, dok bi sada zaposleni uz pomoć privatnih penzionih fondova sami finansirali svoje penzije.

Pored same tranzicije od PAYGO sistema ka sistemu akumulacije kapitala, penzione reforme se odnose i na brojne druge parametre od kojih zavisi kretanje penzija, kao što su starosna granica za odlazak u penziju, formula usklađivanja penzija i zarada, određivanje minimalne penzije i sl. Pomeranje, ili čak ukidanje starosne granice za odlazak u penziju je, pored prelaska na sistem privatnih penzionih fondova, jedna od mera koja se sve više primenjuje. Produženje starosne granice za odlazak u penziju neke zemlje su već usvojile, kao što su Nemačka i Danska (pomeranje sa 65 na 67 godina starosti) i Velika Britanija koja je pomerila starosnu granicu čak na 68 godina, dok je Francuska pomerila ovu granicu sa 60 na 62 godine.

U većini zemalja je pomeranje starosne granice za odlazak u penziju postepeno i sporo. U Nemačkoj je primena odluke o produženju starosne granice počela 2011, sa mesečnim promenama, tako da će tek 2029. godine biti dostignuta granica od 67 godina. Ovo povećanje korenspondira sa dvotrećinskim projektovanim produženjem očekivanog životnog veka, jer se očekuje da će se prosečna dužina životnog veka do 2030. godine povećati za još tri godine.

Reduciranjem PAYGO sistema penzija na ekonomski održiv udeo u GDP posebno će pogoditi one koji imaju niske zarade i čije su mogućnosti za

štednju male. Radnici čije su zarade malo iznad linije siromaštva su u opasnosti da odlaskom u penziju zapadnu u siromaštvo.

Zaštita od siromaštva dela populacije koje prima niske penzije može biti postignuta uvođenjem minimalne penzije, kako su to uradile Nemačka i Danska, koje su ustanovile osnovnu ili minimalnu penziju koje imaju za cilj prevencija siromaštva starih i koje su zbog toga određene na nivou iznad linije siromaštva.

Iskustva drugih zemalja pokazuju da je za realizaciju penzionih reformi bitno da u koncipiranju reformi budu uključene sve tri strane koje učestvuju u socijalnom dijalogu- vlada, sindikati i poslodavci. Izostanak socijalnog dijaloga u pripremi ovih reformi i marginalizacija socijalnih partnera, posebno sindikata, dovodi do njihove frustracije, što za rezultat može imati velike socijalne tenzije, kao što pokazuju slučajevi u Francuskoj, Grčkoj, Sloveniji i Španiji⁵⁶.

Pošto se sistem PAYGO pokazao neefikasnim da obezbedi finansiranje penzija staroj populaciji koja je zbog produženja životnog veka sve veća, a njen odnos prema radno aktivnom delu stanovništva, zbog niske stope nataliteta, sve nepovoljniji, nužna je reforma penzionog sistema, koja se sa manje ili više uspeha sprovodi u mnogim zemljama sveta. Globalizacija i posebno svetska ekonomska kriza su ovaj problem učinile posebno urgentnim, jer je penzionu reformu mnogo teže realizovati u uslovima velikih budžetskih deficita i visoke zaduženosti, koji su pod udarom globalne krize posebno došli do izražaja.

Ovaj problem je posebno izražen u Srbiji, ne samo zbog globalne krize, već naročito zbog slabosti i neefikasnosti reformskih procesa, što ima za posledicu izostanak ekonomskog oporavka, posebno realnog sektora privrede. Uspostavljanje efikasnog penzionog sistema koji će obezbediti pravednu raspodelu penzija i zaštititi lica sa niskim penzijama od siromaštva, ne ograničavajući uslove održivog ekonomskog razvoja, izvesno nije moguće ako reformski procesi i ekonomski oporavak ne budu uspešni, jer samo veći ekonomski rast može stvoriti materijalne pretpostavke da se željene promene u penzionom sistemu mogu izvršiti.

⁵⁶ Hedva Sarfati, Youcef Ghellab: The political economy of pension reforms in times of global crisis: State unilateralism or social dialogue“, ILO, Working Paper No. 37, February 2012.

KORUPCIJA, EKONOMSKI RAZVOJ I NEJEDNAKOSTI

Korupcija se sve više smatra velikom preprekom ekonomskom razvoju. Prema jednom skorašnjem istraživanju Svetske banke više od 160 javnih zvaničnika i građana iz 60 zemalja u razvoju navelo je korupciju kao faktor broj jedan u smetnji ekonomskom rastu i razvoju njihovih zemalja. Svetska banka je dala veoma zabrinjavajuće ocene o veličini i opasnosti od korupcije. Kako je korupcija postala planetarni problem to su Ujedinjene nacije u Meksiku, 2003. godine usvojile Konvenciju protiv korupcije. Tom prilikom je Svetska banka iznela podatak da troškovi korupcije na globalnom nivou iznose 5% svetske ekonomije ili više od 1,5 triliona USA dolara godišnje.

Korupcija je veoma složen fenomen i nema precizne i sveobuhvatne definicije. Obično se pod ovim pojmom podrazumeva podmićivanje državnih službenika, no to je suviše pojednostavljen pogled na korupciju. Svetska banka je dala jednu veoma kratku definiciju, koja se inače veoma često upotrebljava i koja glasi: „Korupcija je zloupotreba javnog ovlašćenja radi sticanja privatne koristi“.

Slučajevi korupcije prisutni su u svim oblastima javnih delatnosti, poput javnih nabavki, sudskih procesa, izdavanja dozvola (naročito građevinskih) i sl. Ona takođe obuhvata i polujavne sfere, kao što su finansiranje političkih partija i sportska takmičenja. Obično se pravi razlika između dva tipa korupcije koje treba razlikovati: prvi tip je mito koje se daje u zamenu za dobijanje dozvola koje su potrebne za vršenje legitimnih delatnosti. Drugi tip je mito u zamenu za povlašćeni tretman, na primer dobijanje ugovora na tenderu za javne nabavke i kada firma nije najbolji ponuđač.

Za korupciju, kao i mnoge druge stvari važi pravilo: za igru je potrebno dvoje. Jedna strana treba da bude voljna da da mito, a druga da ga primi. Na

taj način obe strane imaju koristi od ovakve transakcije: strana koja plaća dobija neophodnu dozvolu, a strana koja prima dobija obično novac. Sa stanovišta pojedinca korupcija može da bude svrsishodna.

Korupcija je fenomen koji, bar do skorijeg vremena, nije bio u fokusu ekonomista. Oni su najčešće mislili da korupcija nije važna. Kod mnogih je do nedavne prošlosti preovladavalo mišljenje da je dovoljno izgraditi sistem slobodne tržišne privrede, pa da će time i problem korupcije automatski nestati. No, pošto se u praksi to nije potvrdilo i kako je poslednjih decenija korupcija eskalirala, to je i većina ekonomista prihvatila stanovište da korupcija ima negativan uticaj na ekonomski rast.

Danas je ipak nepobitno utvrđeno da korupcija smanjuje poreske prihode, uvećava rashode javnih službi i pogrešno preusmerava resurse u privatnom sektoru. Utvrđena je negativna korelacija između korupcije i privrednog razvoja. Korupcija je jedan od najkompleksnijih izazova sa kojim se suočava otvoreno društvo. Ukoliko poluge korupcije stave pod kontrolu zvanične državne institucije tako da one rade u korist partikularnih a ne opštih interesa, tada u društvu dolazi do stanja koje je Svetska banka definisala „zarobljena država“. Ovaj fenomen se pojavljuje kada kriminalne grupe i oligarsi prodru u državne poslove, ili kada se stvori čvrsta sprega političkih partija, kriminalnih struktura, izvršne i sudske vlasti radi potčinjavanja opštih interesa privatnim interesima. Političari u Srbiji su doskora priznavali postojanje ove sprege kod nas i njeno razbijanje su smatrali ključnim faktorom ekonomskog oporavka Srbije.

Borba protiv korupcije je postala imerativ i od velikog je interesa kako za vlade, tako i za nacionalne kompanije, kao i za moćne međunarodne kompanije, koje su korumpirale službenike vlada širom sveta. Tokom poslednjih tri-deset godina velike svetske kompanije doživele su velike korupcionaške skandale. Dobro su poznati primeri Enrona, Worldcom-a, Parmalata, Simensa, Hyndai-a, BEA sistema i Haliburtona, od kojih su ove poslednje podmićivale službenike vlada širom sveta.

Na stranama koje slede prvo ćemo analizirati ekonomske posledice korupcije, odnosno štetu koju ona stvara, kako društvu u celini tako i kompanijama i pojedincima koji su prinuđeni da ulaze u razne aranžmane podmićivanja. U nastavku ćemo ukazati na neophodne promene koje je potrebno

preduzeti da bi se korupcija svela u društveno prihvatljive okvire i time značajno smanjila njena velika šteta koju nanosi građanima i privredi.

1. Korupcija i nejednakosti

Korupcija utiče na rast nejednakosti i porast siromaštva. Dobit koja se postiže korupcijom, po pravilu se ne prenosi na nove investicije, pošto se nepošteno stečeni novac koristi za nekontrolisanu potrošnju ili se prebacuje na strane bankovne račune. Takvi transferi predstavljaju odliv kapitala iz domaće ekonomije. Pošto se za iznos sume podmićivanja obično povećaju cene roba, potom i tražnja opada, struktura proizvodnje postaje proizvoljna, a potrošnja se smanjuje. Tako korupcija snižava opšti nivo blagostanja, a njenu cenu, po pravilu, plaćaju najsiromašniji. Oni su prinuđeni da plaćaju mito i tako umanjuju svoje ionako nedovoljne prihode, pored toga korupcija umanjuje i državne prihode zbog manje naplate poreza, a kako siromašni materijalno zavise od budžetskih izdvajanja, to se i ovi izvori smanjuju i njihovo siromaštvo postaje veće.

No, s druge strane i nejednakosti podstiču korupciju. Jedan od argumenata o preraspodeli jeste to što velike nejednakosti mogu da dovedu do podriivanja pravnih, političkih i regulatornih institucija, što direktno doprinosi širenju velike korupcije. Pored toga, društvo ne može ekonomski da napreduje ukoliko svojinska prava nisu sigurna budući da ekonomski rast zahteva ulaganja, a ljudi neće ulagati ukoliko strahuju da će im imovina biti oduzeta od strane drugih pojedinaca, ili same države.

Do ogromnih nejednakosti dolazi zbog toga što neki ljudi, ukoliko su mnogo bogatiji od drugih, mogu da budu u mogućnosti da deo svog novca koriste za korumpiranje sudova i političkog procesa kako bi mogli nekažnjeno da krađu od drugih. U literaturi je potvrđena pozitivna korelacija između nejednakosti i korupcije u različitim zemljama. U zemljama u kojima je vladavina prava relativno slaba, nejednakosti imaju negativan uticaj na ekonomski rast.

2. Ekonomska cena korupcije, odnosno šteta koju ona stvara

Postoje bojni pokušaji da se ekonomske posledice korupcije kvantifikuju. Ovde ćemo navesti dva primera, od kojih se jedan odnosi na uticaj korupcije na direktne strane investicije, a drugi na primer konkretne procene štete u slučaju uzimanja mita državnog službenika.

U jednoj studiji⁵⁷ Šang Jin Vej, profesor Kenedi škole za javnu upravu Univerziteta u Harvardu ispitao je ulaganja 14 zemalja tradicionalnih izvoznika kapitala u 45 zemalja primaoca kapitala i dobio iznenađujuće rezultate. On je poredio stanje korupcije sa marginalnim poreskim stopama i zaključio da na skali 1 do 10, povećanje nivoa korupcije za jedan poen, dovodi do smanjenja direktnih stranih investicija za 16 procenata ili za ekvivalent povećanja marginalne poreske stope za oko 3 procenta. Drugim rečima, ako uzmemo primer da dođe do pogoršanja stanja korupcije u zemlji domaćina sa nivoa Singapura (sa rangom od približno 0) do nivoa Meksika (sa rangom 6,75) to bi izazvalo povećanje marginalne poreske stope za strance od 21 procenat. To je bez sumnje dovoljno da potpuno ugasi nade jedne zemlje da će imati priliv direktnih stranih investicija.

Prema tome korupcija se može smatrati kao dodatan, mada neformalan porez, koji tereti privatni sektor, porez na koji su strani investitori veoma osetljivi. Znači da bi jedna zemlja, što naravno znači i za naš slučaj, privukla optimalan nivo direktnih stranih investicija, ona mora da smanji korupciju i time eliminiše neformalni porez na investicije.

Transparensy International u Velikoj Britaniji je izvršio procenu štete koju je Engleskoj naneo jedan državni službenik u Ministarstvu odbrane, koji je osuđen na četiri godine zatvora zbog uzimanja mita od najmanje 2,25 miliona USA dolara. Analiza je pokazala da je ovaj službenik naneo privredi i društvu Velike Britanije štetu od 200 miliona USA dolara. U obračun je uključena šteta zbog gubitka radnih mesta u fabrikama Velike Britanije koje su izgubile narudžbinu, gubitak profita koji je vodio smanjenju vrednosti preduzeća u sprovođenju privatizacije, gubitak visokospecijalizovanih stručnjaka, plaćanje viših cena nego što je bilo neophodno i slično.

⁵⁷ Navedeno prema Transparency Internatinal, Antikorupcijski priručnik – Suprostavlanje korupciji kroz sistem integriteta, Beograd, 2004. str. 6.

Kao što vidimo, korupcija nanosi veliku štetu privredi i slabi njenu konkurentnost. Pored pomenutih pokušaja kvantifikacije negativnih efekata korupcije treba imati u vidu i već dobro poznati proračun Paola Maura, koji je primenom regresione analize ustanovio da opadanje indeksa korupcije za 2,4 (na skali od 1 do 10) povećava nacionalni proizvod za 4 procentna poena.

No, bez obzira na brojne pokušaje kvantifikacije efekata korupcije, metodološki je veoma teško obuhvatiti brojne njene posledice. Kad se pored toga ima u vidu da je korupciju veoma teško otkriti i dokazati, tada misterija oko korupcije postaje potpuna. No, bez obzira na kompleksnost ovog fenomena više nije sporno da korupcija nosi sa sobom ekonomsku neefikasnost, odnosno neracionalnu alokaciju resursa.

3. Efekti korupcije na poslovne rezultate kompanija koje vrše podmićivanje

Videli smo da korupcija na nacionalnom nivou prouzrokuje veliku štetu i praktično onemogućava kvalitetan ekonomski razvoj. Pitanje je kakve ekonomske efekte mogu očekivati firme koje ulaze u korupcionaške aranžmane.

Ranija literatura o korupciji zastupala je stanovište da podmićivanje doprinosi povećanju efikasnosti i većem prihodu kompanija jer se “podmazivanjem točkova birokratije”, ne samo otklanja sporost birokratskih procedura, što doprinosi smanjenju transakcionih troškova, već se dolazi i do značajnih poslova koji donose dobru zaradu. Plaćanjem korupcije firme smanjuju transakcione troškove koji bi u suprotnom bili neizbežni.

Međutim, novi pravci u literaturi zauzimaju negativan stav, tvrdeći da “grabljive ruke” vlada izvlače rentu iz preduzeća i tako im nanose ekonomsku štetu. U tom smislu podmićivanje je kao “pesak u mašini” koji podstiče administrativno zadržavanje, odnosno birokratske prepreke, jer vladini zvaničnici izbegavaju da donesu potrebnu odluku ili rešenje dok se ne realizuje korupcija koju oni očekuju. Uprkos ogromnoj akademskoj literaturi o korupciji, veoma malo ima empirijskih dokaza o faktorima koji utiču na veličinu podmićivanja i na koristi koje firme imaju od korupcije. To nije iznenađenje, zbog toga što korupcija ostaje obično neotkrivena. Podmićivanje je ekstremno teško ot-

kriti i dokazati jer obe strane u operaciji podmićivanja imaju koristi, pa jedna drugu skrivaju i štite.

S obzirom da su ograničeni izvori podataka o korupciji na nivou kompanija, istraživanja korupcije se najvećim delom fokusiraju na njene uzroke i konsekvence na nivou određene zemlje. Akademska istraživanja korupcije su obično fokusirana na proučavanje makro uzroka i posledica. Ove studije dolaze do zaključka da korupcija ima negativne efekte na ekonomske performanse zemlje, da smanjuje njen GDP po stanovniku, da nepovoljno utiče na strane direktne investicije i ekonomski rast i da dovodi do prekomernog povećanja ekonomskih nejednakosti, odnosno do velikog društvenog raslojavanja.

Korupcija se povezuje i sa setom političkih i regulatornih faktora, kao što su veličina javnog sektora, autokratska vlada, slaba regulativa i niska ekonomska konkurencija, kao i sa setom kulturnih varijabli kao što su nizak nivo opšteg poverenja, neprotestantska populacija i sl. Na korupciju utiču i geografski i istorijski uslovi, kao što su bogatstvo prirodnih resursa, korupcija u susednim zemljama, kao i razdaljina od najvećih svetskih trgovinskih centara.

Indikatori na nivou zemlje su značajni za proučavanje korupcije, ali naše razumevanje korupcije zavisi i od proučavanja ovog fenomena na nivou preduzeća, gde mnoga pitanja ostaju bez odgovora. Paul Healy i George Serafein⁵⁸ su pokušali da odgovore na neka od ovih pitanja koristeći uzorak od 480 najvećih svetskih kompanija. Istražujući koliko firme širom sveta plaćaju za podmićivanje i kakve koristi imaju od toga ovi autori su došli do zaključka da jaka ekonomska performansa kompanija i rang političara koji se podmićuju značajno utiču na veličinu mita koje kompanije plaćaju. Firme koje teže da povećaju rast prodaje svojih proizvoda, kao i kompanije sa nižim ekonomskim performansama plaćaju veću korupciju. Oni takođe zaključuju da političari sa većom političkom snagom, koji predvode državu, kao predsednik države, premijer, ministri i članovi parlamenta uzimaju veće iznose za korupciju koju vrše, prvenstveno zbog toga što oni utiču na zaključivanje ugovora koji kompanijama donose velike koristi, odnosno velike profite. Firme čiji direktori su manje odgovorni vlasnicima i u čijoj zemlji je manje razvijena konkurencija i gde je manji uticaj medija, po pravilu plaćaju i veće iznose za podmićivanje.

58 Paul Healy and George Serafeim: „Causes and Consequences of Firm Disclosures of Anti-corruption Efforts“ Harvard Business School, Working Paper 12-077, February 28, 2012.

Oni takođe zaključuju da visina sredstava koju firme plaćaju za podmićivanje zavisi i od državne regulative u zemlji u kojoj se vrši korupcija. Ako postoji manje zastrašivanje za prihvatanje korupcije, kao što je slučaj u zemljama sa niskim nivoom građanskih sloboda, velikim nejednakostima, jakim vojnim uticajem, niskim GDP po stanovniku, nepouzdanom policijom i gde nema javnih podataka o izvorima dohotka političara, kompanije koje dolaze u te zemlje prinuđene su da plaćaju veće iznose za korupciju.

Kao što vidimo mnogo faktora utiče na to koliki će iznos sredstava kompanije platiti u određenoj zemlji za korupciju. Drugo je pitanje koje benefite one mogu očekivati za izvršeno podmićivanje. Kompanije koje imaju bolje ekonomske rezultate, koje su ekonomski uspešnije, od korupcije ostvaruju veće materijalne koristi. Firme koje podmićuju političare u siromašnijim zemljama, zemljama gde su ograničena ljudska prava, velike ekonomske nejednakosti, slaba policija, netransparentni izvori prihoda političara, takođe dobijaju veće koristi od podmićivanja. Nasuprot njima, firme imaju manje koristi od koruptivnog delovanja u zemljama u kojima postoji veća regulacija i čije su pravosudne institucije jake i gde se propisi protiv korupcije doslednije primenjuju.

No, bez obzira na to što mnogo faktora utiče na veličinu koristi koju podmićivanjem postiču kompanije, naravno u slučaju da ne budu otkrivene u korupciji, što je po pravilu najčešći slučaj, brojne procene pokazuju da je korupcija jako isplativa. Tako grupa autora⁵⁹ zaključuje da se za svaki dolar koji je utrošen za korupciju, odnosno podmićivanje tržišna vrednost firme povećava za 11 dolara. Sličnu procenu je izvršilo i Ministarstvo pravde SAD koje je došlo do sličnog zaključka da se za jedan dolar dat za mito tržišna vrednost kompanije povećava za 10 dolara.

S druge strane korupcija ima i negativne posledice na poslovni uspeh kompanija, ukoliko dođe do razotkrivanja slučaja podmićivanja. Tako Paul Healy i George Serafeim⁶⁰ navode da kompanija koja je u problemu sa korupcijom generiše niži nivo prodaje i gubi sposobnost da stekne prednost na skali konkurentnosti, zbog čega njena profitabilnost opada. Ove kompanije susre-

59 Yan Leung Cheung, P. Raghavendra Rau and Aris Stouraitis: „ How much do firms pay as bribes and what benefits do they get? Evidence from corruption cases worldwide”, NBER Working paper series, Cambridge, April 2012.

60 Citirano delo, str. 18.

ću se sa širokim spektrom problema, kao što su povećanje troškova i smanjivanje prihoda, opadanje reputacije i gudvila, nesposobnosti da privuku humani kapital i sl.

4. Kako suzbiti korupciju

Kao što smo videli korupcija je veliki problem mnogih zemalja u koje spada i Srbija. Ona koči privredni razvoj i onemogućava izgradnju demokratskih institucija, negira evropske vrednosti, podriva socijalnu stabilnost i narušava poverenje javnosti. Indeks percepcije korupcije u Srbiji iznosio je 1,3 posle demokratskih promena krajem 2000. godine. U međuvremenu ovaj indeks je povećan u 2013. godini na samo 4,2, što znači da je u Srbiji korupcija sada manja nego što je bila devedesetih godina prošlog veka. Međutim, ona je i dalje veoma visoka, endemska pojava koja je zahvatila sve delove društva. Ona je široko rasprostranjena, zbog čega je naša zemlja svrstana u visokokorumpirane, gde se korupcija otela kontroli. Zbog toga je suzbijanje korupcije najveći imperativ Srbije u cilju njenog ekonomskog razvoja i integracija u evropske tokove.

Koji su to nužni uslovi da bi se mogla suzbiti korupcija u Srbiji? Iskustva drugih zemalja a i specifičnost našeg stanja nas upućuju na sedam osnovnih zahteva i preduslova.

Prvi od sedam ključnih elemenata je politička volja. Ovo naizgled može zvučati kao fraza, međutim, radi se o realnom zahtevu. U Srbiji, kao i drugim zemljama, politička volja se obično svodi na puku retoriku, međutim, mora postojati odlučnost vlade. Političari borbu protiv korupcije obično ističu kao jedan od glavnih ciljeva. Međutim, kada dođu na vlast ne nalaze načina kako da preduzmu konkretne mere, onda obično kada se sumiraju rezultati u rubrici gde piše korupcija – tu rezultata nema. Problem je još veći ako vlade kratko traju, i naravno ako su nestabilne.

Drugi element se odnosi na vrednosti ugrađene u zakone. Postoje brojne odredbe koje treba ugraditi u brojne zakone da bi borba protiv korupcije bila uspešna, od svih dve su najvažnije:

- obe strane koje učestvuju u korupciji moraju biti krivično kažnjene, i

-
-
- borbu protiv korupcije nije dovoljno usredsrediti samo na javni, već isto tako i na privatni sektor.

Kada su zakonske odredbe u pitanju, u Srbiji je mnoštvo propisa protiv korupcije doneto, ali je problem u njihovoj primeni. Ovo pitanje se rešava jačanjem sistema društvenog integriteta o čemu će posebno biti reči.

Treći element je strategija kao dokumenat na kome treba da se zasniva borba protiv korupcije. Strategija za borbu protiv korupcije treba da se zasniva na tri stuba:

- zakonodavnom mehanizmu kao represivnom sredstvu,
- prevenciji za eliminaciju potencijalnih mogućnosti korupcije, i
- edukaciji građana i podršci javnosti.

Četvrti element je koordinacija koja podrazumeva usaglašena delovanja svih institucija u borbi protiv korupcije. U Srbiji još ne postoji jasna vizija kako ovu koordinaciju realizovati.

Peti element je podrška javnosti. Ne radi se samo o pukoj podršci vladi da vodi borbu protiv korupcije, već je neophodna spremnost svakog građanina da se uključi u antikorupcijske procese. Ovo je zahtev koji je teško postići, jer zahteva i promenu mentaliteta, ali je nužan za uspeh u suzbijanju korupcije.

Šesti element se odnosi na resurse. Nužno je odvojiti posebna sredstva za borbu protiv korupcije. Zemlje koje su postigle zavidan uspeh u suzbijanju korupcije, kao što su Hong Kong, Mauricijus i Madagaskar, izdvojili su respektivno iz budžeta 0,32%, 0,55% i 0,45%, to jest oko 0,5% od sredstava ukupnog budžeta.

Sedmi element je istrajnost. Borba protiv korupcije dugo traje i upornost je važan uslov za uspeh. Nema primera da je došlo do opuštanja i da se postigao uspeh. Kada se pojavi opuštenost korupcija se, kako korov, ponovo vraća.

Borba protiv korupcije je dugotrajan i bolan proces. Poitičari, međutim, ne vole bolne procese, jer im oni narušavaju njihov politički rejting, i stvaraju probleme da ostanu na vlasti.

Za sprečavanje korupcije u oblasti privrede potrebne su posebne mere, kako zbog međuzavisnosti privrede i ostalih sektora, tako i zbog koruptivnog ponašanja unutar nje same. Za sprečavanje korupcije u privredi nije dovoljno preduzimati mere samo u javnom, već je isto tako nužno uključiti i privatni sektor, gde korupcija takođe nalazi plodno tle za ekspanziju. Privreda Srbije

je u specifično teškom položaju zbog dugogodišnje krize i sporih reformskih procesa.

Preporuke za suzbijanje korupcije u privredi bile bi sledeće:

- Izgradnja jasne i delotvorne politike konkurencije;
- Ograničenje uloge države u privredi na postavljanje osnovnih pravila za pošteno nadmetanje, slobodu trgovanja, stvaranje okruženja za efikasno poslovanje;
- Otklanjanje neusaglašenosti i protivrečnosti pojedinih privredno-sistemskih zakona;
- Ustanovljenje obavezne unutrašnje kontrole u javnom sektoru;
- Jačanje potpunog, konzistentnog i ažurnog sistema vođenja poslovnih knjiga, u skladu sa međunarodnim standardima;
- Uvođenje planova integriteta za privredne subjekte i sl.

Iz brojne literature o korupciji se može videti da visoka korupcija i neuspešne reforme “idu ruku pod ruku”. Radikalan zaokret u sprovođenju ekonomskih reformi je nužan uslov da se na polju borbe protiv korupcije mogu postići vidljivi rezultati.

Za Srbiju je otežavajuća okolnost, kada je u pitanju bora protiv korupcije i to što je tokom poslednjih decenija usled velikog porasta siromaštva i društvenog raslojavanja, srednja klasa najvećim delom nestala i prešla u siromašni sloj. Samo jaka srednja klasa može izvršiti politički pritisak na vladajuće političke strukture da budu dosledne u borbi protiv korupcije i da se izbori za izgradnju slobodnih i jakih institucija, što je ključni uslov da se postigne uspeh u borbi protiv korupcije. Zapravo samo jaka srednja klasa može izvršiti uticaj na vladajuće strukture da se stvori jaka politička volja da se suzbije korupcija, i da političari tu volju stvarno realizuju, jer je politička volja ključni uslov da se postigne uspeh u borbi protiv korupcije.

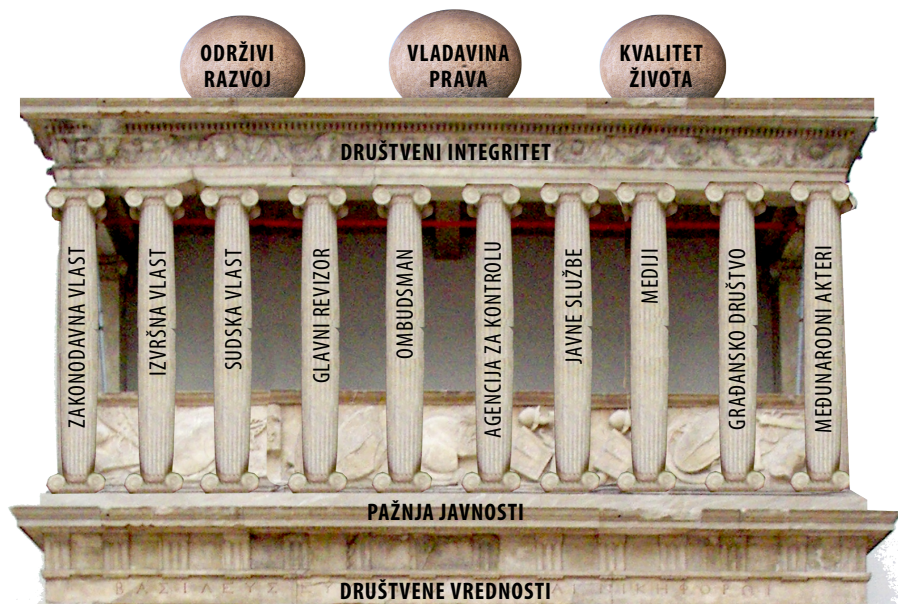
5. Sistem društvenog integriteta

Ako pretpostavimo da postoji politička volja i da će se problem srednje klase rešiti sa ekonomskim oporavkom, naravno ne u kratkom roku, tada se postavlja pitanje koji je sledeći ključni korak u borbi protiv korupcije. Korupcija se može suzbiti do društveno podnošljivog nivoa podizanjem nivoa društvenog integriteta. Danas je opšte prihvaćeno da moderan sistem vlasti podrazumeva odgovornost. Bez toga nijedan sistem ne može da funkcioniše na način koji bi promovisao javni interes, umesto privatnih interesa onih koji imaju kontrolu. Zemlja koja nastoji da izgradi demokratski sistem treba da nastoji da izgradi sistem koji neće biti zasnovan na hijerarhiji u kome autokratska vladajuća elita izdaje naređenja koja oni na dnu hijerarhije u većoj ili manjoj meri sprovode. Potrebno je kretati se ka sistemu “horizontalne odgovornosti”, u kojoj je moć raspršena, gde niko nema monopol i gde svako odgovara posebno.

U takvom sistemu sudovi nisu više sudovi vladajuće elite, već postaju institucije koje postupaju nezavisno sprovodeći vladavinu prava u skladu sa zakonom. Ipak, ta nezavisnost nije apsolutna. Sudije odgovaraju za svoje pojedinačne odluke kroz žalbeni postupak, a svaki sudija je odgovoran za svoj integritet i stručnost nekom drugom telu, bilo da je to parlamenat ili pravosudni savet. To je telo dalje odgovorno nekom drugom, a na kraju odgovara građanima koji svoju ocenu iskazuju na izborima. Stoga standardi odgovornosti povezuju različite elemente, ili “stubove”, koji se kroz to povezuju i ojačavaju jedni druge.

Uspostavljanjem sistema društvenog integriteta korupcija postaje “visokorizični poduhvat” sa “malom zaradom”. Ovaj sistem teži da spreči da se korupcija uopšte i desi, umesto da se oslanja na kažnjavanje nakon što je do nje došlo. Sistem društvenog integriteta se može slikovito predstaviti kao grčki hram čiji krov – društveni integritet, podupire niz stubova od kojih je svaki poseban deo sistema društvenog integriteta. Zapravo institucionalni stubovi predstavljaju: sudsku vlast, parlament, glavnog revizora, ombudsmani, slobodne medije, građansko društvo i sl.

Shema br. 3. *Stubovi integriteta*

Na ravnom krovu hrama leže tri kugle: “održivi razvoj”, “vladavina prava” i “kvalitet života”. Ovi ciljevi su postavljeni kao kugle da bi se pokazalo koliko je važno da krov ostane ravan, da se ove tri kugle i vrednosti koje one predstavljaju, ne bi otkotrljale i pale. Osnovu hrama, kao što vidimo, čine pažnja javnosti i društvene vrednosti. Ukoliko društvo ima konzistentan sistem vrednosti i izraženu pažnju javnosti, tada će to biti dobra osnova “stubovima” koji na njima počivaju i dodatno će ih ojačati. Nasuprot tome, ako su društvene vrednosti slabe a javnost malodušna i nezainteresovana za promene, tada će i osnova hrama, biti slaba. “Stubovi” će biti šuplji i nekorisni, i nedostajati im potpora koja je nužna da bi mogli da podržavaju društveni integritet.

“Stubovi” su međusobno zavisni i mogu biti različite čvrstine. Kada jedan “stub” oslabi tada se povećava pritisak na jedan ili više drugih “stubova”. Kada više “stubova” oslabi tada će se neminovno “krov” koji podupiru nakriviti, tako da će se kugle “održivog razvoja”, “vladavina prava” i “kvalitet života” otkotrljati i razbiti, a celokupna građevina će se srušiti u haos.

Za “čvrstinu” institucionalnih stubova od posebnog su značaja pravila i procedure po kojima oni funkcionišu. Svakom “stubu” odgovora određena grupa pravila i procedura, kao što pokazuje sledeća shema.

Shema br. 4. INSTITUCIONALNI STUBOVI I OSNOVNA PRAVILA I PROCEDURE

INSTITUCIONALNI STUBOVI	PRAVILA I PROCEDURE
Zakonodavna vlast - parlament	Slobodni i poštenu izbori
Izvršna vlast	Pravila o sukobu interesa
Glavni revizor	Javni izveštaji
Javne službe	Etičnost javnih službi
Sudstvo	Nezavisnost
Mediji	Pristup informacijama
Građansko društvo	Sloboda govora
Ombudsmani	Dobro upravljanje dokumentacijom
Antikorupcijska tela	Zakoni koji su primenljivi
Privatni sektor	Politika slobodne konkurencije
Međunarodna zajednica	Delotvorna međunarodna pravna pomoć

Ova pravila i procedure ne moraju da budu isključivo povezane samo sa naznačenim "stubovima" u shemi. Tako medijima je potrebna sloboda govora iako je ovde pripisana građanskom društvu i tome slično.

Dakle, sistem društvenog integriteta se uspostavlja samo ako imamo stabilne institucionalne stubove i njima primerena pravila i procedure. Tada će kao produkt sistema društvenog integriteta biti obezbeđeni održivi razvoj, vladavina prava i kvalitet života. U takvom sistemu korupcija mora biti potisnuta, jer su uspostavljanjem društvenog integriteta otklonjene sistemske greške, koje su njeni u osnovi glavni uzroci. Korupcija u takvim uslovima postaje rizičan i neisplativ poduhvat. Naravno, da nastojanje da se uspostavi sistem društvenog integriteta, ne treba da, s druge strane, ima za rezultat nefunkcionalnu državu.

Kada se sistem horizontalne odgovornosti stvori kao deo društvenog napa da se smanji korupcija, tada on predstavlja sistem društvenog integriteta. Ovaj sistem ima za cilj da rasporedi odgovornost između organa i grana vlasti. Njima se reguliše sukob interesa u javnom sektoru i on podrazumeva odgovornost, transparentnost, preventivu i kažnjavanje.

Izgradnja nezavisnih i jakih institucija je dug i mukotrpan put, ali jedini način da se u borbi protiv korupcije, kao opštem društvenom zlu, postigne istinski uspeh.

Ako posmatramo rasprostranjenost korupcije na svetskoj geografskoj karti videćemo da je ona, sa izuzetkom Italije, Čilea i još nekoliko zemalja, najviša u zemljama koje su najslabije razvijene. Verovatno je većina zemalja zapala u začarani krug korupcije i siromaštva, što je verovatno i slučaj Srbije.

Korucija je po pravilu veoma visoka i tamo gde su reformski procesi neuspešni ili manje uspešni. Kako je Srbija imala nedopustivih propusta u sprovođenju reformi, od kojih dobar deo nije realizovan ni do danas, to se uzroci njene visoke korupcije ne nalaze samo u njenom teškom nasleđu iz poslednjih decenija prošlog veka, već i u zaostalim i neuspešnim reformama posle demokratskih promena.

Korupcija je svojevrsan dodatni porez i kako smo već i pokazali, povećanje korupcije za jedan poen na skali od 0 do 10, znači smanjenje stranih direktnih investicija za 16%. To naravno znači i suprotno, ako želimo da povećamo direktne strane investicije moramo i da smanjimo nivo korupcije. Strane investicije su, u uslovima kada je nacionalna zaduženost dostigla kritično visok nivo i ne postoji raspoloživa domaća akumulacija, postale izuzetno značajne za ekonomski oporavak Srbije. Visoka korupcija je ozbiljna zapreka stranim investicijama i ekonomskom razvoju Srbije.

Uvek su u istoriji institucije, posebno sudstvo, bile značajne za ekonomski razvoj. Treba se samo podsetiti da je Adam Smit, koji se smatra osnivačem ekonomske nauke, pisao u XVIII veku da su nesavršenost zakona i nesigurnost njegove primene izuzetno ograničavali trgovinu u ono vreme. Srbija ima velike probleme u razvoju i jačanju institucija, posebno sa pravosuđem čija reforma je zapala u pravi „ćorsokak“. Od uspešnosti revizije propale reforme pravosuđa umnogome će zavisiti izgradnja slobodnog i nezavisnog sudstva, što je naravno jedan od ključnih uslova za smanjenje korupcije i stvaranja boljeg poslovnog ambijenta.

Za Srbiju je izuzetno važno, da bi se izvukla iz začaranog kruga korupcije i siromaštva, da rasvetli 24 sporne privatizacije koje je istraživao Savet za borbu protiv korupcije, a koje je Evropska unija postavila Srbiji kao imperativ na njenom putu ka učlanjenju u EU. Pritisak EU za suzbijanje korupcije u Srbiji je značajan samo ako on rezultira izgradnjom nezavisnih i stabilnih institucija, koje će raditi u interesu građana a ne za potrebe korumpirane elite.

VI

KRIZA NEZAPOSLENOSTI

Pitanje zaposlenosti je od ključnog značaja za svaku zemlju. Pored društvenog proizvoda, zaposlenost je najpouzdaniji indikator efikasnosti jedne privrede. Kao što direktno i indirektno „sve proizilazi iz rada“, tako i zaposlenost ima višestruko delovanje na funkcionisanje privrede i društva. Zbog toga se problemu nezaposlenosti poklanja velika pažnja svih struktura u društvu: sindikata, zaposlenih, poslodavaca, političkih partija, eksperata i ostalih građana.

Nezaposlenost je veliki izvor ljudske mizerije. Ovu tešku optužbu na račun nezaposlenosti izrekla je grupa autora⁶¹ u knjizi posvećenoj milionima koji traže posao. Možda je država blagostanja u mnogim zemljama Evrope uspeła da ublaži problem materijalne oskudice koja nastaje zbog nezaposlenosti i time ublaži osećaj poniženja koji stvara nezaposlenost. No, ako ostavimo po strani problem materijalne oskudice, postoje drugi brojni oblici ljudske patnje koje izaziva nezaposlenost.

Gubitak radnog mesta, odnosno nezaposlenost, ima za posledicu niži životni standard u sadašnjosti, uznemirenje u pogledu budućnosti i umanjeno samopoštovanje. Zbog toga se gubitak zaposlenja smatra najneprijatnijim ekonomskim događajem u nečijem životu. Znajući koliko je zaposlenost važna za život građana, političari u svojim izbornim kampanjama često ističu kako će politike koje predlažu pomoći stvaranju novih radnih mesta.

Pored materijalnog, nezaposlenost ostavlja i jake emocionalne posledice na one koji ostaju bez posla. Ljudi, naravno, svako na drugačiji način doživljava promene, ali generalno uzevši, ko god ostane bez posla doživi neku vrstu

61 Layard and all

šoka. Posle šoka sledi optimizam u vezi sa novim mogućnostima. No, kako se često optimistička predviđanja ne ostvare, pojedinci mogu zapasti u periode duboke depresije i pesimizma u pogledu svoje budućnosti i izgleda za zaposlenje. Ako se period nezaposlenosti produži tada se i proces prilagođavanja privodi kraju, pa se nezaposleni mire sa realnošću novonastale situacije⁶².

Tržište rada je dinamičan sistem. Njegova dinamika je delom prouzrokovana činjenicom da, kao što ne postoje dve iste osobe, tako ne postoje ni dva ista radna mesta. Zbog toga nije lako popuniti ni novo, ni neko postojeće radno mesto. Da bi došlo do poklapanja zahteva radnog mesta i sposobnosti radnika, potrebno je imati mnogo informacija koje često nedostaju i u razvijenim zemljama. Zapravo uspešnost tržišta rada se i ogleda u tome da li do ovih poklapanja ponude i tražnje dolazi brže ili ne.

Međutim, na pitanje ko je zaposlen, a ko nije i koliko ima zaposlenih, a koliko nezaposlenih lica, koje na prvi pogled izgleda trivijalno, veoma je teško dati precizan odgovor. Metodološke teškoće u definisanju pojma zaposlenosti dovode do konfuzije u određivanju stopa nezaposlenosti, kako unutar jedne zemlje, tako i na međunarodnom planu, zavisno od toga za koju se definiciju zaposlenosti opredelila neka međunarodna insitucija.

Ovaj problem je prisutan i kod nas, zbog čega imamo dva različita izvora podataka o nezaposlenosti. Jedan je Anketa o radnoj snazi Republičkog zavoda za statistiku a drugi su podaci Nacionalne službe za zapošljavanje. Razlika između ova dva izvora je velika.

Stopa nezaposlenosti prema evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje je znatno veća od one iznete u Anketi prvenstveno zbog toga što se zasniva na podacima iz registra nezaposlenih lica koji obuhvata i lica koja ne žele da rade već su zainteresovana za ostvarivanje beneficija za nezaposlene. Što se tiče Ankete o radnoj snazi, kod nje je stopa nezaposlenosti podcenjena zato što ne uzima u obzir činjenicu da mnoge osobe, posebno u sivoj ekonomiji, ne rade puno radno vreme što znači da nemaju punu zaposlenost, kao i da brojna lica rade na određeno vreme, sezonski, pa su veći deo vremena nezaposleni. Precenjenost zaposlenosti odnosno podcenjenost nezaposlenosti prema Anketi o radnoj snazi možda najbolje ilustruje definicija pojma »zaposleni« koja

62 Ashton, David N, 1986: Unemployment under Capitalism: The Sociology of British and American Labor Markets (London: Wheatsheaf)

glasi: »Pod pojmom zaposleni u ovoj anketi podrazumevaju se lica koja su najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu ili naturi), kao i lica koja su imala zaposlenje, ali su u toj sedmici bila odsutna s posla«. ⁶³ Zaista je teško smatrati zaposlenim lice koje radi samo nekoliko sati sedmično.

Da bi sagledali uzroke i ključne manifestacije krize nezaposlenosti prvo ćemo se osvrnuti na strukturne promene na tržištu rada, zatim na uticaj ekonomske krize na nezaposlenost, kao i na prilagođavanje tržišta rada posledicama krize. U nastavku ćemo se osvrnuti na problem nezaposlenosti mladih, a posebno ćemo ukazati na krizu nezaposlenosti u Srbiji.

1. Strukturne promene na tržištu rada

Nezaposlenost, međutim, pod pritiskom globalizacije i tehnološkog napretka, postaje sve teže podnošljiva, ne samo u zemljama u razvoju već i u razvijenim zemljama. Ekonomske krize, posebno poslednja globalna kriza, podstiču rast nezaposlenosti, i mada je već nastupio ekonomski oporavak i izlazak iz krize, nezaposlenost i dalje ostaje veoma visoka. Globalizacija i tehnološki napredak koji je poslednjih decenija sve ubrzaniji, ozbiljno su uzdrмали tržište rada. Očekivalo se da će dinamičan razvoj sektora usluga apsorbovati velike viškove radne snage iz proizvodnih delatnosti, poljoprivrede, industrije i građevinarstva, gde je moderna oprema, praktično istisla radnike koji su radili na rutinskim poslovima.

Globalizacija je, rušeći granice slobodnom kretanju roba i kapitala, podstakla ogromnu konkurenciju na svetskom tržištu. Za kapital, kao i za predmete rada, nema teritorijalnih prepreka, a s obzirom da je rad neodvojiv od čoveka, to je njegova pokretljivost samim tim više limitirana.

Entoni Gidens⁶⁴ posebno ističe uticaj globalizacije na duboke transformacije u oblasti rada. Novi obrasci međunarodne trgovine i pomeranja ka ekonomiji znanja imali su značajan uticaj na tradicionalne obrasce zaposlenosti. Mnoge tradicionalne industrije su zastarele zahvaljujući novim tehnologijama, ili gube udeo na tržištu u korist inostranih konkurenata čiji su troško-

63 Republički zavod za statistiku, Anketa o radnoj snazi za 2012. godinu.

64 Entoni Gidens, Sociologija, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2003, str. 68.

vi radne snage niži nego u industrijalizovanim zemljama. Zbog toga je veliki broj industrijskih radnika ostao bez posla, ali i bez znanja i veština neophodnih za ulazak u novu ekonomiju znanja.

Do nedavno je bilo uobičajeno da ljudi tokom perioda od nekoliko decenija rade za jednog istog poslodavca – tzv. posao za ceo život – danas sve više pojedinaca gradi sopstvene karijere, sledi individualne ciljeve i sam donosi odluke u vezi sa njihovim ostvarenjem. Ovo često podrazumeva promenu nekoliko radnih mesta u toku karijere, sticanje novih veština i sposobnosti i njihovu primenu u različitim kontekstima. Standardni obrasci punog radnog vremena ustupaju mesto fleksibilnim aranžmanima, kao što su: rad kod kuće uz pomoć informacione tehnologije, deljenje radnog mesta, kratkoročni konsultantski projekti, fleksibilno radno vreme itd.

Produktivnost rada u savremeno doba se zasniva na znanju, inovacijama i pronicljivosti, tj. na razvoju ljudskog kapitala i kao takva je glavni pokretač privrednog razvoja, a ujedno i uzrok velikih strukturnih promena na tržištu rada. Prednost u sve surovijoj tržišnoj utakmici kompanije nastoje da postignu smanjenjem troškova radne snage, jer su uštede na kapitalu i sirovinama veoma ograničene zato što su njihove cene, s obzirom na veliku pokretljivost, praktično izjednačene na svetskom tržištu.

Krupne promene koje su nastale na tržištu rada u literaturi se definišu kao dualizam na tržištu rada, koji je u korenu povezan sa promenljivošću i neizvesnošću koje su primerene modernim tržišnim ekonomijama. No, dualizam na tržištu rada vuče korene iz primarnog dualizma između rada i kapitala. Rad je promenljivi faktor proizvodnje i kao takav, može se slobodno upošljavati i otpuštati shodno fluktuaciji proizvodne aktivnosti. U tom smislu on je u suprotnosti sa kapitalom kao nepromenljivim faktorom, koji se ne može prisiliti da snosi posledice svoje sopstvene nezaposlenosti. Ova kvalitativna razlika naterala je poslodavce da budu oprezniji u planiranju korišćenja kapitalne opreme i da fluktuacije usmere, koliko je to moguće, na one sektore privrede koji su radno intenzivni.

Iz ovih razlika u tretmanu radne snage i kapitala u planiranju privredne aktivnosti, proizilazi da je izvorni dualizam u modernim ekonomijama dualizam između radne snage i kapitala. Dualizam na tržištu rada nastaje kada neki delovi radne snage počinju da bivaju izdvojeni i zaštićeni od nesigurno-

sti i promenljivosti tražnje i u tom slučaju oni postaju slični kapitalu, prvobitni dualizam između kapitala i radne snage postaje dualitet tog dela radne snage, koji do izvesne mere zajedno sa kapitalom deli privilegovani položaj, i onih drugih radnika koji nastavljaju sa ulogom kao „preostali“ faktor proizvodnje.

Dualizam je u stvari podela tržišta rada na dva sektora. Primarni sektor karakterišu bolje zarade, sigurnija i po mnogim osnovama privlačnija radna mesta. Sekundarni sektor karakterišu niske zarade, nesigurna i neprivaćna radna mesta. Njega obično čine nekvalifikovani radnici, omladina, grupacije koje se sele, sezonski radnici i druge grupacije koje se smatraju marginalnim ili „nepoželjnim“. Sekundarni sektor je zapravo taj deo radne snage koji je najviše izložen riziku privremene ili trajne nezaposlenosti. Aktuelna kriza nezaposlenosti, bez sumnje, delimično proizilazi iz dualizma na tržištu rada.

2. Uticaj ekonomske krize na zaposlenost

Globalna finansijska kriza 2007 – 2009. je snažno uzdrimala tržišta rada širom sveta, posebno u razvijenim zemljama Zapada. Promene na tržištima rada ne samo što su bile veoma duboke nego su dovele u pitanje i čuveni Okunov zakon. Uzimajući kvartalne podatke u periodu posle II svetskog rata (drugi kvartal 1947 – četvrti kvartal 1960) Arthur Okun je došao do zaključka da promene od 3 procenta društvenog proizvoda imaju za rezultat promenu stope nezaposlenosti od oko 1 procentni poen. Prema Okunovom zakonu stopa nezaposlenosti u SAD tokom poslednje krize trebalo je da poraste samo 0,78%, pošto je pad ekonomskog rasta bio 2,6%, a ne 4,5 procentnih poena kao što se desilo. Dakle, porast nezaposlenosti je bio mnogo veći nego što to predviđa Okunov zakon.

Pad zaposlenosti u Srbiji od početka krize je bio dramatičan. Samo u periodu od oktobra 2008. do oktobra 2009. stopa nezaposlenosti se povećala sa 14,7% na 17,4%. Kako je pad društvenog proizvoda u isto vreme iznosio oko 2%, to je očigledno da Okunov zakon ne deluje ni na primeru Srbije. Mada je u Srbiji situacija znatno složenija nego u razvijenim zemljama, jer je do ovako velikog porasta nezaposlenosti došlo ne samo zbog delovanja svetske finansijske krize, već i zbog sporih i neuspešnih reformskih procesa, zbog čega je u Sr-

biji prisutan permanentan trend porasta nezaposlenosti, koja prema poslednjoj Anketi o radnoj snazi iznosi 24,8%.

Mnogi autori su doveli u pitanje delovanje Okunovog zakona⁶⁵. Debatu se svela na stanovište da Okunov zakon predstavlja samo statistički odnos izražen koeficijentom koji varira tokom vremena, sledeći kako dugoročne trendove, tako i asimetrične promene tokom poslovnog ciklusa. Asimetrija tokom poslovnog ciklusa označava fenomen gde se korelacija između serije podataka o promenama nezaposlenosti i društvenog proizvoda razlikuje tokom specifičnih faza poslovnog ciklusa. Dobro poznato odlaganje oporavka tržišta rada nakon okončanja ekonomske krize je zapravo refleksija te asimetrije.

Tokom više decenija koje su sledile posle naftnog šoka sedamdesetih godina prošlog veka fleksibilnost tržišta rada u SAD je bila ključni faktor zbog koga je stopa nezaposlenosti bila niža nego u evropskim zemljama. Veoma zahtevno zakonodavstvo o zaštiti zaposlenih u Evropi, koje se prvenstveno odnosilo na određivanje minimalnih zarada i nadoknada za nezaposlene, kao i veoma jake i uticajne sindikalne organizacije, prouzrokovale su visoku nezaposlenost u Evropi, destimulišući preduzetnike da otvaraju nova radna mesta. Visoka stopa nezaposlenosti i sve duže trajanje nezaposlenosti, postale su glavne odlike tržišta rada. Stopa nezaposlenosti u SAD u periodu 1987 – 2007. iznosila je 5,5%, a u Nemačkoj 8,6%, u Italiji 9,3%, i u Francuskoj 9,7%. Tokom ovog perioda SAD su se navikle na nisku nezaposlenost i posebno na nizak nivo dugotrajne nezaposlenosti, nisku inflaciju i makroekonomsku stabilnost.

Globalna finansijska kriza je duboko zahvatila razvijene zemlje koje su skliznule u recesiju 2007, da bi produbljivanje krize nastupilo 2008. Od početka krize do kraja 2009. godine u SAD je milion radnika ostalo bez posla, najviše u sektoru građevinarstva i industrije. Kao rezultat toga, ukupna zaposlenost u SAD se u periodu 2007 – 2009. smanjila za 4,8%. U istom periodu stopa nezaposlenosti se povećala sa 5,1%, koliko je iznosila u četvrtom kvartalu 2007, na 10% dve godine kasnije, što je najveći nivo od recesije iz ranih osamdesetih godina XX veka. Zahvaljujući neizvesnom i krhkom oporavku tokom 2010. i 2011. nezaposlenost u SAD je smanjena na oko 9%. Pored toga

65 Sandrine Cazes, Sher Verick and Fares Al Hussami: "Diverging trends in unemployment in the United State and Europe: Evidence from Okun's law and global financial crisis", p. 2.

dugoročna nezaposlenost, koja u SAD do tada nije predstavljala nikakav problem, postala je realnost.

U poređenju sa SAD, iskustvo većine zemalja Evrope o uticaju globalne finansijske krize na nezaposlenost se znatno razlikuje. Naime, u evropskim zemljama je stopa nezaposlenosti tokom globalne finansijske krize daleko manje povećana, iako je pad društvenog proizvoda bio znatno veći nego u SAD. Udar krize na tržište rada evropskih zemalja je bio veoma neujednačen. Posebnu otpornost na udar krize pokazalo je tržište rada Nemačke. Društveni proizvod Nemačke je u 2009. smanjen za zaprepašćujućih 4,7%, ali je u isto vreme nezaposlenost povećana za samo 0,2% procentna poena, sa 7,3% u 2008. na 7,5 % u 2009. Stopa nezaposlenosti u Nemačkoj je u trećem kvartalu 2010. bila samo 6,7%, dok je u isto vreme u SAD iznosila čak, 9,6%. Ovi odnosi su se sada, 2013. bitnije izmenili, naravno, u korist SAD gde je stopa nezaposlenosti pala na 7,5%, u Nemačkoj se zadržala na 6,9%, a u zemljama Eurozone čak na 12,1% (od kojih u Grčkoj 27% i u Španiji 26,7%).⁶⁶

U celini posmatrano stopa nezaposlenosti u zemljama Eurozone povećana je u prve dve krizne godine za 1,9 procentnih poena, sa 7,1% u 2008, na 9% u 2009, ali je već u 2010, nastavljen rast nezaposlenosti i stopa je povećana na 9,6%, odnosno na 12,1% u 2013. godini. No, kao što smo rekli, evropske zemlje su imale veoma različite posledice uticaja krize na tržište rada. Tako je, za razliku od Nemačke, u Španiji, Irskoj i baltičkim zemljama došlo do masovnog otpuštanja radnika, pa se u ovim zemljama, u 2008. i 2009. godini stopa nezaposlenosti drastično povećala, čak za 7,6 procentnih poena. To ukazuje da je priroda potresa koje je izazvala kriza bila druga važna determinanta promena na tržištu rada.

U zemljama OECD, posmatrano u celini, nezaposlenost se povećala sa 5,7% u trećem kvartalu 2007. na 8,6% u trećem kvartalu 2009. U ovom periodu broj nezaposlenih u zemljama OECD se povećao za 10,1 milion. Najveći rast nezaposlenosti bio je u Estoniji (10,9 procentnih poena), Španiji (10,3 procentnih poena), Irskoj (8,1 procentnih poena), SAD (4,9% procentnih poena), i Turskoj (4,6 procentnih poena). U isto vreme mnoge zemlje su imale veoma blag uticaj krize na nezaposlenost. Tako je u Poljskoj i Nemačkoj čak došlo do manjeg pada nezaposlenosti, i to 1,2, odnosno 0,7 procentnih poena respek-

66 The Economist, June 1st 2013.

tivno posmatrano, dok su u Slovačkoj, Austriji, Južnoj Koreji i Holandiji promene nezaposlenosti bile marginalne.

Posmatrano na globalnom nivou u periodu novembar 2007. do kraja 2009. nezaposlenost se povećala za 37 miliona, i prema proceni ILO⁶⁷, početkom 2010, ukupan broj nezaposlenih iznosio je 212 miliona.

3. Prilagođavanje tržišta rada posledicama krize

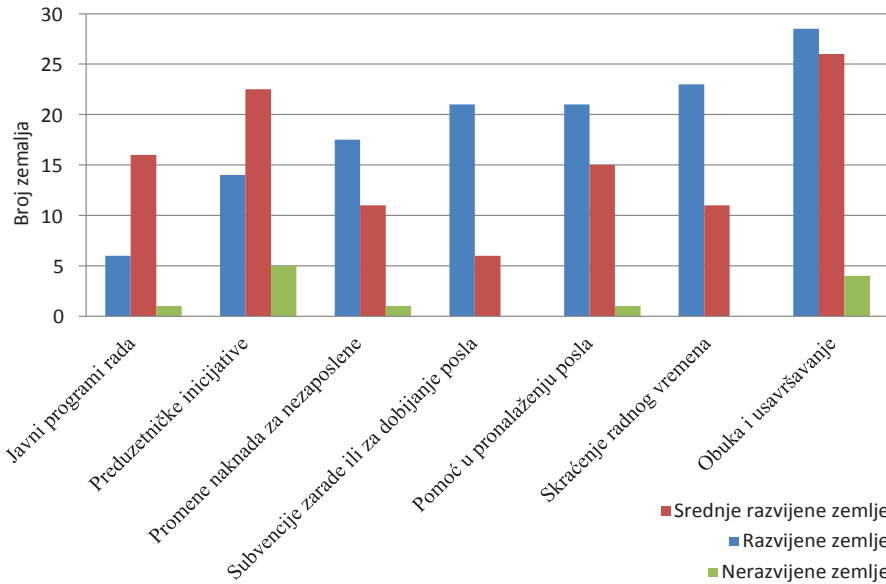
Kako se globalna svetska kriza počela širiti, vlade širom sveta su prepoznale potrebu da preduzmu hitne mere kako bi izbegle katastrofalne posledice na finansijskom tržištu i u realnoj ekonomiji. Odgovor na krizu je sadržao uglavnom sledeće intervencije: finansijske injekcije u finansijski sistem kako bi se održala kreditna sposobnost banaka i drugih finansijskih institucija, kao i smanjenje kamatnih stopa kako bi se stimulisalo zaduživanje i investiranje, kako bi se povećala agregatna tražnja. Od ovih mera se očekivalo da spreče dalje ekonomsko propadanje i da omoguće radnicima da zadrže svoja radna mesta gde je to moguće i da pomognu u stvaranju novih radnih mesta da bi se zaposlili nezaposleni. Ove mere su u globalu pomogle da se izbegne daleko veće propadanje, mada je efikasnost ovih mera varirala između zemalja.

Pored ovih opštih makroekonomskih mera, preduzimane su i specifične mere na tržištima rada, čiji je cilj bio da ublaže uticaj ekonomske krize na radnike. Ove mere su bile usmerene ka smanjenju vremenskog zaostatka u stvaranju novih radnih mesta u vremenu kada kriza prođe a nezaposlenost i dalje ostane visoka, zatim ka sprečavanju daljeg rasta nezaposlenosti, i posebno dugoročne nezaposlenosti, kao i ka sprečavanju propadanja ljudskog kapitala.

Politika tržišta rada, kao odgovor na izazove ekonomske krize, usmerena je na četiri ključne oblasti: održavanju i povećanju tražnje za radnom snagom, povećanju usklađenosti između ponude i tražnje, obezbeđenju podrške u dohotku i pomoći ranjivim grupama. Grafikon koji sledi pokazuje zastupljenost pojedinih mera u razvijenim, srednje razvijenim i nerazvijenim zemljama, koje su grupisane prema klasifikaciji Svetske banke.

67 ILO: „Global Employment Trends“, January 2010.

Grafikon br. 11. *Odgovor nacionalne politike tržišta rada na globalnu finansijsku krizu 2008-2009.*

Izvor: Sher Verick and Iyanatul Islam: "The Great Recession of 2008-2009: Causes, consequences and policy responses", ILO, Geneva, 2010, p.44.

Razvijene zemlje su najviše pažnje posvetile obučavanju i stručnom usavršavanju radne snage, zatim smanjenju radnog vremena i pomoći za dobijanje posla, dok su srednje razvijene zemlje veću pažnju poklonile povećanju preduzetničkih inicijativa i javnim programima rada.

Prilagođavanje tržišta rada agregatnom šoku, kakav je globalna finansijska kriza, vrši se ne samo na makro nivou, već i na nivou preduzeća, gde postoje dva ključna načina prilagođavanja eksternim potresima tražnje za radnom snagom. Prvi je preraspodela radnog vremena, odnosno skraćivanje radnog vremena, kao vrsta solidarnosti, da što veći broj radnika ostane zaposlen. Drugi je smanjenje zarada, što je nepopularna mera koju ne primenjuju čak ni poslodavci u zemljama sa vrlo fleksibilnim tržištima rada, kao što su SAD. Poslodavci su nevoljni da smanjuju zarade jer to nepoljno utiče na moral zaposlenih i na njihovu produktivnost. Zavisno od sektora privrede i stepena smanjenja tražnje, preduzeća obično prvo pokušavaju da primene internu fleksibilnost i da prilagode časove radnog vremena ili da realociraju radnike

unutar firme, pre nego bude neminovno eksterno prilagođavanje i otpuštanje radika uz nastojanje da se zadrže specijalno obučeni radnici.

Kada se utcaj globalne ekonomske krize na nezaposlenost posmatra iz današnje perspektive, sagledavajući promene na tržištima rada koje su se dogodile do polovine 2013. onda se sasvim pouzdano može konstatovati da sve zemlje koje imaju fleksibilna tržišta rada imale su u toku krize brži i veći rast nezaposlenosti, ali je kod ovih zemalja i oporavak bio mnogo brži i uspešniji. Nezaposlenost se smanjila mnogo brže nego u zemljama čija su tržišta rada opterećena rigidnom regulativom i koja su nefleksibilna ili nedovoljno fleksibilna.

4. Nezaposlenost mladih u uslovima krize

U principu, mladi ljudi su uvek imali teškoća da nađu posao. Postoji više uzroka nezaposlenosti mladih o kojima postoji velika saglasnost. Jedan od najznačajnijih su slabe makroekonomske performanse. Nedostatak ekonomskog rasta pogađa sve građane, ali pojedine grupe posebno snose teške posledice. Mladi bivaju posebno oštećeni zbog toga što je zaposlenost mladih podložna cikličnim promenama. Ona fluktuiira mnogo više od zaposlenosti starijih lica.

Na veliku cikličnu nestabilnost zaposlenosti mladih utiče niz faktora: mladi radnici su obično slabije zaštićeni od rizika otpuštanja sa posla, oni rade na poslovima gde nije neophodno veće radno iskustvo, kompanije su manje investirale u obuku mladih radnika i zbog toga manje gube kada njih otpuštaju nego kada bi otpuštale radnike sa iskustvom.

Mladi se, zbog nedostatka radnog iskustva, susreću i sa velikim barijerama prilikom ulaska na tržište rada. Zbog ograničenosti kreditnih mogućnosti i nedostatka pristupa poslovnim mrežama, njima je mnogo teže da postanu preduzetnici i tako sami sebe zaposle. U recesiji, pre nego počnu da otpuštaju radnike, preduzeća prvo zaustavljavaju zapošljavanje, što se više negativno odražava na zaposlenost mladih, nego na starije populacije.

Dakle, brojni su uzroci veoma visoke nezaposlenosti mladih. U razvijenim zemljama stopa nezaposlenosti mladih je u proseku dva do dva i po puta veća od stope nezaposlenosti starije populacije. Isto kako su uzroci brojni, tako su i posledice višestruke i veoma nepovoljne.

Utvrđena je pozitivna korelacija između nedovoljne zaposlenosti mladih i nejednakosti. Morsy⁶⁸ je potvrdio da je porast nezaposlenosti mladih, koja se dogodila posljednjih godina, uticala na povećanje nejednakosti merene Gini koeficijentom, i to za četiri procentna poena u svim razvijenim zemljama, a čak za osam procentnih poena u zemljama koje je najviše pogodila svetska ekonomska kriza, kao što su Grčka, Irska, Italija, Portugalija i Španija. Visoka i istrajna nezaposlenost mladih ima negativne efekte i na nacionalni budžet, jer zbog manje zaposlenosti mladih, manja je iskorišćenost humanog kapitala zbog čega je manji društveni proizvod i manji su porezi na dohodak.

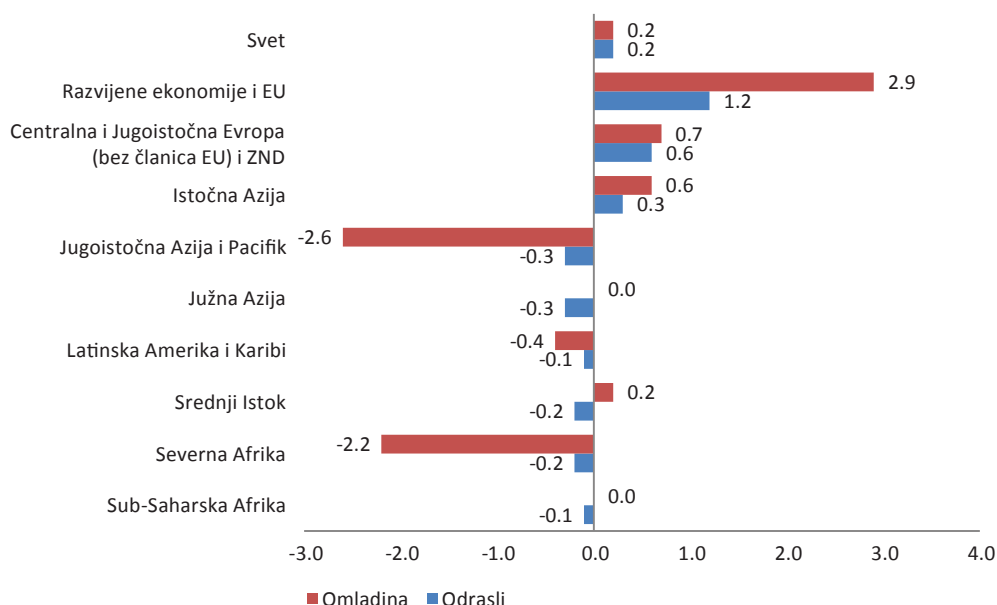
Negativne posledice slabih mogućnosti mladih za zaposlenje nisu samo ekonomske, već one mogu postati izvor i političkih i socijalnih nemira, što su uverljivo potvrdili skorašnji događaji na Srednjem Istoku i Severnoj Africi. I u Evropi, posebno u zemljama kao što su Grčka i Španija, koje sada imaju najveće stope nezaposlenosti mladih u svetu, socijalni nemiri i političke tenzije postali su vrlo zapaženi.

Problem nezaposlenosti mladih je posljednjih godina eskalirao pod dejstvom ekonomske krize, a u nekim zemljama Eurozone i zbog uvođenja mera rigorozne štednje. Analiza uticaja svetske ekonomske krize na zaposlenost mladih je pokazala da su region i zemlje koje su jako pogođene krizom 2007-2009. doživele veliki pad zaposlenosti mladih, dok je pad zaposlenosti starije populacije bio znatno blaži.

Na Grafikonu 12. dobro se može videti koliko su mladi u vreme krize bili više izloženi riziku da ostanu bez posla nego starija populacija. Ovaj grafikon isto tako daje dobru ilustraciju kako je udar svetske ekonomske krize 2007 – 2009. na zaposlenost mladih na globalnom nivou bio neravnomeran. Razvijene zemlje, sa EU u celini, imale su tokom skorašnje krize porast nezaposlenosti mladih za 2,9 procentnih poena, dok su zemlje Jugoistočne Azije i Pacifika imale smanjenje stope nezaposlenosti mladih za 2,6 - 2,6 procentnih poena, pa je čak i Severna Afrika imala smanjenje nezaposlenosti mladih za 2,2 procentna poena. Udar krize na zaposlenost starije populacije bio je znatno blaži, što ilustruje podatak da je porast nezaposlenosti ove populacije u razvijenim zemljama bio samo 1,2 procentna poena.

68 Morsy (2012)

Grafikon br. 12. Pre i posle krize:
Procentualne promene u stopama nezaposlenosti omladine i odraslih

ZND-Zajednica nezavisnih država
 Izvor: ILO, (2011).

5. Kriza nezaposlenosti u Srbiji

Tržište rada Srbije posle demokratskih promena 2000. nije se modernizovalo i zadržalo je u osnovi iste karakteristike koje je imalo i pre tog perioda, a to su:

- masovna otvorena i prikrivena nezaposlenost;
- nizak nivo zarada;
- velike razlike u zaradama za istu vrstu posla i male razlike prema složenosti rada;
- visok nivo dugoročne nezaposlenosti;
- visok udeo sive ekonomije koja angažuje veliki deo stanovništva;
- velika nezaposlenost mladih.

Pokušaj reforme tržišta rada je u startu propao uprkos novim strategijama i zakonskim propisima. Nova realnost savremene ekonomije još nije zaživela u Srbiji, a ona se zasniva na sledećoj poznatoj shemi:

Shema br. 5. Stara i nova realnost

Stara realnost	Nova realnost
Ljudi traže kompanije	Kompanije traži ljude
Mašine, kapital i geografska lokacija su konkurentska prednost	Talentovani ljudi su konkurentska prednost
Bolji talenti stvaraju određenu razliku	Bolji talenti stvaraju veliku razliku
Poslovi su deficitarni	Talentovani ljudi su deficitarni
Zaposleni su lojalni i poslovi su sigurni	Ljudi su mobilni i njihova posvećenost je kratkoročna
Ljudi prihvataju standardne radne uslove koji im se nude	Ljudi traže mnogo više

Nezaposlenost u Srbiji je među najvećim u Evropi. Prema Anketi o radnoj snazi nezaposlenost u 2012. bila je 24,6%⁶⁹. Uzroci visoke nezaposlenosti nalaze se prvenstveno u slabostima reformskih procesa, a delom i zbog neizbežnog uticaja globalne ekonomske krize. Negativni trendovi na tržištu rada iz devedesetih godina prošlog veka nastavljeni su i u ovom veku, i to čak i u godinama najvećeg privrednog rasta, sa izuzetkom u periodu 2005 – 2008, kada je došlo do izvesnog smanjenja nezaposlenosti. Efekti ekonomskog rasta u prvoj deceniji ovog veka preneti su delimično na stanovništvo kroz povećanje zarada, a ne kroz porast zaposlenosti.

U reformi radnog zakonodavstva učinjene su značajne promene. Izvršena je u značajnoj meri fleksibilnost tržišta radne snage, što je jedan od važnih koraka na putu tranzicionih promena privrede. Pojednostavljeni su postupci zapošljavanja i otpuštanja radnika, što bi trebalo da pozitivno utiče na jačanje mobilnosti rada i stvaranje novih radnih mesta. Afirmisane su aktivne mere zapošljavanja. Izvršena je liberalizacija kolektivnog pregovaranja. Uvedene su fleksibilne forme zapošljavanja, mada je njihova primena u praksi za sada više simbolična.

⁶⁹ Republički zavod za statistiku: "Anketa o radnoj snazi za 2012".

No, i pored toga tržište rada u Srbiji je opterećeno brojnim slabostima, koje je nužno otkloniti. Ponuda radne snage je velika, što pokazuje i visoka stopa nezaposlenosti. S druge strane postoje i brojna nepopunjena radna mesta. To bi trebalo da rezultira padom stope nezaposlenosti. Međutim, to se ne dešava, zbog toga što postoji velika neusklađenost ponude i tražnje radne snage, što je verovatno, pored nedovoljnog nivoa privredne aktivnosti, najveći problem za značajnije smanjenje nezaposlenosti. Osnovni uzrok velikog raskoraka između ponude i tražnje su nedovoljna i zastarela znanja armije nezaposlenih. Znanja zaposlenih, a pogotovo nezaposlenih su često zastarela jer se odnose na zastarele tehnologije, što je posledica velikog tehnološkog zaostajanja Srbije. Pored toga školski sistem je zastareo i obrazuje radnike za zanimanja koja ne prihvata tržište rada.

Pred tržištem rada Srbije stoje, i pored pozitivnih početnih pomaka u kreiranju nejgove fleksibilnosti, brojni izazovi. Ne radi se samo o postojećoj visokoj nezaposlenosti i o problemu neusklađenosti ponude i tražnje radne snage, kao teških nasleđa prošlosti, već i o mogućnostima i promenama koje donosi neminovna globalizacija. U tom smislu posebnu pažnju treba pokloniti uticaju slobodne trgovine, stranih direktnih investicija, transfera novih tehnologija i slobodnom kretanju ljudi, kapitala i robe.

Pored ovih okolnosti, za trasiranje puta za efikasno tržište rada, treba imati u vidu i činjenicu da je tokom devedesetih godina došlo do povećanja siromaštva i izmene strukture stanovništva, kako zbog velikog priliva izbeglica i interno raseljenih lica, tako i zbog velikog odliva madih generacija u inostranstvo i povećanja učešća starih, bolesnih i izdržavanih lica. Sve ove promene nepovoljno utiču na ponudu radne snage, kako kvantitativno tako i kvalitativno, čemu treba prilagoditi strategiju za povećanje zaposlenosti. Ovome svemu treba dodati i okolnost da je tokom devedesetih godina prošlog veka došlo i do bujanja sive – neformalne ekonomije, naravno na uštrb formalnog sektora, koja je i danas nepodnošljivo visoka.

Tržište rada u Srbiji treba da postane znatno fleksibilnije kako bi bilo u mogućnosti da efikasno izvrši realokaciju radne snage iz sive ekonomije u formalni sektor, iz preduzeća gde postoji višak zaposlenih u firme kojima nedostaju radnici, da pojača podsticaje nezaposlenim i nedovoljno zaposlenim da traže i nađu posao, da troškove radne snage ograniči na nivo koji neće ugroziti konkurentnost poslodavca ali će u isto vreme zadržati stimulativnost za zaposlene.

Prva i ključna stvar za jačanje performansi, ne samo tržišta rada već i nacionalne ekonomije u celini, je poboljšanje ponude radne snage u smislu obogaćivanja znanja kako nezaposlenih tako i zaposlenih, što naravno podrazumeva značajne investicije u ljudski kapital. Država treba da se fokusira na maksimalno podsticanje ovih investicija, koje su u moderno doba, odnosno poslednjih decenija najrentabilnije. Za naše prilike one su imperativ naročito zbog velike erozije ljudskog kapitala poslednjih decenija. Investicije u ljudski kapital su najbrži put kako za povećanje zaposlenosti, kao i za smanjenje siromaštva.

Pouke koje nam pružaju iskustva poslednje globalne ekonomske krize govore da su fleksibilna tržišta rada mnogo više elastična, što im je omogućilo da, nakon naglog i velikog porasta nezaposlenosti, relativno brzo povećaju zaposlenost, što nije slučaj sa privredama koje imaju rigidna, nefleksibilna tržišta rada. Međutim, bez obzira što su mnoge studije pokazale da fleksibilnost tržišta rada doprinosi rastu zaposlenosti, postoje mišljenja da fleksibilnost tržišta rada ne može značajnije doprineti smanjenju nezaposlenosti. Mencinger u vezi sa ovim kaže: «fleksibilni oblici zapošljavanja su sadašnja moda, koja ni teorijski ni empirijski ne rešava probleme. Količina potrebnog rada određena je količinom proizvodnje, a ne obrnuto. Ako nemate dovoljnu potražnju za proizvodima koje stvarate, nećete imati potražnju ni za radom i tu fleksibilnost neće pomoći. Ona može samo na drugi način raspodeliti količinu rada koja je na raspolaganju.»⁷⁰

Ne može se nezaposlenost rešiti fleksibilnim oblicima rada, pogotovo ne u recesiji. Nezaposlenost je osnovni problem savremenog društva. Tehnološki progres istiskuje radnike iz proizvodnje. Sektor usluga ne može apsorbovati velike viškove koji dolaze iz proizvodnog sektora. Sve oštrija konkurencija, koju neki nazivaju »ekonomskim kanibalizmom«, vrši veliki pritisak na smanjenje broja zaposlenih. Svi ovi problemi u vremenu krize dodatno eskaliraju. Bez rasta tražnje i ekspanzije izvoza, Srbija ne može računati na dugoročno podnošljivu stopu zaposlenosti.

Svetska ekonomska kriza je dodatno nepovoljno uticala na zaposlenost. Prema podacima iz Nacionalne strategije zapošljavanja u periodu oktobar 2008 – oktobar 2009. broj zaposlenih u Srbiji se smanjio čak za 200.000.

70 Iz intervjua NIN-u od br. 3284.

Broj nezaposlenih se u isto vreme povećao za 60.000. Enormna razlika između broja onih koji su ostali bez posla i broja porasta oficijelne nezaposlenosti obrazlaže se porastom broja neaktivnih lica, odnosno lica koje ne žele da se zaposle i ne traže novi posao, što ukazuje na problem apatije koji je zahvatio veliki broj onih koji su nezaposleni.

5.1. Nezaposlenost mladih u Srbiji

Najveći pad zaposlenosti bio je kod mladih (starosna grupa 15 – 24). Mladi su problem nezaposlenosti odložili za određeno vreme nastavljajući školovanje, očekujući da će sa većim kvalifikacijama posle izvesnog vremena, lakše doći do posla. No, bez obzira na to što većina mladih pokušava da produžavanjem školovanja odloži suočavanje sa problemom zapošljavanja, nezaposlenost mladih u Srbiji je veoma visoka i prema Anketi o radnoj snazi iznosi za starosnu grupu 15 – 19, čak 64,1%, a za starosnu grupu 20 -24, stopa nezaposlenosti je 48.4%.

Tabel br. 9. Stope nezaposlenosti i zaposlenosti prema starosti u 2012. godini

	Stopa nezaposlenosti	Stopa zaposlenosti
Ukupno	23,9	35,5
15 – 19 godina	64,1	3,8
20 – 24	48,4	23,8
25 – 29	35,3	49,9
30 – 34	27,9	61,0
35 - 39	20,9	68,3
40 – 44	19,1	67,4
45 – 49	20,0	64,5
50 – 54	19,4	57,0
55 – 59	18,7	41,7
60 – 64	13,5	20,7
65 – 69	4,9	9,1
70 – 74	3,0	5,5
75 god. i više	0,0	3,5
Lica radnog uzrasta 15-64	24,6	45,3

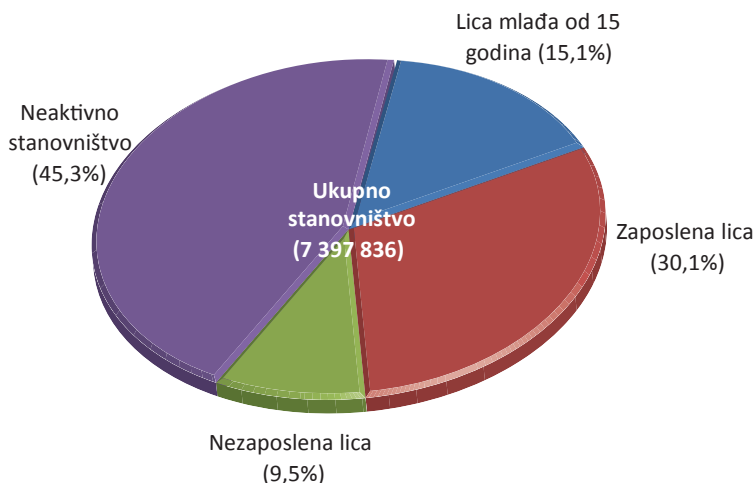
Izvor : Republički zavod za statistiku, Anкета o radnoj snazi za 2012, Beograd, 2013.

Nezaposlenost u Srbiji ima tri izuzetno nepovoljne karakteristike. Prvo, ona je veoma visoka, među najvećim u Evropi, drugo, dugoročna nezaposlenost je enormno mnogo zastupljena, i treće nezaposlenost mladih je rekordno visoka. Negativne posledice velike nezaposlenosti mladih su nesagledive. U skorašnje vreme Srbiju je posetio poznati ekonomista Jeffrey Sachs. On je na pitanje koji je najveći ekonomski problem u Srbiji odgovorio da je to velika nezaposlenost mladih. Ako mladi dugo, ili nikako, ne mogu doći do posla onda to ima izuzetno nepovoljne posledice ne samo za njihovu, već i za naredne generacije, što se dugoročno veoma nepovoljno odražava na ukupni ekonomski i društveni razvoj.

5.2. Strukturne promene stanovništva i nezaposlenost

Na pogoršanje osnovnih indikatora na tržištu rada utiču i veoma nepovoljni demografski trendovi, kao što su starenje stanovništva i migracije. Kao posledica negativnog prirodnog priraštaja, odnosno starenja stanovništva, u periodu 2005 – 2010. stanovništvo radnog uzrasta smanjeno je za 4,5%. U istom periodu aktivno stanovništvo smanjeno je čak za 13%, i iznosi 59,1% ukupnog stanovništva radnog uzrasta (15 – 64 god) i daleko je manje nego u zemljama EU gde iznosi oko 71%.

Grafikon br. 13. Ukupno stanovništvo prema aktivnosti, 2012.

Izvor: Anketa o radnoj snazi, Ukupno stanovništvo i stanovništvo staro 15 i više godina, str. 43.

Struktura stanovništva sa aspekta radne angažovanosti je postala krajnje nepovoljna. Od ukupnog broja stanovnika Srbije u 2012. godini na neaktivno stanovništvo otpada 45%, na lica mlađa od 15 godina 15%, a na zaposlene samo 30%. Srazmera zaposlenih i ostalih lica je krajnje nepovoljna i iznosi 1 : 3,3, što praktično znači da svaki zaposleni izdržava u proseku preko tri osobe.

Ankete o radnoj snazi pokazuju da se odnos ponude i tražnje na tržištu rada znatno izmenio u periodu 2002. do 2012. godine, odnosno da se stanje na tržištu rada Srbije znatno pogoršalo. Što se ponude tiče vidimo da se aktivno stanovništvo u ovom periodu smanjilo za gotovo pola miliona lica, dok se broj neaktivnih lica povećao za oko 65.000. Ovako drastično smanjenje ponude radne snage rezultat je starenja populacije, zbog niskog nataliteta i produženja trajanja života, zatim zbog migracija, odnosno odlaska mladih u inostranstvo, kao i zbog pasivizacije i isključenja sa tržišta rada onih koji dugo čekaju posao i nemaju više ni nade da ga mogu naći.

Tabela br. 10. Stanovništvo u Srbiji prema aktivnosti

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Stanovništvo						
15 g. i više	6.168.931	6.485.260	6.512.230	6.350.328	6.317.887	6.277.697
Aktivno stan.	3.459.818	3.562.282	3.323.716	3.267.107	2.924.352	2.929.481
Zaposleni	3.000.219	2.930.846	2.863.691	2.821.724	2.396.244	2.228.343
Nezaposleni	459.599	665.436	693.024	445.383	568.723	701.138
Neaktivno stanov.	2.709.113	2.888.978	3.188.584	3.083.221	3.373.209	3.348.215
Stopa aktivnosti ⁷²	54,1	55,5	51,0	51,5	46,9	46,7
Stopa zaposlenosti ⁷³	48,6	45,2	40,4	44,4	37,9	35,5
Stopa nezaposlenosti ⁷⁴	13,3	18,5	20,9	13,6	19,2	23,9

Izvor: Anкета o radnoj snazi za 2012. godinu, Republički zavod za statistiku, 2013.

71 Stopa aktivnosti predstavlja udeo aktivnih lica u ukupnom broju lica starosti 15 godina i više godina.

72 Stopa zaposlenosti izračunata je kao odnos zaposlenih i stanovništva starog 15 godina i više.

73 Stopa nezaposlenosti izračunata je kao odnos nezaposlenih i aktivnog stanovništva.

Prethodna tabela predstavlja sliku stanja, kao i promena koje su se desile na tržištu rada Srbije u periodu 2002-2012. godine.

Stopa aktivnosti se u periodu 2002. do 2012. smanjila sa 54,1% na 46,7%, a stopa zaposlenost sa 48,6% na 35,5%, dok se stopa nezaposlenosti povećala sa 13,3% na 23,9%, odnosno 24,6%, ako se posmatra samo radno aktivno stanovništvo.

Na visoku nezaposlenost u Srbiji utiče i nefleksibilnost tržišta rada. Rad ne neodređeno vreme je zastupljen čak sa 85,9%, a rad sa punim radnim vremenom sa 92%. Fleksibilne forme rada su veoma malo zastupljene. Pored toga veliki broj lica je zaposlen u državnom sektoru (44,7%), a u privatnom samo 51%. Slab razvoj privatnog sektora ne stvara uslove za smanjenje nezaposlenosti, kao ni za uspostavljanje konkurencije na tržištu rada, zbog čega je ono u osnovi neefikasno i ispoljava velike disproporcije između ponude i tražnje za radnom snagom.

5.3. Dugoročna nezaposlenost

Problem nezaposlenosti u Srbiji naročito čini serioznim činjenica da je u ukupnom broju nezaposlenih izuzetno visok udeo lica dugoročno nezaposlenih, lica koja godinama bezuspešno traže posao. Mnogi zaposleni, jednom kad ostanu bez posla ostaju u tom statusu u veoma dugom periodu. Međunarodno iskustvo pokazuje da se verovatnoća nalaženja posla smanjuje proporcionalno dužini nezaposlenosti, što može dovesti do trajnog isključenja sa tržišta rada i povećanja siromaštva.

Dugoročna nezaposlenost ukazuje na težinu problema nezaposlenosti u Srbiji. Kada je nezaposlenost kratkotrajna, od nekoliko meseci, kao što je to slučaj u većini razvijenih zemalja, tada se ona može mnogo lakše prevazići i manji je problem i za pojedince i za društvo u celini. Nezaposleno lice može nedostatak posla od nekoliko meseci prebroditi relativno lako, bilo zahvaljujući pomoći za nezaposlene koja se od države prima nekoliko meseci, ili raspolažući izvesnom ušteđevinom kojom će nadomestiti nedostatak zarade za vreme nezaposlenosti. Međutim, kada je zaposlenost dugoročna, tada nema pomoći za nezaposlene, a izvesno ni ušteđevine. Tada nastaju socijalne i ekonomske teškoće i za nezaposlena lica i za društvo u celini.

Tabela br. 11. *Struktura nezaposlenih prema dužini traženja posla u 2012. godini*

Vreme proteklo u traženju posla	%
Manje od 1 meseca	2,4
1 - 2 meseca	3,6
3 – 5 meseci	6,1
6 – 11 meseci	9,8
12 – 17 meseci	10,1
18 – 23 meseca	7,6
24 – 47 meseci	16,2
4 – 6 godina	16,9
7 – 10 godina	11,7
10 godina i više	15,5

Izvor: Republički zavod za statistiku, Anкета o radnoj snazi za 2012. godinu, Beograd, 2013.

Koliko je problem dugoročne nezaposlenosti u Srbiji nepremostiv pokazuju podaci⁷⁴ o broju lica koja dugo traže posao. Od 12 do 17 meseci posao čeka 10,1% nezaposlenih, a od 18 do 23 meseca 7,6%, od 24 do 47 meseci 16,2%, od 4 do 6 godina 16,9%, od 7 do 10 godina 11,7%, i preko 10 godina posao traži čak 15,5% nezaposlenih. Ukupan broj nezaposlenih koji posao čeka preko godinu dana je oko 78%. Dugo ostajanje bez posla tera nezaposlena lica u apatiju i neaktivnost, stvara problem društvene isključenosti, zastareva njihova znanja, odnosno obezvređuje ljudski kapital. Sva dubina krize nezaposlenosti se upravo ogleda u dužini trajanja nezaposlenosti, koja je u Srbiji krajnje nepovoljna.

Visoka stopa dugoročne nezaposlenosti, koja je karakteristična za tržište rada u Srbiji, ukazuje na složene probleme koji se mogu kvalifikovati kao svojevrsan mismatch, i to, kako po pitanju kvalifikacione strukture, tako i regionalno. Mismatch se može definisati kao postojanje neravnoteže odnosno neusklađenosti ili nespojivosti između potražnje i ponude rada, odnosno ukazuje na nemogućnosti povezivanja nezaposlenih i slobodnih radnih mesta. Problem je u tome što se postojeća ponuda rada sve teže prilagođava promenljivoj

⁷⁴ Republički zavod za statistiku, „Anketa o radnoj snazi za 2012.”

potražnji za radom, koja je povezana sa rastućom konkurencijom na globalnom tržištu i ubrzanim tehnološkim promenama.

Pored neuspešnih reformskih procesa i uticaja svetske ekonomske krize na nezaposlenost u Srbiji nepovoljno utiče i neadekvatan i slab obrazovni sistem. U literaturi je utvrđena korelacija između stepena obrazovanja populacije i stope nezaposlenosti. Za ekonomski razvoj i rast zaposlenosti od posebnog značaja je visoko obrazovanje. U Srbiji ima samo 6,5% populacije sa fakultetskom diplomom, dok je u razvijenim zemljama udeo visoko obrazovanih daleko veći.

Kriza nezaposlenosti preti da postane trajna. Strukturne promene tržišta rada izazvane globalizacijom, savremenom tehnologijom čiji se razvoj ubrzava do nepredvidivih razmera, finansijskim i ekonomskim krizama i starenjem stanovništva, imaju za posledicu visoku permanentnu nezaposlenost, sa kojom vlade širom sveta vode tešku borbu, bez izgleda da u dogledno vreme mogu postići vidljive rezultate. Zbog toga možemo govoriti o krizi nezaposlenosti, koja će izvesno postojati i po okončanju svetske ekonomske krize.

Krizu nezaposlenosti usložnjava problem mlade populacije koja sve teže dolazi do posla, a kada je Srbija u pitanju, poseban problem predstavlja dugoročna nezaposlenost, čije su posledice veoma teške, kao i u slučaju visoke nezaposlenosti mladih.

Makroekonomska efikasnost je neophodna da bi se mogli očekivati, bar parcijalni rezultati u smanjenju nezaposlenosti. Sistem obrazovanja prilagođen potrebama tržišta rada je od posebnog značaja, ne samo za usklađivanje ponude i tražnje na tržištu rada, pa time i za smanjenje nezaposlenosti, već i za ukupni ekonomski razvoj. I na kraju, fleksibilnost tržišta rada je ipak neminovnost u nastojanju da kriza nezaposlenosti ne postane trajna kriza.

6. Uticaj obrazovanja na zaposlenost

Na nepovoljno stanje na tržištu rada Srbije, koje se ogleda u izuzetno niskoj stopi zaposlenosti, visokoj nezaposlenosti i lošoj sektorskoj strukturi zaposlenih, značajno je uticala i neadekvatna ponuda radne snage, prvenstveno zbog nedovoljnog obrazovanja i neadekvatnih kvalifikacija. Obrazovna struktura stanovništva Srbije je nepovoljna. Skoro 50% odraslog stanovništva

se nalazi na elementarnom obrazovnom nivou, što znači da oko 2 miliona ljudi starijih od 15 godina ne poseduju adekvatne veštine i znanja koja su im neophodna da bi mogli da pronađu odgovarajući posao.

U razvijenim državama utvrđena je korelacija između stepena obrazovanja i stope zaposlenosti. Visoko obrazovani imaju mnogo veće šanse da budu zaposleni. Sa povećanjem nivoa obrazovanja smanjuje se rizik od nezaposlenosti. Obrazovanje ne samo što doprinosi kvalitetu radne snage, već obezbeđuje i bolje uslove rada i veću zaradu i skraćuje dužinu trajanja nezaposlenosti.

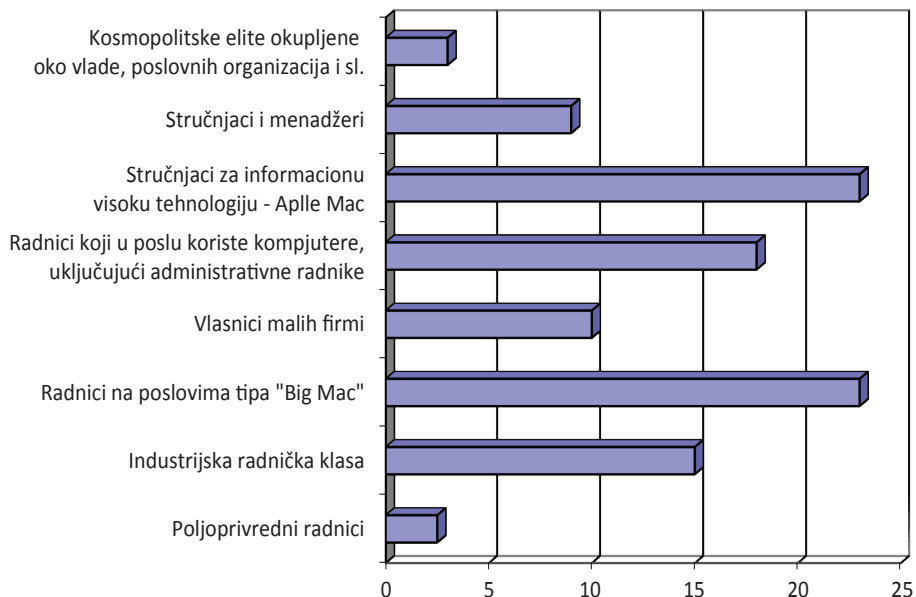
Zaposleni sa višim stepenom obrazovanja su produktivniji na svom radnom mestu što doprinosi većoj proizvodnji dobara i usluga i većoj stopi produktivnosti privrede kao celine. Koristi od obrazovanja su od velikog značaja kako za pojedinca, tako i za društvo u celini. Na individualnom planu, viši stepen obrazovanja omogućava veću zaradu i smanjuje rizik od nezaposlenosti tokom čitavog radnog veka. Na makroekonomskom nivou, ulaganje u obrazovanje postaje ključni faktor produktivnosti i ekonomskog rasta. I što je najvažnije, obrazovanje je ključna determinanta održivog ekonomskog razvoja koji se zasniva na tehničkoj i tehnološkoj superiornosti, inovacijama i istraživanju. Podizanjem nivoa obrazovanja postižu se koristi i za širu društvenu zajednicu time što visoko obrazovano stanovništvo pokazuje veću sklonost uključivanja u društveni život zemlje, doprinosi društvenoj koheziji, očuvanju zdravlja i smanjenju kriminala.

Sociolozi su blagovremeno definisali klasne promene u društvu koje su nastale kao odgovor na potrebe privrede utemeljene na znanju/uslugama. Nova klasna struktura se bitno razlikuje od one iz industrijskog doba, kada su industrijski radnici bili najbrojnija klasna grupa. Danas fizički radnici čine neznatnu manjinu i njihov broj će sa smanjivanjem obima rada u industrijskoj proizvodnji nastaviti da opada. Nekadašnja „srednja klasa“ postala je mnogo raznolikija, a zemljoradnička viša klasa je u velikoj meri nestala. Razne poljoprivredne klase su se, takođe, izgubile.

Kako izgledaju klase u postindustrijskom društvu može se videti iz sheme koji je dao Entoni Gidens⁷⁵.

75 Vidi: Entoni Gudens: „Evropa u globalnom dobu“, Clio, Beograd, 2009. strana 84.

Shema br. 6. Klasna struktura postindustrijskog društva

Ovo je uopšten prikaz klasne strukture u postindustrijskom društvu, jer se različita društva međusobno veoma razlikuju.

Srbija ima veoma nizak procenat visoko obrazovanog stanovništva (6,5%) dok, poredjenja radi, Slovenija ima 22%, no možda još veći problem je što i tako mali broj visoko obrazovanih ima nedovoljna i zastarela znanja koja se ne mogu korisno primeniti u realnom životu. Zbog toga ne iznenađuje podatak Nacionalne službe za zapošljavanje da u Srbiji ima 45 hiljada visokoobrazovanih bez posla. Pored toga veliki je broj onih koji imaju fakultetsku diplomu a rade na poslovima koji nisu ni u kakvoj vezi sa njihovom strukom, kao što su poslovi taxi vozača, konobara, prodavaca u trgovinskim radnjama i sl. Sve ovo govori da nastava na fakultetima nije prilagođena onome što je tržištu potrebno. Krajnje je vreme da se promeni decenijama okoštala zastarela struktura univerziteta. O zastarelosti nastavnih programa naših univerziteta govori i činjenica da postoji veliki broj stranih diploma koje se u Srbiji ne mogu priznati jer se ne uklapaju ni u šta od onoga što postoji kod nas. Ovo potvrđuje poznatu činjenicu da na univerzitetima ne postoji saznanje šta je tržištu potrebno.

VII

POUKE ODLAZEĆE KRIZE

Posle velike depresije tridesetih godina prošlog veka, kriza 2007-2009. je prva globalna kriza. Njene posledice po budućnost su nesagledive, pa se za ocene koje ističu da posle ove krize ništa neće biti kao pre, ne može reći da su preterane. GDP na globalnom nivou je u 2009. godini smanjen za 2,2%, što je prvi put posle II Svetskog rata, a obim svetske trgovine je opao čak za 14,4%, što je najveći pad u poslednjih 80 godina. Svetska banka procenjuje da je jedina od posledica krize bila i to što je 64 miliona siromašnih ostalo bez šanse da izađe iz siromaštva do 2010. godini, što bi se inače desilo da krize nije bilo. Ova globalna kriza je naročito povećala nezaposlenost i prouzrokovala krizu nezaposlenosti, o čemu smo se na prethodnim stranama posebno osvrnuli.

Ove, kao i brojne druge negativne posledice, dovele su do toga da se danas u svetu, kada je ekonomska budućnost u pitanju, razmišlja na sasvim drugačiji način nego što je to bilo u skoroj prošlosti. Vodeća ekonomska sila sveta kao ključni imperativ ekonomskog oporavka ističe surovi zahtev „izvoz ili umreti“, ili „nema više lumperaja“⁷⁶. Očigledno novo vreme traži novi pristup ekonomskom rastu, koji će se zasnivati na realnim izvorima pre svega štednji i konkurentnosti. Onaj ko ne štedi i nije konkurentan, neće moći da računa na uspeh u globalnoj ekonomiji. Stopa štednje u Sjedinjenim državama posle Velike krize bila je preko 30 %, danas ne dostiže ni 10%⁷⁷, dok je u Kini između 30 i 50%. Nije li ovde jedan od najvećih uzroka prosperiteta jednih i kraha drugih. Podaci o budžetskom deficitu slično pokazuju. Dok je manjak sredstava u budžetu Sjedinjenih država 10,5% bruto domaćeg proizvoda, u Kini je svega 3,2%. Taj neshvatljivi raskorak između prohteva i mogućnosti, to jest praksa da se permanentno više troši nego stvara, koja je postala pravilo i to kako u

⁷⁶ Vidi: The Economist, London, 3-9 april, 2010. Time to rebalance, A special report on America's economy;

⁷⁷ Isti izvor;

zemljama gde se sistem više oslanjao na tržište, tako i u onim koje su bile sklonije državnom intervencionizmu, jednostavno je morao dovesti do kraha poretka.

Za nas je od velike važnosti da sagledamo pouke koje nam ova kriza donosi, a da bi to videli nužno je ukazati na njene ključne odlike, odnosno uzroke koji su doveli do njene pojave. Pored toga ovde ćemo se ukratko osvrnuti i na nužnost preispitivanja nekih ključnih postulata ekonomske teorije.

1. Uzroci krize i ekonomska misao

Kada govorimo o uzrocima krize treba se podsetiti da su se poslednjih decenija desile brojne finansijske, odnosno ekonomske krize u svetu, one nisu bile globalne kao ova, ali su bile značajne i sa nekim karakteristikama i uzrocima identičnim današnjoj krizi. U pregledu datom u prilogu 3. vidimo koje su zemlje posle 1980. godine bile u krizi, koliko dugo su njihove krize trajale i koliko su bile duboke.

U literaturi se uzroci tekuće krize obično dele u dve grupe⁷⁸. Prvu čine isti uzroci koji su izazvali i druge krize poslednjih decenija, a to su dobro poznata stanja u privredi i društvu, kao što su rast cena imovine do nepodnošljivog nivoa koji je po pravilu prethodio krizi, zatim prekomerni rast kredita koji je rezultirao velikom zaduženošću kako pojedinaca, tako i preduzeća, veliki sistemski rizik⁷⁹, kao i slabosti u regulaciji i kontroli, koje dolaze do izražaja kada se kriza već pojavi.

Ovu globalnu krizu karakterišu četiri nova uzroka zbog kojih je ona bila tako nepredvidiva, oštra i sa posebnom snagom brzog prenošenja i širenja. Novi uzroci su raprostranjena upotreba kompleksnih i netransparentnih finansijskih instrumenata za koje je Samjuelson rekao da ih nisu razumeli ni direktori banaka koje su ih u svom poslovanju koristile. Povećanje prekida veza između finansijskih tržišta, kako nacionalnih, tako i internacionalnih,

78 Vidi : Stijn Claessens , Giovanni Dell’Aricca, Deniz Igan, and Luk Laeven: „ Lessons and Policy Implications from the Global Financial Crisis“ IMF, Working Paper, February 2010.

79 Kao što se često dešava, fokus onih koji odlučuju u kriznim situacijama prvenstveno se zadržava na problemima likvidnosti i insolventnosti, dok pitanje elastičnosti finansijskog sistema u celini ostaje podcjenjeno s aspekta troškova sistemskog rizika. Na međunarodnom nivou, nedostatak koordinacije između regulatora supervizora i odsustvo jasnih procedura ometa napore da se spreči i suzbije transmisija krize.

naročito sa tržištima USA, takođe je nova odlika ove krize, kao i visok leveridž finansijskih institucija. Pored toga na ovu krizu veliki uticaj je imao sektor domaćinstava, koja su se lako zaduživala bez pravih zaloga i ekonomske snage da otplaćuju preterano velike kredite.

Na pojavu krize je uticala i strukturalna neravnoteža. Već nekoliko godina globalnu ekonomiju karakteriše problem strukturalne neravnoteže gde je preterano visoka potrošnja u nekim zemljama balansirana visokom štednjom u drugim. U tabeli koja sledi možemo videti kako se poslednjih desetak godina kretao saldo tekućeg računa nekih zemalja, odnosno grupa zemalja.

Tabela br. 12. Saldo tekućeg računa (u % od GDP)

Naziv zemlje/godina	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2010
1. USA	-3.2	-3.9	-4.7	-5.9	-5.2	-2.6	-2.2
2. Evropska Unija	-0.1	-0.3	0.2	-0.1	-0.5	-0.8	-0.5
3. Novindustrijalizovane Azijske zemlje	5.7	4.6	6.7	5.3	5.7	6.4	5.9
4. Zemlje u razvoju	-0.3	0.7	0.2	4.2	4.3	2	2.8
5. Afrika	-3.2	0.3	-0.7	1.7	2.9	-3.1	-1.7
6. Srednji Istok	2.7	6.3	7.9	19.3	18.1	2.6	7.9
7. Centralna i Istočna Evropa	-4.1	-2	-4	-5	-7.9	-3.1	-3.9
8. Nemačka	-1.3	0	1.9	5.1	7.5	2.9	3.6

Izvor: IMF, World economic outlook 2009.

Pored toga što ukazuje kako su raspoređeni suficiti, odnosno deficiti u tekućim računima, iz ovog pregleda se može videti da su SAD uspostavile trend smanjenja deficita, da Evropska unija, iako ima mnogo manji deficit, ona praktično ima trend povećanja deficita. Veliki deficiti u spoljnotrgovinskoj razmeni ne mogu se, naravno, dugo tolerisati, pa je za izlazak iz krize nužno njih dovesti na prihvatljiv nivo. Prekrizna ekspanzija tražnje i naduvavanje aktive, to jest stvaranje balona koji su kad tad morali da se rasprsnu, svakako se mora dovesti u vezu sa velikim deficitom u spoljnotrgovinskoj razmeni mnogih zemalja, posebno Sjedinjenih Država. Sve ovo se može videti iz pregleda koji pokazuje kako se salda tekućih bilansa kreću u odnosu na svetski GDP.

Tabela br. 13. Saldo tekućeg računa (u % od svetskog GDP)

Naziv zemlje/godina	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2010
1. USA	-0.96	-1.21	-1.41	-1.62	-1.33	-0.72	-0.71
2. Evropska Unija	-0.04	-0.08	-0.05	-0.03	-0.19	-0.37	-0.33
3. Kina	0.05	0.05	0.12	0.35	0.67	0.65	0.75
4. Japan	0.37	0.28	0.37	0.37	0.38	0.17	0.17
5. Nemačka	-0.09	0.00	0.12	0.32	0.46	0.13	0.13
6. Centralna i Istočna Evropa	-0.7	-0.3	-0.08	-0.12	-0.22	-0.11	-0.09
7. Srednji Istok	0.05	0.13	0.15	0.45	0.46	-0.02	0.10
8. Zemlje u razvoju	-0.05	0.15	0.41	0.99	1.15	0.48	0.69

Izvor: IMF, World outlook, 2009, sopstveni proračun.

Ovaj pregled isto pokazuje zašto je kriza manje pogodila Kinu i druge zemlje u razvoju, a više Ameriku i Evropu. No, kada su druge zemlje u razvoju u pitanju treba imati u vidu i činjenicu da one nisu osetile veće udare krize iz prostog razloga zbog toga što njihov finansijski sektor nije jače integrisan u globalno tržište, pa se zbog toga ni efekti krize nisu na njih prenosili kao kod zemalja koje su čvrsto upletene u svetske finansijske tokove. Ova konstatacija se naravno odnosi i na Srbiju. Međutim, finansijska kriza je imala negativne efekte na ove zemlje zbog smanjenja tražnje u razvijenim zemljama, što je uticalo na njihovo smanjenje izvoza, kao i na veliki pad cena robe široke potrošnje, koje one obično izvoze.

Smeša starih i novih uzroka i karakteristika krize dovela je do pometnje, ne samo na finansijskim tržištima i realnom sektoru privrede, već i u samoj ekonomskoj teoriji. Prva okolnost koja je bacila senku na ekonomsku nauku je činjenica da niko od vodećih ekonomista nije predvideo ovu krizu, niti je bilo pouzdanih procena o njenom daljem kretanju.

Prvi put posle više decenija ekonomisti su došli u situaciju da preispitaju velika pitanja kojim se ekonomija permanentno bavi, kao što su: Kako da ostvarimo rast? Kako da povećamo zaposlenost? Kako da uvećamo bogatstvo? U najmanju ruku od Regana vladao je konsenzus da treba prepustiti tr-

žištu da reguliše ekonomski život, ne treba mu stajati na put, pa će bogatstvo, zdravlje, sreća i druge lepe stvari na kraju poteći za sve.

Ova kriza je bila povod da Američka asocijacija ekonomista, kao i forum u Davosu, jasno izraze sumnju u preterano oslanjanje na tržište. Tu su prednjačili Paul Krugman, Robert Shiller i Jozeph Stiglitz, koji je bio najradikalniji. Stiglitz tvrdi da je ključna dogma, da je tržište pouzdan mehanizam, netačna. Po njegovom mišljenju: “tržišta nisu uspešna i nisu samokorektivna i zbog toga ogromni troškovi u trilionima dolara su nastali u svakom delu društva”⁸⁰. Napadi na vladajući pravac ekonomske misli idu toliko daleko da se čak predlaže da se učenje na univerzitetima potpuno preispita.

Sada nastaju potpuno novi pravci ekonomske misli koji pretenduju da postanu vodeći i zauzmu, po njihovom mišljenju, upražnjeno mesto, zbog kraha neoliberalne doktrine. Oni, naravno, osporavaju ključne postavke pravca Laisser – faire “Chicago School”, oličene u Milton-u Friedman-u, i svoja učenja zasnivaju na tvrdnjama da su ljudi iracionalni akteri, i da tržište nije uvek uspešno.

No, za sada, ipak, sva pitanja ostaju otvorena. Treba se podsetiti da se svet sa ovakvom vrstom problema prvi put sreo posle Velike depresije 1933. godine. Pre toga ekonomisti su videli kapitalizam kao perfektan samoregulišući sistem, ideja o rušenju tog poretka bila je ravna opštem slomu ili propasti. Tada je Kejnz artikulisao način kako država može i treba da pomogne privredi da izađe iz krize. Kenzijanska teorija je na kraju izgubila svoje uporište kada su naftni šok i politička nestabilnost doveli do velike inflacije i nezaposlenosti, nečega o čemu ova teorija nije vodila računa.

No, za nas je interesantna okolnost da je New Deal startovao 1933. a Kejnz je svoje kapitalno delo napisao tek 1936. Dakle, bilo je potrebno vreme da se kreira novi preovlađujući pravac ekonomske misli. Verovatno će slična situacija biti i sada. U ovom momentu niko ne može reći koji će ekonomski pravac biti dominantan u vremenu koje dolazi. Zato sada preovlađuju ocene, kao ova Richard-a Thaler-a, inače jednog od autora Obaminog ekonomskog programa za obuzdavanje krize, da „ mi znamo da teorija o efikasnom tržištu nije celovita, u redu, ali nijedna druga nije još kompletna“. Kao što je Kejnzu trebalo nekoliko godina da napravi teoriju primerenu onom vremenu, vero-

80 Vidi „Economics’ identity crisis”, Newsweek”, February 1. 2010.

vatno će i ovo vreme tražiti mnogo napora da se dođe do celovite ekonomske teorije koja će objediniti i naći ekvilibrijum između tržišta i regulacije, uzimajući u obzir humanu komponentu razvoja društva u globalnom dobu.

2. Pouke krize i otvorena pitanja

Kriza je podstakla debate o brojnim pitanjima, posebno o tome kako upravljati privredom u fazi prosperiteta, kako u doba krize, i kako obezbediti integraciju svetskog tržišta. Pretpostavka je da se izborom odgovarajuće vladine politike može ublažiti surovost i kolateralni efekti tržišta, kako u vreme ekspanzije, tako i u vreme pada. Posebno se postavlja pitanje upravljanja u fazi prosperiteta, jer je i ovoj krizi prethodio veoma uspešan period razvoja svetske ekonomije. Početak ovog stoleća, to jest period neposredno pre krize, bio je period prosperiteta i ubrzanja integracije na globalnom nivou. Svetska ekonomija je u periodu 2000 – 2007. zabeležila prosečnu godišnju stopu rasta od 4,1%, dok je u periodu 1990 – 1999. postignut rast od samo 2,9%. Obim svetske trgovine je u periodu 2000 -2007. rastao po prosečnoj stopi od 7,1% godišnje, pa je u 2007. godini dostigao 33% svetskog GDP, dok je 1990. bio na nivou 16%, a 2000. godine je iznosio 25%.

Da li treba da sprečimo „boom“, i ako treba, kako? Kritičari prekriznog „boom“-a polaze od teorijskog i empirijskog stanovišta da period prosperiteta često prethodi velikom padu i krizi. Brojna literatura ukazuje da prekomerna potrošnja u doba prosperiteta ima pogubne posledice po dugoročni razvoj. Zapravo pitanje je kako u periodu ubrzanog rasta sprečiti pojavu tzv. „pregrevanja“. Ekspanzija kredita po pravilu se završava krizom finansijskog sektora i drastičnim padom privrednog rasta. Zbog toga je verovatno da kreditni „boom“ treba zaustaviti, posebno ako je rast kredita znatno veći od stope rasta realnog sektora.

Diskrepanca finansijskog i realnog sektora mora se kretati u okvirima koji neće ugroziti stabilnost sistema u celini. Sporiji rast kredita mogao bi verovatno značiti i manje investicije i nižu potrošnju a zbog toga i niži dohodak. U stvari, ključno pitanje je kada vlada treba da uspori rast kredita, koliko da interveniše i koju politiku da primeni. Iskustva nagoveštavaju da je nuž-

na kombinacija različitih politika, monetarne, fiskalne i finansijske, kako bi se sprečilo pregrevanje, a time i uvod u krizu.

Prvi znak opasnosti na svetskom tržištu je prisustvo krupnih „struktralnih neravnoteža“, na koje smo ovde već ukazali. Ekspanzija potrošnje ili investicija, podržana fiskalnom, monetarnom i politikom deviznog kursa, ima za rezultat veliki debalans tekućeg računa. Istorija nas uči da se period sa velikim tekućim deficitom okončava sa iznenadnim i dramatičnim korigovanjem relativnih cena, pa zbog toga ove neravnoteže mogu se samo izuzetno održati duži period. Zbog toga monetarnu i fiskalnu politiku, kao i režim deviznog kursa treba prilagoditi ovim ciljevima kako bi se ublažile posledice eventualnog preteranog zagrevanja.

Kriza je pokazala da postoje brojni izazovi i to kako na teorijskom, tako i na praktičnom planu. Kada su u pitanju teorijski problemi, već smo videli da su mnogi stavovi, do sada smatrani kao pouzdana rešenja, odjednom postali diskutabilni, ili čak neodrživi. To se u prvom planu odnosi na pitanje relacije tržišta i države, odnosno nivoa regulacije tržišta. Do koje mere je tržište efikasan mehanizam, i u kojoj meri mu je potrebna korekcija da bi sistem u celini bio efikasan, verovatno je ključno pitanje konstrukcije budućeg ekonomskog sistema u uslovima globalizacije i novog velikog tehnološkog napretka. Tu će ekonomisti verovatno morati da potraže pomoć i drugih naučnih disciplina, da bi odgovorili na još jedno krupno i sporno pitanje, da li su ljudi racionalni ili neracionalni akteri na tržištima, i u kojoj meri. Novi pogled na svet će isto tako zahtevati mnogo više napora za postizanje što veće društvene kohezije, što će, naravno, tražiti definisanje odnosa socijalne pravde i ekonomske efikasnosti.

Izvesno je da će ekonomska teorija, zavisno od odgovora na ova pitanja, nastojati da definiše novi preovlađajući pravac ekonomske misli, koji će poslužiti kao osnova za kreiranje novog poretka. Da li će se nova rešenja više zasnivati na modelu *laissez fair*, kao do sada, ili na nekoj drugoj kombinaciji odnosa tržišta i regulacije, odgovor ćemo znati verovatno kroz nekoliko godina, dok se slegnu veliki talasi ove krize, baš kao što je i Kejnzu bilo potrebno vreme posle Velike depresije.

Pored teorijskih ostala su otvorena i mnoga praktična pitanja, koja se posebno odnose na period krize. Jedno od veoma spornih pitanja je svrsishodnost intervencije države na pojedinim tržištima. Kada vlada može upo-

trebiti monetarnu i fiskalnu politiku kao oruđa za intervenciju na specifičnim tržištima? U prilogu 4. vidimo da su razvijene zemlje izdvojile velika sredstva radi intervencije na tržištima. Sjedinjene Države su intervenisale sa sredstvima koja iznose 6,5% njihovog GDP, Velika Britanija je intervenisala čak sa 17,7%, Japan sa 23,6%, Nemačka sa 4,2% svog bruto proizvoda, i to do juna 2009. godine. Razvijene zemlje su do ovog datuma radi suzbijanja krize potrošile preko 4100 milijardi dolara, što je iznosilo 8,9% njihovog GDP. U isto vreme zemlje u razvoju su intervenisale sa svega 60 milijardi dolara, ili 0,3% GDP.

Kriza je naterala razvijene zemlje, posebno one koje su generisale krizu, da posegnu, kao što smo videli, sa ogromnim kapitalom da bi stabilizovale finansijska tržišta, povratila poverenja u njih i da bi sprečile prelivanje krize u realni sektor, što je rezultiralo velikim intervencijama i u automobilske industriji. Ovo je neposredno pre krize, naravno, bilo nezamislivo. Još je rano da se cene efekti ovih intervencija. Iako nam je efekat ovih mera još uvek nepoznanica, njihovo distorzivno dejstvo je izvesno. Iskrivljene slike će poremetiti „prirodne tokove“, i tržište će dobiti pogrešne signale, što će se odraziti na njegovu buduću efikasnost time što će osujetiti racionalnu alokaciju resursa.

Jedna od ključnih pouka ove krize je i poželjnost „fiskalnog prostora“ za vođenje većeg fiskalnog deficita kada je to potrebno. Gledajući unapred nužno prilagođavanje posle oporavka će izvesno biti veliki problem jer će s jedne strane biti potrebno da se vrate veliki dugovi nastali pre i za vreme krize, dok će s druge strane pristići takođe velike obaveze za sve veći broj penzionera, kao i za zdravstvenu zaštitu. Dakle, lekcija ove krize je jasna da dopustivi nivo zaduženosti mora biti niži, i da „fiskalni prostor“ za kretanje budžetskog deficita treba da bude veći nego što je bio pre krize.

VIII

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

1. Nejednakosti

Na tragu sadašnje krize proistekao je stav o značaju porasta nejednakosti kao jednog od uzroka globalnih kriza, prošlih i sadašnjih. Iako su i dalje podijeljena mišljenja o uzročnoj vezi ekonomskih nejednakosti i kriza, činjenica je da je ovaj problem postao centralno pitanje istraživanja makroneravnosti i na nacionalnom i na internacionalnom nivou. Rast nejednakosti stvorio je ekonomske, socijalne i političke izazove. Očigledno da je fenomen raspodele dohotka, dugo zanemaran kao nebitan za ekonomsku efikasnost, postao neizbežna preokupacija ekonomske teorije, pa potom i kreatora ekonomske politike. U toku nekoliko poslednjih decenija ceo porast dohotka pripao je samo uskom sloju bogatih dok je siromašni, i delimično srednji, a u nekim slučajevima i ceo srednji sloj, bio apsolutno isključen iz te raspodele, jer je u isto vreme njihov dohodak stagnirao ili čak znatno realno opao. Krajnje neravnomerna raspodela dohotka morala je imati za rezultat velike društvene polarizacije, i prouzrokovati ekonomsku i političku nestabilnost.

Polarizacija⁸¹, kao mera nejednakosti u raspodeli dohotka u savremenoj teorijskoj literaturi dovodi se u direktnu vezu sa intenzitetom socijalnih konflikata. Nije potrebno posebno dokazivati da socijalni konflikti i politička nestabilnost negativno utiču na razvoj, remeteći tržišne aktivnosti i radne odnose, kao i umanjujući sigurnost svojinskih prava. Sa drugog stanovišta, polarizacija je često poistovećena sa nestankom srednje klase, fenomenom koji je primećen u SAD i Velikoj Britaniji 80-ih godina prošlog veka. Različ-

81 Michal Brzezinski u svom radu „Income polarization and economic growth“, objašnjava u čemu je razlika između „polarizacije“ i „nejednakosti“. Radi se o meri nejednakosti koja je efikasnija od Gini koeficijenta i drugih mera ekonomskih nejednakosti u odmeravanju socijalnog raslojavanja, posebno u uslovima kada se populacija polarizuje na manji sloj bogatih i širok sloj siromašnih, kada nestaje srednji sloj. Zapravo ključna prednost polarizacije je da ona ne generiše vrlo različite rezultate, kao što je to slučaj sa standardnim merama nejednakosti.

te ekonomske teorije pokazuju da je stabilna i široko zastupljena srednja klasa izvor novih preduzetnika, transmisije „vrednosti srednje klase“, rasta štednje, promocije ljudskog kapitala i stvaranja tražnje za kvalitetna potrošna dobra, što sve podiže opšti nivo investicija i proizvodnje. Zbog toga visok ili rastući nivo bi-polarizacije može nepovoljno uticati na ekonomski razvoj.

Posledice nejednakosti u prilikama imaju neumitan negativan uticaj na ukupne ekonomske performanse. Nejednakosti takođe povećavaju političke izazove jer gaje socijalnu ozlojađenost i generišu političku nestabilnost. One mogu takođe podgrejati populizam, protekcionizam, i antiglobalistička osećanja. Ljudi neće dugo podržavati otvorenu trgovinu i slobodno tržište, ako oni osećaju da su gubitnici, dok mala grupa dobitnika postaje sve bogatija.

Kao što smo videli enormne ekonomske nejednakosti, i pogotovu njihov permanentan rast, mogu imati mnoge negativne efekte, od porasta siromaštva, društvenog raslojavanja, pa čak i do prouzrokovanja globalnih ekonomskih kriza. Pitanje je kakva se strategija može preduzeti da bi se nejednakosti kretale u okvirima koji su društveno tolerantni i poželjni, da bi njihov uticaj bio podsticajan za ekonomski razvoj i društvenu stabilnost. Regulatorne reforme mogu biti sprovedene na takav način da učine tržišta više efikasnim i da ohrabruju zaposlenost čime će se u isto vreme smanjiti nejednakosti. Tržište rada i socijalna politika takođe treba da se prilagode izmenjenoj strukturi domaćinstva. Politika inkluzivnog razvoja takođe je potrebna u sadašnjoj situaciji.

Bilo koja strategija koja ima za cilj da reducira rastuću podelu između bogatih i siromašnih treba da bude oslonjena na sledeća tri stuba: intenzivnije investiranje u ljudski kapital, promocija inkluzivne zaposlenosti, i dobro dizajnirane redistribucione politike. U svakom slučaju, raspodela dohotka i ekonomske nejednakosti ne mogu više biti izvan interesa ekonomske teorije i životne prakse. Uostalom kao što su mnogi autori pokazali eskalacija nejednakosti nije neizbežna cena progressa. To je pre politički izbor koji, međutim, često postaje veoma skup.

Na globalnom planu podaci o raspodeli dohotka otkrivaju da je planeta začuđujuće nejednaka. U 2007. godini 20% najbogatijih uživali su čak 83% ukupnog dohotka koji je stvorilo čovečanstvo, dok je najsiromašnijih 20% imalo na raspolaganju samo jedan procenat. Isto tako zabrinjava podatak da

je 40% najsiromašnijih, u periodu 1990 – 2007. povećalo udeo u ukupnom dohotku od manje od 1%.

Velike nejednakosti na globalnom nivou imaju za rezultat još uvek masovno zastupljeno siromaštvo, uprkos ubrzanom razvoju pojedinih zemalja u razvoju, gde je došlo do značajnog smanjenja siromaštva. Svetska banka i druge međunarodne institucije sprovode brojne projekte kako bi ga iskorenile. Siromaštvo se na globalnom planu u poslednje dve decenije smanjilo za gotovo jednu polovinu, no uprkos tome ono je i dalje široko rasprostranjeno.

Danas, još uvek 1,2 milijarde ljudi živi u ekstremnom siromaštvu sa manje od 1,2 dolara na dan. Uprkos velikom progresu koji se desio poslednjih decenija, jedan od osam stanovnika na zemlji još uvek gladije. Jedno od šestoro dece starosti do pet godina je neuhranjeno, a jedno od četvoro je zakržljalo. Preko 60% radnika u zemljama u razvoju još uvek živi sa manje od 4 dolara na dan. U 2011. godini bilo je 57 miliona dece bez osnovnog obrazovanja, a 2000. godine bilo ih je 102 miliona. Na svetu ima 123 miliona mladih (od 15-24 godine), koji ne znaju da čitaju i da pišu, od toga 61% su ženskog pola⁸².

Naravno da ostvarenje distributivne pravde ne zavisi samo od njenog teorijskog poimanja već i od društvenog sistema, odnosno društvenih institucija koje treba da obezbede realizaciju principa jednakosti mogućnosti za sve. U tom smislu vlada treba da nastoji da obezbedi jednake mogućnosti za obrazovanje i kulturu za osobe koje su slično obdarene i motivisane bilo da organizuje javne, državne škole ili da daje dotacije privatnim školama. Vlada, takođe, treba da obezbedi jednake mogućnosti u vršenju ekonomske aktivnosti i slobodnom izboru zanimanja. Najzad, vlada treba da odredi socijalni minimum i da ga garantuje za sve one koji, iz bilo kojih razloga, ne mogu da ostvare taj nivo prihoda, kako građani zbog bolesti, nezaposlenosti i sl. ne bi živeli ispod utvrđene linije siromaštva.

No, s druge strane, brojni su i argumenti o negativnom uticaju nejednakosti na razvoj. Visoke nejednakosti mogu kod siromašnih izazvati veliki revolt i podstaći ih da napuste proizvodnju i primene posebne strategije za ostvarenje svojih ciljeva, bilo preko borbenih sindikata, putem štrajkova kao vida izražavanja revolta, ili revolucionarnih i kriminalnih aktivnosti. Ove ak-

⁸² Svi ovi podaci o siromaštvu na globalnom nivou preuzeti iz Millennium Development Goals, Report 2013.

tivnosti umanjuju resurse proizvodnje stvarajući kod investitora nesigurnost za postojeće i eventualne nove investicije. One takođe povećavaju društveno nasilje i umanjuju sigurnost svojinskih prava. Svi ovi efekti dovode u opasnost ekonomski razvoj.

Nejedakosti mogu negativno uticati na humani kapital usporavajući njegovu akumulaciju vršeći, između ostalog, uticaj na izbor zanimanja. Ako se osoba nalazi pred odlukom da li će se obrazovati da bude preduzetnik ili radnik, troškovi obrazovanja mogu biti odlučujući. U slučaju velikih nejednakosti samo mali broj lica će biti u mogućnosti da stekne znanja nužna za preduzetnički rad. Nejednakosti mogu, dakle, prouzrokovati nedovoljan broj preduzetnika što će nepovoljno uticati i na investicije u preduzetničke aktivnosti, što se svakako nepovoljno odražava na ekonomski razvoj.

Ako je ekonomski razvoj zasnovan na fizičkom kapitalu tada nejednakosti doprinose razvoju pošto je pretpostavka da bogati više štede nego siromašni, a veća štednja znači i veću akumulaciju. Kada je humani kapital ključni faktor razvoja tada nejednakosti postaju štetne po razvoj zbog činjenice da siromašni ne mogu sebi obezbediti skupo visoko obrazovanje. Velike nejednakosti naročito mogu biti pogubne za posebno talentovane osobe, čiji ogromni potencijali mogu zbog izostanka odgovarajuće edukacije, ostati neiskorišćeni, o čemu smo već govorili.

Nejednakosti nepovoljno deluju i na socijalni kapital. Pojam socijalnog kapitala ekonomisti su preuzeli od sociologa. Fukujama socijalni kapital definiše kao „postojanje izvesnog seta neformalnih pravila ili normi podeljenih između članova ili grupa koje dozvoljavaju saradnju između njih“⁸³. Ova neformalna pravila i norme stvaraju poverenje, reciprocitet i solidarnost unutar grupe, što se, naravno, pozitivno odražava na ekonomski rast. Viši socijalni kapital dolazi sa više jednakosti. Pošto je nesporno da socijalni kapital doprinosi ekonomskom razvoju, iz toga proizilaze i novi odnosi između jednakosti i razvoja.

Uzroke velikog kraha američke privrede 1929. analizirao je i Galbrajt. On je ukazao na više slabosti američke ekonomije koje su dovele do velike krize. Prva od ovih slabosti je loša raspodela dohotka, identifikovana činje-

83 Joel Hellier and Stephane Lambrecht: "Inequality rowth and welfare: The main links", ECINEQ Society for the Study of Economic Inequality, Working paper 2012.

nicom da 5% na vrhu lestvice dobijaju trećinu ukupnog dohotka, kao i da je udeo kamata, dividendi i renti duplo uvećan. On je tvrdio da krajnje nejednaka raspodela dohotka znači da održavanje visokog nivoa tražnje u privredi zavisi od visokog nivoa investicija, ili od visokog nivoa luksuzne potrošnje, ili od oba ova faktora. Neki autori kao Fitoussi i Saraceno, zatim Rajan, Štiglz i drugi⁸⁴, ove argumente Galbrajta su prilagodili savremenoj situaciji. Oni smatraju da je na povećanje nejednakosti i smanjenje dohotka većina potrošača reagovala tako što je smanjila štednju i povećala zaduženost⁸⁵. Tome je doprinela i monetarna politika koja je veoma brzo reagovala obezbeđujući veoma nizak nivo kamatnih stopa, koje su omogućile da privatno zaduživanje poraste iznad održivog nivoa. Dakle, potrošnja je privremeno zadržana na istom nivou iako je dohodak znatno smanjen, što je imalo za rezultat zadržavanje takođe visoke agregatne tražnje i zaposlenosti, ali i stvaranje kreditnih balona. Bogatstvo je bilo precenjeno i previsoke cene nekretnina davale su pogrešan utisak da je nivo duga održiv. Kriza se sama pojavila kada su baloni eksplodirali i neto vrednosti se vratile na normalan nivo. Iako se kriza pojavila u finansijskom sektoru njeni koreni, tvrde ovi autori, su mnogo dublji i leže u strukturnim promenama i raspodeli dohotka koja se dogodila za prethodnih 25 godina.

Veliki rast nejednakosti poslednje tri decenije prouzrokovao je ogromnu preraspodelu dohotka i to na više nivoa. Ključna preraspodela desila se u funkcionalnoj raspodeli dohotka, u raspodeli između rada i kapitala. Udeo rada u raspodeli dohotka je znatno smanjen u korist dohotka od kapitala. Do ključne preraspodele je došlo u okviru dohotka od rada. Udeo u dohotku onih najsiromašnijih sa dna lestvice je stagnirao ili negde i značajno smanjen, dok je udeo bogatih sa vrha lestvice rapidno uvećan.

Stockhammer smatra da povećanje nejednakosti vodi do stagnacije ili opadanja tražnje. Razvijene zemlje na ovaj debalans reaguju na dva načina. Zemlje engleskog govornog područja i mediteranske zemlje pribegavaju modelu rasta zasnovanog na zaduživanju, dok nasuprot njima model rasta baziran na rastu izvoza primenjuju zemlje kao što su Nemačka, Japan i Kina. Ova dva modela postala su vidljiva zahvaljujući finansijskoj liberalizaciji među-

84 O nalazima ovih autora detaljnije su se osvrnuli A. B. Atkinson i Salvatore Morelli u svom radu: „Economic crises and inequality“, UNDP, Novembar 2011.

85 Ovo veoma ilustrativno pokazuju grafikoni 3. i 4. dati u ovoj monografiji.

narodnih tokova kapitala, koja je dovela do međunarodne neravnoteže bez presedana. Model rasta zasnovan na porastu zaduženosti je postao neodrživ. Porast nejednakosti, zaključuje Stockhammer, je odigrao ulogu pokretača neravnoteže koja je izazvala krizu. Porast nejednakosti, u sadejstvu sa finansijskom deregulacijom treba posmatrati kao uzrok krize.

2. Demografske promene i penziona reforma

Na ekonomske nejednakosti delovale su i demografske promene, odnosno starenje populacije. Penzioni sistemi su zapali u krizu i prete da staru populaciju gurnu u siromaštvo.

Jedna od mera koja bi mogla doprineti ublažavanju krize penzionog sistema je i ukidanje zvanične starosne granice penzionisanja – kao što su to na saveznom nivou uradile SAD, gde više od trećine osoba starijih od 65 godina ostaje na poslu ili prelazi na druge poslove. Istraživanja pokazuju da pedeset odsto Amerikanaca očekuju da budu radno aktivni i kada budu zašli u sedamdesete godine života. U Japanu sedamdeset osam odsto osoba između 55 i 59 godina starosti izjavljuju da nameravaju da rade i nakon odlaska u penziju.

Činjenica je da stariji ljudi na kraju podležu procesu starenja, zdravlje mnogih od njih biva narušeno i potrebna im je pomoć. Međutim, između uobičajenog odlaska u penziju i tog trenutka, kada starije osobe gube psihofizičke sposobnosti za rad, je period od u proseku dvadeset ili više godina. U velikom delu tog perioda mnogi od njih su zdravi i aktivni.

Entoni Gidens u svojoj knjizi „Evropa u globalnom dobu“, posebno ističe da se priroda starenja menja i da će te promene biti sve veće. On postavlja pitanje: “Zašto bismo starije ljude smatrali nesposobnim za rad samo zato što su dostigli određeno životno doba? Najnovija istraživanja funkcionisanja mozga pokazuju da, u standardnim uslovima ishrane i načina života, u dobu između dvadeset i sedamdeset godina starosti dolazi do veoma malog opadanja duhovne sposobnosti... tradicionalno uverenje da moždane ćelije odumiru sa starenjem je pogrešno.”⁸⁶

Starenje stanovništva izaziva dalekosežne strukturne promene u privredi koje se prvenstveno ogledaju u smanjenju ponude radne snage, to jest u iz-

⁸⁶ Entoni Gidens: „Evropa u globalnom dobu“, Klio, Beograd, 2009. str. 175.

meni odnosa osnovnih faktora proizvodnje: rada i kapitala. Sve manja ponuda radne snage zbog opadanja stope fertiliteta poskupeće rad kao jedan od osnovnih faktora proizvodnje, što će podstaći kapital, kao drugi ključni faktor, da se plasira u delatnosti kapitalno intenzivne, to jest u delatnosti koje manje angažuju živi rad.

Pošto se broj starih lica stalno povećava to će izazvati i promene u strukturi tražnje na tržištu roba i usluga, jer se potrebe starih lica bitno razlikuju od potreba mladih. Promene u tražnji roba i usluga nužno će prouzrokovati i promene i strukturi ponude koja se mora prilagoditi tražnji. Sve ove strukturne promene koje izaziva starenje populacije su veoma značajne za ekonomski razvoj. Sve one privrede koje se njima blagovremeno ne prilagode postaću nekonkurentne na sve otvorenijem svetskom tržištu.

No, na kraju treba posebno istaći da ekonomski efekti starenja stanovništva nisu samo negativni, već i da ima isto tako značajnih pozitivnih uticaja. Kao što smo prethodno konstatovali, postoje procene da je socijalni dobitak od produženja životnog veka u periodu 1970-2000. jednak ukupnom privrednom rastu u tom periodu. Radni potencijal starijih osoba, s obzirom na nagomilani humani kapital, koji se stvorio od znanja stečenog odgovarajućim obrazovanjem i od veština koje im je donelo dugogodišnje radno iskustvo, može biti od velike koristi za ekonomski razvoj ukoliko društvo nađe adekvatan način da ovaj značajan resurs uključi u ekonomske tokove.

Dakle, ekonomski efekti starenja stanovništva su i pozitivni i negativni. Na nama je da negativne prevaziđemo, bilo penzionom reformom bilo drugim merama, kao i da blagodeti koje donosi produžetak očekivanog životnog veka, racionalno iskoristimo.

Za penzionu reformu koja podrazumeva prelaz sa PAYGO sistema na sistem akumulacije putem privatnih penzionih fondova, ključni problem je finansiranje penzija u prelaznom periodu. Naime, ako bi prelaskom na novi sistem sadašnje generacije zaposlenih prestale da uplaćuju doprinose u državni penzioni fond, to bi isplata penzija sadašnjim penzionerima bila potpuno ugrožena. Sada zaposleni ne mogu istovremeno uplaćivati premije za svoje penzije i doprinose državnom penzionom fondu za isplatu tekućih penzija. Očigledno potrebni su neki posebni izvori iz kojih bi se finansirale penzije sa-

dašnjih generacija penzionera, dok bi sada zaposleni uz pomoć privatnih penzionih fondova sami finansirali svoje penzije.

Pored same tranzicije od PAYGO sistema ka sistemu akumulacije kapitala, penzione reforme se odnose i na brojne druge parametre od kojih zavisi kretanje penzija, kao što su starosna granica za odlazak u penziju, formula usklađivanja penzija i zarada, određivanje minimalne penzije i sl. Pomeranje, ili čak ukidanje starosne granice za odlazak u penziju je, pored prelaska na sistem privatnih penzionih fondova, jedna od mera koja se sve više primenjuje. Produženje starosne granice za odlazak u penziju neke zemlje su već usvojile, kao što su Nemačka i Danska (pomeranje sa 65 na 67 godina starosti) i Velika Britanija koja je pomerila starosnu granicu čak na 68 godina, dok je Francuska pomerila ovu granicu sa 60 na 62 godine.

U većini zemalja je pomeranje starosne granice za odlazak u penziju postepeno i sporo. U Nemačkoj je primena odluke o produženju starosne granice počela 2011, sa mesečnim promenama, tako da će tek 2029. godine biti dostignuta granica od 67 godina. Ovo povećanje korenspondira sa dvotrećinskim projektovanim produženjem očekivanog životnog veka, jer se očekuje da će se prosečna dužina životnog veka do 2030. godine povećati za još tri godine.

Reduciranjem PAYGO sistema penzija na ekonomski održiv udeo u GDP posebno će pogoditi one koji imaju niske zarade i čije su mogućnosti za štednju male. Radnici čije su zarade malo iznad linije siromaštva su u opasnosti da odlaskom u penziju zapadnu u siromaštvo.

Zaštita od siromaštva dela populacije koje prima niske penzije može biti postignuta uvođenjem minimalne penzije, kako su to uradile Nemačka i Danska, koje su ustanovile osnovnu ili minimalnu penziju koje imaju za cilj prevenciju siromaštva starih i koje su zbog toga određene na nivou iznad linije siromaštva.

Iskustva drugih zemalja pokazuju da je za realizaciju penzionih reformi bitno da u koncipiranju reformi budu uključene sve tri strane koje učestvuju u socijalnom dijalogu- vlada, sindikati i poslodavci. Izostanak socijalnog dijaloga u pripremi ovih reformi i marginalizacija socijalnih partnera, posebno sindika-

ta, dovodi do njihove frustracije, što za rezultat može imati velike socijalne tenzije, kao što pokazuju slučajevi u Francuskoj, Grčkoj, Sloveniji i Španiji⁸⁷.

Pošto se sistem PAYGO pokazao neefikasnim da obezbedi finansiranje penzija staroj populaciji koja je zbog produženja životnog veka sve veća, a njen odnos prema radno aktivnom delu stanovništva, zbog niske stope nataliteta, sve nepovoljniji, nužna je reforma penzionog sistema, koja se sa manje ili više uspeha sprovodi u mnogim zemljama sveta. Globalizacija i posebno svetska ekonomska kriza su ovaj problem učinile posebno urgentnim, jer je penzionu reformu mnogo teže realizovati u uslovima velikih budžetskih deficita i visoke zaduženosti, koji su pod udarom globalne krize posebno došli do izražaja.

Ovaj problem je posebno izražen u Srbiji, ne samo zbog globalne krize, već naročito zbog slabosti i neefikasnosti reformskih procesa, što ima za posledicu izostanak ekonomskog oporavka, posebno realnog sektora privrede. Uspostavljanje efikasnog penzionog sistema koji će obezbediti pravednu raspodelu penzija i zaštititi lica sa niskim penzijama od siromaštva, ne ograničavajući uslove održivog ekonomskog razvoja, izvesno nije moguće ako reformski procesi i ekonomski oporavak ne budu uspešni, jer samo veći ekonomski rast može stvoriti materijalne pretpostavke da se željene promene u penzionom sistemu mogu izvršiti.

3. Korupcija

Korupcija utiče na rast nejednakosti i porast siromaštva. Dobit koja se postiže korupcijom, po pravilu se ne prenosi na nove investicije, pošto se nepošteno stečeni novac koristi za nekontrolisanu potrošnju ili se prebacuje na strane bankovne račune. Takvi transferi predstavljaju odliv kapitala iz domaće ekonomije. Pošto se za iznos sume podmićivanja obično povećaju cene roba, potom i tražnja opada, struktura proizvodnje postaje proizvoljna, a potrošnja se smanjuje. Tako korupcija snižava opšti nivo blagostanja, a njenu cenu, po pravilu, plaćaju najsiromašniji. Oni su prinuđeni da plaćaju mito i tako umanjuju svoje ionako nedovoljne prihode, pored toga korupcija umanjuje i državne prihode zbog manje naplate poreza, a kako siromašni materi-

⁸⁷ Hedva Sarfati, Youcef Ghellab: The political economy of pension reforms in times of global crisis: State unilateralism or social dialogue", ILO, Working Paper No. 37, February 2012.

jalno zavise od budžetskih izdvajanja, to se i ovi izvori smanjuju i njihovo siromaštvo postaje veće.

No, s druge strane i nejednakosti podstiču korupciju. Jedan od argumenata o preraspodeli jeste to što velike nejednakosti mogu da dovedu do podriivanja pravnih, političkih i regulatornih institucija, što direktno doprinosi širenju velike korupcije. Pored toga, društvo ne može ekonomski da napreduje ukoliko svojinska prava nisu sigurna budući da ekonomski rast zahteva ulaganja, a ljudi neće ulagati ukoliko strahuju da će im imovina biti oduzeta od strane drugih pojedinaca, ili same države.

Do ogromnih nejednakosti dolazi zbog toga što neki ljudi, ukoliko su mnogo bogatiji od drugih, mogu da budu u mogućnosti da deo svog novca koriste za korumpiranje sudova i političkog procesa kako bi mogli nekažnjeno da krađu od drugih. U literaturi je potvrđena pozitivna korelacija između nejednakosti i korupcije u različitim zemljama. U zemljama u kojima je vladavina prava relativno slaba, nejednakosti imaju negativan uticaj na ekonomski rast.

S obzirom da su ograničeni izvori podataka o korupciji na nivou kompanija, istraživanja korupcije se najvećim delom fokusiraju na njene uzroke i konsekvence na nivou određene zemlje. Akademska istraživanja korupcije su obično fokusirana na proučavanje makro uzroka i posledica. Ove studije dolaze do zaključka da korupcija ima negativne efekte na ekonomske performanse zemlje, da smanjuje njen GDP po stanovniku, da nepovoljno utiče na strane direktne investicije i ekonomski rast i da dovodi do prekomernog povećanja ekonomskih nejednakosti, odnosno do velikog društvenog raslojavanja.

Iz brojne literature o korupciji se može videti da visoka korupcija i neuspesne reforme “idu ruku pod ruku”. Radikalna zaokret u sprovođenju ekonomskih reformi je nužan uslov da se na polju borbe protiv korupcije mogu postići vidljivi rezultati.

Za Srbiju je otežavajuća okolnost, kada je u pitanju borba protiv korupcije i to što je tokom poslednjih decenija usled velikog porasta siromaštva i društvenog raslojavanja, srednja klasa najvećim delom nestala i prešla u siromašni sloj. Samo jaka srednja klasa može izvršiti politički pritisak na vladajuće političke strukture da budu dosledne u borbi protiv korupcije i da se izboire za izgradnju slobodnih i jakih institucija, što je ključni uslov da se postigne

uspeh u borbi protiv korupcije. Zapravo samo jaka srednja klasa može izvršiti uticaj na vladajuće strukture da se stvori jaka politička volja da se suzbije korupcija, i da političari tu volju stvarno realizuju, jer je politička volja ključni uslov da se postigne uspeh u borbi protiv korupcije.

Ako posmatramo rasprostranjenost korupcije na svetskoj geografskoj karti videćemo da je ona, sa izuzetkom Italije, Čilea i još nekoliko zemalja, najviša u zemljama koje su najslabije razvijene. Verovatno je većina zemalja zapala u začarani krug korupcije i siromaštva, što je verovatno i slučaj Srbije.

Korucija je po pravilu veoma visoka i tamo gde su reformski procesi neuspešni ili manje uspešni. Kako je Srbija imala nedopustivih propusta u sprovođenju reformi, od kojih dobar deo nije realizovan ni do danas, to se uzroci njene visoke korupcije ne nalaze samo u njenom teškom nasleđu iz poslednjih decenija prošlog veka, već i u zaostalim i neuspešnim reformama posle demokratskih promena.

Korupcija je svojevrstan dotatni porez i povećanje korupcije za jedan poen na skali od 0 do 10, znači smanjenje stranih direktnih investicija za 16%. To naravno znači i suprotno, ako želimo da povećamo direktne strane investice moramo i da smanjimo nivo korupcije. Kako su strane investicije, u uslovima kada je nacionalna zaduženost dostigla kritično visok nivo i ne postoji raspoloživa domaća akumulacija, strane investice postaju izuzetno značajne za ekonomski oporavak Srbije. Visoka korupcija je ozbiljna zapreka stranim investicijama i ekonomskom razvoju Srbije.

Uvek su u istoriji institucije, posebno sudstvo, bile značajne za ekonomski razvoj. Treba se samo podsetiti da je Adam Smit, koji se smatra osnivačem ekonomske nauke, pisao u XVIII veku da su nesavršenost zakona i nesigurnost njegove primene izuzetno ograničavali trgovinu u ono vreme. Srbija ima velike probleme u razvoju i jačanju institucija, posebno sa pravosuđem čija reforma je zapala u pravi „ćorsokak“. Od uspešnosti revizije propale reforme pravosuđa umnogome će zavisiti izgradnja slobodnog i nezavisnog sudstva, što je naravno jedan od ključnih uslova za smanjenje korupcije i stvaranja boljeg poslovnog ambijenta.

Za Srbiju je izuzetno važno, da bi se izvukla iz začaranog kruga korupcije i siromaštva, da rasvetli 24 sporne privatizacije koje je istraživao Savet za borbu protiv korupcije, a koje je Evropska unija postavila Srbiji kao impera-

tiv na njenom putu ka učlanjenju u EU. Pritisak EU za suzbijanje korupcije u Srbiji je značajan samo ako on rezultira izgradnjom nezavisnih i stabilnih institucija, koje će biti ključna prepreka korupciji, s jedne, i snažna poluga ekonomskom razvoju, s druge strane.

4. Nezaposlenost

Nezaposlenost, međutim, pod pritiskom globalizacije i tehnološkog napretka, postaje sve teže podnošljiva, ne samo u zemljama u razvoju već i u razvijenim zemljama. Ekonomske krize, posebno poslednja globalna kriza, podstiču rast nezaposlenosti, i mada je već nastupio ekonomski oporavak i izlazak iz krize, nezaposlenost i dalje ostaje veoma visoka. Globalizacija i tehnološki napredak koji je poslednjih decenija sve ubrzaniji, ozbiljno su uzdrмали tržište rada. Očekivalo se da će dinamičan razvoj sektora usluga apsorbovati velike viškove radne snage iz proizvodnih delatnosti, poljoprivrede, industrije i građevinarstva, gde je moderna oprema, praktično istisla radnike koji su radili na rutinskim poslovima.

Produktivnost rada u savremeno doba se zasniva na znanju, inovacijama i pronicljivosti, tj. na razvoju ljudskog kapitala i kao takva je glavni pokretač privrednog razvoja, a ujedno i uzrok velikih strukturnih promena na tržištu rada. Prednost u sve surovijoj tržišnoj utakmici kompanije nastoje da postignu smanjenjem troškova radne snage, jer su uštede na kapitalu i sirovinama veoma ograničene zato što su njihove cene, s obzirom na veliku pokretljivost, praktično izjednačene na svetskom tržištu.

Pad zaposlenosti u Srbiji od početka krize je bio dramatičan. Samo u periodu od oktobra 2008. do oktobra 2009. stopa nezaposlenosti se povećala sa 14,7% na 17,4%. Kako je pad društvenog proizvoda u isto vreme iznosio oko 2%, to je očigledno da Okunov zakon ne deluje ni na primeru Srbije. Mada je u Srbiji situacija znatno složenija nego u razvijenim zemljama, jer je do ovako velikog porasta nezaposlenosti došlo ne samo zbog delovanja svetske finansijske krize, već i zbog sporih i neuspešnih reformskih procesa, zbog čega je u Srbiji prisutan permanentan trend porasta nezaposlenosti, koj prema poslednjoj Anketi o radnoj snazi iznosi 24,8%.

Nezaposlenost u Srbiji ima tri izuzetno nepovoljne karakteristike. Prvo, ona je veoma visoka, među najvećim u Evropi, drugo, dugoročna nezaposlenost je enormno mnogo zastupljena, i treće nezaposlenost mladih je rekordno visoka. Negativne posledice velike nezaposlenosti mladih su nesagledive. U skorašnje vreme Srbiju je posetio poznati ekonomista Jeffrey Sachs. On je na pitanje koji je najveći ekonomski problem u Srbiji odgovorio da je to velika nezaposlenost mladih. Ako mladi dugo, ili nikako, ne mogu doći do posla onda to ima izuzetno nepovoljne posledice ne samo za njihovu, već i za naredne generacije, što se dugoročno veoma nepovoljno odražava na ukupni ekonomski i društveni razvoj.

Ankete o radnoj snazi pokazuju da se odnos ponude i tražnje na tržištu rada znatno izmenio u periodu 2002. do 2012. godine, odnosno da se stanje na tržištu rada Srbije znatno pogoršalo. Što se ponude tiče vidimo da se aktivno stanovništvo u ovom periodu smanjilo za gotovo pola miliona lica, dok se broj neaktivnih lica povećao za oko 65.000. Ovako drastično smanjenje ponude radne snage rezultat je starenja populacije, zbog niskog nataliteta i produženja trajanja života, zatim zbog migracija, odnosno odlaska mladih u inostranstvo, kao i zbog pasivizacije i isključenja sa tržišta rada onih koji dugo čekaju posao i nemaju više ni nade da ga mogu naći.

Na visoku nezaposlenost u Srbiji utiče i nefleksibilnost tržišta rada. Rad na neodređeno vreme je zastupljen čak sa 85,9%, a rad sa punim radnim vremenom sa 92%. Fleksibilne forme rada su veoma malo zastupljene. Pored toga veliki broj lica je zaposlen u državnom sektoru (44,7%), a u privatnom samo 51%. Slab razvoj privatnog sektora ne stvara uslove za smanjenje nezaposlenosti, kao ni za uspostavljanje konkurencije na tržištu rada, zbog čega je ono u osnovi neefikasno i ispoljava velike disproporcije između ponude i tražnje za radnom snagom.

Dugo ostajanje bez posla tera nezaposlena lica u apatiju i neaktivnost, stvara problem društvene isključenosti, zastareva njihova znanja, odnosno obezvređuje ljudski kapital. Sva dubina krize nezaposlenosti se upravo ogleda u dužini trajanja nezaposlenosti, koja je u Srbiji krajnje nepovoljna.

Kada se uticaj globalne ekonomske krize na nezaposlenost posmatra iz današnje perspektive, sagledavajući promene na tržištima rada koje su se dogodile do polovine 2013. onda se sasvim pouzdano može konstatovati da sve

zemlje koje imaju fleksibilna tržišta rada imale su u toku krize brži i veći rast nezaposlenosti, ali je kod ovih zemalja i oporavak bio mnogo brži i uspješniji. Nezaposlenost se smanjila mnogo brže nego u zemljama čija su tržišta rada opterećena rigidnom regulativom i koja su nefleksibilna ili nedovoljno fleksibilna.

Kriza nezaposlenosti pretila da postane trajna. Strukturne promene tržišta rada izazvane globalizacijom, savremenom tehnologijom čiji se razvoj ubrzava do nepredvidivih razmera, finansijskim i ekonomskim krizama i starenjem stanovništva, imaju za posledicu visoku permanentnu nezaposlenost, sa kojom vlade širom sveta vode tešku borbu, bez izgleda da u dogledno vreme mogu postići vidljive rezultate. Zbog toga možemo govoriti o krizi nezaposlenosti, koja će izvesno postojati i po okončanju svetske ekonomske krize.

5. Pouke krize

Kriza je podstakla debate o brojnim pitanjima, posebno o tome kako upravljati privredom u fazi prosperiteta, kako u doba krize, i kako obezbediti integraciju svetskog tržišta. Pretpostavka je da se izborom odgovarajuće vladine politike može ublažiti surovost i kolateralni efekti tržišta, kako u vreme ekspanzije, tako i u vreme pada. Posebno se postavlja pitanje upravljanja u fazi prosperiteta, jer je i ovoj krizi prethodio veoma uspešan period razvoja svetske ekonomije.

Početak ovog stoleća, to jest period neposredno pre krize, bio je period prosperiteta i ubrzanja integracije na globalnom nivou. Svetska ekonomija je u periodu 2000 – 2007. zabeležila prosečnu godišnju stopu rasta od 4,1%, dok je u periodu 1990 – 1999. postignut rast od samo 2,9%. Obim svetske trgovine je u periodu 2000 -2007. rastao po prosečnoj stopi od 7,1% godišnje, pa je u 2007. godini dostigao 33% svetskog GDP, dok je 1990. bio na nivou 16%, a 2000. godine je iznosio 25%.

Da li treba da sprečimo „boom“, i ako treba, kako? Kritičari prekriznog „boom“-a polaze od teorijskog i empirijskog stanovišta da period prosperiteta često prethodi velikom padu i krizi. Brojna literatura ukazuje da prekomerna potrošnja u doba prosperiteta ima pogubne posledice po dugoročni razvoj. Zapravo pitanje je kako u periodu ubrzanog rasta sprečiti pojavu tzv. „pregre-

javanja“. Ekspanzija kredita po pravilu se završava krizom finansijskog sektora i drastičnim padom privrednog rasta. Zbog toga je verovatno da kreditni „boom“ treba zaustaviti, posebno ako je rast kredita znatno veći od stope rasta realnog sektora. Diskrepanca finansijskog i realnog sektora mora se kretati u okvirima koji neće ugroziti stabilnost sistema u celini. Sporiji rast kredita mogao bi verovatno značiti i manje investicije i nižu potrošnju a zbog toga i niži dohodak. U stvari ključno pitanje je kada vlada treba da uspori rast kredita, koliko da interveniše i koju politiku da primeni. Iskustva nagoveštavaju da je nužna kombinacija različitih politika, monetarne, fiskalne i finansijske, kako bi se sprečilo pregrejavanje, a time i uvod u krizu.

Prvi znak opasnosti na svetskom tržištu je prisustvo krupnih „strukturnih neravnoteža“, na koje smo ovde već ukazali. Ekspanzija potrošnje ili investicija, podržana fiskalnom, monetarnom i politikom deviznog kursa, ima za rezultat veliki debalans tekućeg računa. Istorija nas uči da se period sa velikim tekućim deficitom okončava sa iznenadnim i dramatičnim korigovanjem relativnih cena, pa zbog toga ove neravnoteže mogu se samo izuzetno održati duži period. Zbog toga monetarnu i fiskalnu politiku, kao i režim deviznog kursa treba prilagoditi ovim ciljevima kako bi se ublažile posledice eventualnog preteranog zagrevanja.

Kriza je pokazala da postoje brojni izazovi i to kako na teorijskom, tako i na praktičnom planu. Kada su u pitanju teorijski problemi, već smo videli da su mnogi stavovi, do sada smatrani kao pouzdana rešenja, odjednom postali diskutabilni, ili čak neodrživi. To se u prvom planu odnosi na pitanje relacije tržišta i države, odnosno nivoa regulacije tržišta. Do koje mere je tržište efikasan mehanizam, i u kojoj meri mu je potrebna korekcija da bi sistem u celini bio efikasan, verovatno je ključno pitanje konstrukcije budućeg ekonomskog sistema u uslovima globalizacije i novog velikog tehnološkog napretka. Tu će ekonomisti verovatno morati da potraže pomoć i drugih naučnih disciplina, da bi odgovorili na još jedno krupno i sporno pitanje, da li su ljudi racionalni ili neracionalni akteri na tržištu, i u kojoj meri. Novi pogled na svet će isto tako zahtevati mnogo više napora za postizanje što veće društvene kohezije, što će, naravno, tražiti definisanje odnosa socijalne pravde i ekonomske efikasnosti.

Izvesno je da će ekonomska teorija, zavisno od odgovora na ova pitanja, nastojati da definiše novi prevladavajući pravac ekonomske misli, koji će po-

služiti kao osnova za kreiranje novog poretka. Da li će se nova rešenja više zasnivati na modelu *laissez fair*, kao do sada, ili na nekoj drugoj kombinaciji odnosa tržišta i regulacije, odgovor ćemo znati verovatno kroz nekoliko godina, dok se slegnu veliki talasi ove krize, baš kao što je i Kejnzu bilo potrebno vreme posle Velike depresije.

Pored teorijskih ostala su otvorena i mnoga praktična pitanja, koja se posebno odnose na period krize. Ovde ćemo se osvrnuti samo na neka od njih. Jedno od veoma spornih je pitanja je svrsishodnost intervencije države na pojedinim tržištima. Kada vlada može upotrebiti monetarnu i fiskalnu politiku kao oruđa za intervenciju na specifičnim tržištima? U prilogu 4. vidimo da su razvijene zemlje izdvojile velika sredstva radi intervencije na tržištima. Sjedinjene Države su intervenisale sa sredstvima koja iznose 6,3% njihovog GDP, Velika Britanija je intervenisala čak sa 17,7%, Japan sa 23,6%, Nemačka sa 4,2% od svog bruto proizvoda, i to do juna 2009. godine. Razvijene zemlje su do ovog datuma radi suzbijanja krize potrošile preko 4100 milijardi dolara, što je iznosilo 8,9% njihovog GDP. U isto vreme zemlje u razvoju su intervenisale sa svega 60 milijardi dolara, ili 0,3% GDP. Kriza je naterala razvijene zemlje, posebno one koje su generisale krizu, da posegnu, kao što smo videli, sa ogromnim kapitalom da bi stabilizovale finansijska tržišta, povratila poverenja u njih i da bi sprečile prelivanje krize u realni sektor, što je rezultiralo velikim intervencijama i u automobilskoj industriji. Ovo je neposredno pre krize, naravno, bilo nezamislivo. Još je rano da se cene efekti ovih intervencija, pogotovu što se posle izbijanja krize u Grčkoj naglo povećava rizik za stabilnost evropske valute. To je izazvalo nove velike intervencije, i nastavak svetske krize učinilo još više nezvesnijim. Iako nam je efekat ovih mera još uvek nepoznanica, njihovo distorzivno dejstvo je izvesno. Iskrivljene slike će poremetiti „prirodne tokove“, i tržište će dobiti pogrešne signale, što će se odraziti na njegovu buduću efikasnost time što će osujetiti racionalnu alokaciju resursa.

Jedna od ključnih pouka ove krize je i poželjnost „fiskalnog prostora“ za vođenje većeg fiskalnog deficita kada je to potrebno. Gledajući unapred nužno prilagođavanje posle oporavka će izvesno biti veliki problem jer će s jedne strane biti potrebno da se vrate veliki dugovi nastali pre i za vreme krize, dok će s druge strane pristići takođe velike obaveze za sve veći broj penzionera, kao i za zdravstvenu zaštitu. Dakle, lekcija ove krize je jasna da dopustivi

nivo zaduženosti mora biti niži, i da „fiskalni prostor“ za kretanje budžetskog deficita treba da bude veći nego što je bio pre krize.

Izvod iz konsultovane literature

1. Aleksandar Zdravković, Ivana Domazet i Vladimir Nikitović: „Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija“, Stanovništvo, br. 1, 2012;
2. Amartya Sen: „Razvoj kao sloboda“, Filip Višnjić, Beograd, 2002;
3. Anthony Atkinson and Salvatore Morelli: „Economic crises and Inequality „, UNDP, Research Paper 2011/06, November, 2011;
4. Artur Šopenhauer: „Dva osnovna problema etike“, Svetovi, Novi Sad, 2003;
5. Axel Börsch-Supan: Entitlement Reforms in Europe: “Policy Mixes in the Current Pension Reform Process”, NBER Working Paper No. 18009, Cambridge, 2012;
6. Barry Bosworth and Gary Burtless: “Pension Reform in the Presence of Financial Market Risk”, Center for Retirement Research at Boston College, July 2012;
7. Bianca De Poli, Glem Hoggarth and Victoria Soperta: „Output costs of sovereign crisis: some empirical estimate „ Working Paper, No.362, Bank of England, februar, 2009;
8. Bilten javnih finansija: „Tekuća makroekonomska i fiskalna kretanja“ avgust, 2013;
9. Blanchard Olivier: “The Crisis:Basic Mechanisms and Apporopriate Policies” IMF, Werking Paper 09/80, april 2009;
10. Bonesmo Fredriksen: „Income Inequality in the European Union“, OECD Economics Department Working Papers, No. 952, OECD Publishing, 2012, <http://dx.doi.org/10.1787/5k9bdt47q5zt-en>;
11. Branko Milanović: “Global Income Inequality by the Numbres: in History and Now”, Policy Research Working Paper 6259, World Bank, Novembar, 2012;
12. Claudio Bario: “The financial cycle and macroeconomics; What have we learnt?” BIS, Working Papers, No 395, December, 2012.
13. Clem Tisadell: „Transitional economies and economic globalization“, International Journal of Social Economics, Vol.28., No. 5/62, MCB University Press, 2001;
14. Dani Rodvik: „Institutions for High-Growth: What They are and How to Aquire Them“ IMF, 1999;
15. Danilo Šuković: „Institucije – ključna poluga reformi“, objavljeno u Zborniku radova „Tranzicija i institucije“ IDN-CEI, Beograd, 2002;
16. Danilo Šuković: „Kultura i socijalni kapital“, objavljeno u zborniku radova „Kultura i razvoj“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2004;

-
-
17. Danilo Šuković: „Država blagostanja i društvena izopštenost „, u Zborniku radova: „Pojedinaac i država“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2005;
 18. Danilo Šuković: „Tržište rada i ekonomske nejednakosti“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2006;
 19. Danilo Šuković: „Križa i mogući odgovori „, Institut društvenih nauka, Beograd, 2009;
 20. Danilo Šuković: „Pouke dolazeće krize“ u zborniku radova : “Križa i razvoj”, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010;
 21. Danilo Šuković: „Tržište rada i uticaj stanovništva na razvoj „, u zborniku „Stanovništvo i razvoj”, Institut društvenih nauka, Beograd, 2012;
 22. Danilo Šuković: “Ekonomske efekti starenja stanovništva”, Srpska politička misao, br.3, Beograd, 2013;
 23. David Miles and Andrew Scott: „Makroekonomics, understanding the wealth of Nation“, second edition. Wiley, John Wiley & Sons. Jms, 2005;
 24. Deepak Lal: „Culture, Democracy and Development: The Impact of Formal and Informal Institutions on Development“, IMF, 1999;
 25. Edgar Vogel, Alexander Ludwig and Axel Börsch-Supan: “Aging and Pension Reform: Extending the Retirement Age and Human Capital Formation”, Working Paper Series No. 1476, European Central bank, September, 2012;
 26. Engelbert Stockhammer: „Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crisis“, PERI Political Economy Research Institute University of Massachusetts, April 2012;
 27. Entoni Gidens: „Svet koji nam izmiče“ objavljeno u hrestomatiji: „Globalizacija – mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003.
 28. Entoni Gidens: „Evropa u globalnom dobu“, Clio, Beograd, 2009;
 29. Entoni Gidens: „Sociologija“, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2003;
 30. Eric Hilt: „Wall Street’s frst corporate governance crisis: the panic of 1826. „, NBER Warking paper series 14892, Cambridge, April, 2009;
 31. Eurostat: “Population projections”, www.eurostat.org;
 32. Fred Bergsten: „Needed: A Global Response to the Global Economic and Financial Crisis“ Peterson Institut for International Economics, March, 2009;
 33. Frederick Solt: „Standardizing the World Income Inequality Database, Science Quarterly” 90(2): 231-242, 2009.
 34. Hans – Werner Sinn: „The Weltaire State and the Forces of Globalization“, National uren of Economic Research, Cambridge, Warking Paper, 12946, 2007;
 35. Harison Aun: „Globalization and Poverty“, National Burean of Economic Research, Cambridge, Working Paper 12347, 2006;

-
-
36. Hedva Sarfati and Youcef Ghellab: "The political economy of pension reforms in times of global crisis: State unilateralism or social dialogue?" Working Paper No. 37, ILO, Geneva, February 2012;
 37. Hrestomatija: „Globalizacija - mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003;
 38. Instin Yifu Lin: „**New Structural Economics a Framework for Rethinking development**“, Policy Research working Paper 5197, The World Bank, February, 2010;
 39. Isabel Ortiz and Matthew Cummins: „**Global Inequality: Beyond the Bottom Billion**“, Social and Policy Working Paper, UNICEF, April, 2011;
 40. James M. Poterba, Steven Venti and David Wise: "Health, Education, and the Post-Retirement Evolution of Household Assets", NBER Working Paper No. 18695, Cambridge, January 2013;
 41. Jesse Rothstein: "The Labor Market Four Years Into the Crisis: Assessing Structural Explanations", NBER Working Paper Series, March 2012;
 42. Joel Hellier and Stephane Lambrecht: „Inequality, growth and Welfare: The main links“, ECINEQ, Society for the Study of Economic Inequality, WP 2012 – 258;
 43. Joseph A. Schumpeter: "Povijest ekonomske analize", Informator, Zagreb, 1975;
 44. Joseph E. Stiglitz: "The Price of Inequality", Allen Lane Published by the Penguin Group, Penguin Books, London, England, 2012;
 45. Kenichi Hirose: "Penzione reforme u Srednjoj i Istočnoj Evropi", ILO, Budimpešta, 2012;
 46. Kevin O'Rourke: „Globalization and Inequality: Historical Trends“ NBER Working Paper 8339, June 2001;
 47. Kosta Josifidis, John Hall, Novica Supić and Olgica Ivančev: „European Welfare Regimes: Political Orientations versus Poverty“, Panoeconomicus, Special Issue, pp. 651- 674, 2011;
 48. Lawrence Christiano, Martin Eichenbaum and Mathias Trabandt: "Unemployment and Business cycles", NBER Working paper, Cambridge, 2013;
 49. Lorenzo Bernal – Verdugo, Davide Furceri, and Dominique Guillaume: „Labor Market Flexibility and Unemployment: New Empirical Evidence of Static and Dynamic Effects“, IMF Working paper, March 2012;
 50. Ljubomir Madžar: „**Starenje stanovništva kao zapreka institucionalnom razvoju**“, u Zborniku „Obrazovanje i razvoj“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2013;
 51. Makiko Matsumoto, Martina Hengge and Jyanatul Ilan: "Tackling the youth employment crisis: A macroeconomic perspective", ILO, Geneva, 2012;
 52. Martin Feldstein: „Income Inequality and Poverty“, NBER, Working Paper Series 6770, Cambridge, October 1998;

-
-
53. Martin Ravallion: "Benchmarking Global Poverty Reduction", Policy Research Working Paper, 6205, The World Bank, September 2012;
 54. **Methew Forstater: "Unemploment", Working Paper No. 20, University of Missouri-Kansas City;**
 55. Michal Brzezinski: „Income polarization and economic growt", ECINEQ, Society for the Study of Economic Inequality, WP, 2013 -296;
 56. Michael Bordo and Christopher Meissne: „Do financial crises always raise inequality? Some Evidence from History",9/13/2011;
 57. **Michael Bordo and Christopher Meissner: „Does Inequality Lead a Finacial crisis", NBER Working Paper Series, Cambridge, March 2012;**
 58. Michael Kumhof and Romain Ranciere: „Inequality, Leverage and Crises", IMF Working Paper/10/268;
 59. **Michael Komhof, Claire Lebarz, Romain Ranciere, Alexander Richter and Nathaniel Throckmorton: „Income Inequality and Current Account Imbalances", IMF, Working Paper, January 2012;**
 60. Ministarstvo finansija i privrede Republike Srbije: „Bilten javnih finansija“, br. 108, avgust 2013;
 61. Mirjana Rašević: „Odgovor Srbije na demografske izazove: stanje i očekivanja", u Zborniku „Stanovništvo i razvoj", Institut društvenih nauka, Beograd, 2012;
 62. **Miroslav Prokopijević: „Starenje stanovništva Evropske unije", u Zborniku: „Stanovništvo i razvoj", Institut društvenih nauka, Beograd, 2012;**
 63. **Nathalie Chusseau and Michel Dumont; „Growing income inequalities in advanced countries" ECINEQ, Society for the Study of Economic Inequality, 2012 – 260;**
 64. Nicholas Barr: „Economies of the Welare Sate", Oxford, 2004;
 65. Nikolas Petrosky and Nadeau Lu Zhang: „Unemplozment Crises", NBER Working paper, Cambridge, July 2013;
 66. **Nina Pavcnik: „Globalization and within – country income inequality", International Labour Organization and World Trade Organization, 2011;**
 67. **OECD: „Inequality in labour income – What are its drivers and how can it be reduced?", OECD Economics Department Policy Notes, January, 2012;**
 68. OECD: „An Overview of Growing Income Inequalities in OECD Countries: Main Findings", 2011; <http://www.oecd.org/els/soc/49499779.pdf>
 69. OECD: „Reducing income inequality while boosting economic growth:Can it be done? Economic Policy Reforms, Going for growth, 2012;
 70. Paolo Brunori, Francisco Ferreira and Vito Peragine: „Inequality of Opportunity, Income Inequality and Economic Mobility – Some International Comparisons", IZA, Discusion paper Series, January, 2013;

-
-
71. Petar Đukić: „Stanovništvo i demografsko-ekonomski razvoj: svet i Srbija”, u Zborniku: „Stanovništvo i razvoj”, Institut društvenih nauka, Beograd, 2012;
 72. Raja Junankar: „The Global Economic Crisis: Long – Term Unemployment in the OECD”. IZA, Oktober, 2011;
 73. Raja Junankar: “The Global Economic Crisis: long term unemployment in the OECD, Discussion Paper, No 6057, Bonn, Germany, Oktober 2011;
 74. Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje: „Bilten 2012“, Beograd, 2012;
 75. Republički zavod za statistiku: „Anketa o radnoj snazi 2012”, Beograd, 2013;
 76. Ronald Ehrenberg and Robert Smith: „Modern Labor Economics – theory and public policy“, eigh edition, Addison Wesley, Boston, San Francisco, New York, 2003;
 77. Roumeen Islam and Raj Wallari: „Of Floods and Droughts the Economic and Financial Crisis of 2008”, Policy Research Working Paper 5237, The World Bank, March, 2010;
 78. Ronnie Schob: „Unemployment and Identity”, CES ifo Working paper, November, 2012;
 79. Samuel Bowles: „The New Economic of Inequality and Redistribution”, Cambridge University Press, 2012;
 80. Sandrine Cazes, Sher Verck and Fares Hussami: „Diverging trends in unemployment in the United States and Europe: Evidence from Okun’s law and the global financial crisis”, ILO, Geneva, 2011;
 81. Sher Verick and Iyanatul Islam: “The Great Recession of 2008-2009: Causes, consequences and policy responses”, ILO, Geneva, 2010;
 82. Silvano Bolčić: „Svet rada u transformaciji“, Plato, Beograd, 2005;
 83. Stefano Scarpetta, Anne Sonnet and Thomas Manfredi: „Rising Youth Unemployment During The Crisis: how to Prevent Negative Long-term Consequences on a Generation?”, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 106, OECD publishing, 2011;
 84. Stejn Claessens, Giovanni Dell Ariccia, Deniz Igan and Lue Laeven: „Lessons and Policy Implications from the Global Financial Crisis”, IMF – working paper 10/44, februar 2010;
 85. The Economist, London, više brojeva;
 86. Thomas Harjes: „Globalization and Income Inequality: A European Perspective”, IMF Working Paper 07/169, 2007;
 87. Till van Treeck and Simon Sturn: „Income inequality as a cause of the Great Recession? A survey of current debates”, International Labour Office, Geneva, 2012;

-
-
88. William Kerr: „Income Inequality and social Preferences for Redistribution and Compensation Differentials”, NBER, Working Paper 17701, Cambridge, December 2011;
 89. Vlada Republike Srbije: „Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011 – 2020. godine;
 90. Vladimir Grečić: “Ekonomija rada”, Ekonomski fakultet, Beograd, 2001;
 91. World bank: <http://go.worldbank.org/KZHE1CQFA0>;
 92. World Bank: Development Research Group “Lessons from World Bank Research on financial Crises”, Policy Research Working Paper 4779, November, 2008;
 93. World Bank: World Development Report, Sustainable Development in a Dynamic World – Transforming Institutions, Growth and Quality of Life, Washington, 2003;
 94. Zbornik radova: “Globalizacija i tranzicija”, Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2001.

Prilog br. 1. Gini koeficijent, 1980-2005.

Zemlja	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Argentina	0.463	0.360	0.364	0.368	0.425	0.435	0.444	0.474	0.479	0.501
Australija					0.281	0.292	0.302	0.304	0.314	0.310
Austrija						0.227	0.252	0.277	0.256	0.268
Bangladeš		0.386	0.378	0.369	0.351	0.356	0.336			
Belgija			0.321	0.301	0.282	0.226	0.222	0.266	0.275	
Bolivija							0.525	0.579	0.633	
Brazil	0.572	0.589	0.606	0.625	0.597	0.589	0.605	0.603	0.586	0.564
Bugarska		0.223	0.212	0.178	0.234	0.235	0.237	0.390	0.422	
Kanada	0.321	0.315	0.315	0.288	0.283	0.282	0.281	0.284	0.316	0.319
Čile							0.540	0.545	0.595	
Kina		0.328	0.299	0.286	0.295	0.331	0.357	0.452	0.403	0.454
Kolumbija			0.504	0.475	0.585	0.560	0.534	0.566	0.574	0.562
Kostarika				0.464	0.510	0.464	0.441	0.475	0.458	0.472
Češka							0.206	0.256	0.262	0.267
Danska						0.252	0.237	0.219	0.225	0.228
Dominikanska Rep						0.434	0.502	0.516	0.520	0.506
Ekvador								0.501	0.560	0.535
El Salvador							0.526	0.506	0.538	0.484
Estonija								0.353	0.360	0.347
Finska			0.308	0.267	0.214	0.207	0.209	0.217	0.253	0.266
Francuska				0.352	0.295	0.332	0.282	0.289	0.277	0.280
Gruzija									0.503	0.466
Nemačka			0.271	0.264	0.244	0.266	0.258	0.270	0.266	0.280
Gana							0.518	0.509		
Grčka								0.348	0.332	0.325

Zemlja	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Gvatemala							0.594	0.596	0.598	0.504
Honduras									0.511	0.566
Hong Kong	0.479	0.501	0.509	0.420	0.394	0.446	0.422	0.434	0.514	
Mađarska		0.259	0.229	0.238	0.215	0.209	0.283	0.321	0.292	0.291
Indija	0.475	0.460	0.475							
Indonezija			0.439	0.436	0.433	0.404	0.387	0.416	0.396	
Irska				0.374	0.366	0.325	0.333	0.341	0.312	0.321
Izrael					0.304	0.310	0.305	0.337	0.349	0.375
Italija			0.390	0.392	0.375	0.309	0.291	0.339	0.336	0.346
Jamajka							0.582	0.613	0.540	
Japan	0.360	0.380	0.414	0.369	0.334	0.357				
Koreja								0.334	0.369	0.310
Kurguz									0.375	0.352
Letonija								0.309	0.350	0.359
Lesoto							0.630	0.690		
Litvanija							0.224	0.373	0.347	0.324
Luksemburg						0.238	0.239	0.235	0.262	0.270
Malezija			0.512	0.531	0.506	0.478	0.491	0.500		
Mauritanija							0.734	0.714		
Meksiko	0.555	0.524	0.536	0.574	0.504	0.433	0.467	0.502	0.499	0.468
Moldavija							0.242	0.365	0.405	
Holandija					0.252	0.228	0.263	0.256	0.230	0.264
Novi Zeland					0.347	0.358	0.401	0.380	0.402	
Nikaragva								0.565	0.541	0.523
Nigerija					0.512	0.479	0.572	0.522		
Norveška	0.388	0.360	0.305	0.350	0.223	0.234	0.231	0.229	0.259	0.262
Pakistan		0.365	0.329	0.349	0.369					

Zemlja	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Panama							0.565	0.568	0.578	0.548
Paragvaj						0.451	0.398	0.568	0.555	0.539
Peru								0.547	0.496	0.477
Filipini		0.499	0.474	0.466	0.460	0.455	0.436	0.533	0.494	0.479
Poljska						0.271	0.262	0.311	0.284	0.316
Portugalija					0.341	0.335	0.329	0.374	0.347	
Rumunija							0.229	0.311	0.303	
Rusija								0.472	0.453	
Slovačka							0.189	0.250	0.243	0.255
Slovenija								0.229	0.232	0.231
Španija		0.393	0.377	0.361	0.320	0.312	0.304	0.351	0.336	0.316
Šri Lanka		0.466	0.353	0.351	0.445	0.449				
Švedska			0.260	0.214	0.196	0.211	0.228	0.220	0.251	0.237
Švajcarska					0.319	0.308	0.296	0.289	0.283	0.263
Tajvan					0.267	0.271	0.271	0.284	0.289	0.305
Tajland			0.438	0.428	0.440	0.452	0.498	0.440	0.448	0.427
Turska		0.505	0.554	0.515			0.438	0.484		
Turkmenistan							0.262	0.358		
Uganda								0.522	0.546	
Ukrajna					0.334	0.325	0.246			
Velika Britanija		0.244	0.268	0.268	0.265	0.296	0.338	0.343	0.350	0.351
SAD				0.312	0.297	0.329	0.334	0.353	0.367	0.373
Uzbekistam							0.280	0.333		
Venecuela								0.474	0.458	0.476
Zambija							0.776	0.647	0.666	

Izvor: Brzezinski M., (2013), Income polarization and economic growth, Society for the Study of Economic Inequality, Italy, pp. 33-34.

Prilog br. 2

LJUDSKI RAD

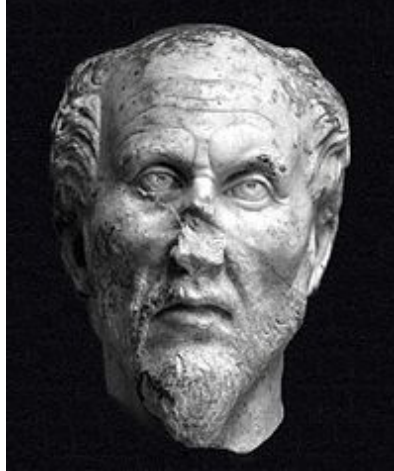
Radnik popravlja parni stroj (fotografija iz 1920.)

Ljudski rad je izuzetno važna sposobnost ljudi, to je svrshodna i svjesno organizirana djelatnost ljudi, radi postizanja nekog korisnog efekta, kojim se može zadovoljiti određena vrsta osobnih ili kolektivnih potreba.

Rad u apstraktnom smislu predstavlja utrošak ljudske radne snage; mozga, mišića, živaca, vremena da bi se postigao neki cilj, i kao takav predstavljao je sredstvo razmjene (robu) od najranijih dana čovječanstva.

Odnos prema radu u historiji čovječanstva

Od antike do industrijske revolucije

Plotin koji je odigrao odlučujuću ulogu o prenošenju antičkih ideja o radu u [hrišćanstvo](#)

Za ljude kao vrstu postoji [latinski](#) izraz [homo sapiens](#) (misleći čovjek), jer se dugo mislilo da je intelektualna sposobnost odvojila ljudsku vrstu od ostalih primata, no već je [antički](#) mislioc [Appius Claudius Caecus](#) došao do zaključka da je *čovjek kreator svoje sudbine* ([latinski](#): *Faber est suae quisque fortunae*) dakle do presudne uloge rada, kao onog faktora kojima je ljudima omogućio da postanu misleća bića. Dilema je zapravo lažna tipa *što je starije kokoš ili jaje*, rad je svakako omogućio ljudima da razviju i svoj spoznajni aparat, da osmisle i razviju alate i tako još više podvrgnu svijet oko sebe svojim interesima. Kako se povećavao broj ljudi i njihova koncentracija u prvim većim zajednicama, mjenjao se i odnos prema radu, od prvih porodičnih [paleolitskih](#) zajednica, u kojima je rad bio isto što i svakodnevni život - skupljanje hrane i lov, ali stvar slobodnog izbora (u kojem se ipak na neki tadašnji viši način svaćalo da je sloboda - nužnost) i da treba raditi skupljati hranu da se preživi, do pojave prisilnog rada sa prvim [robovima](#) u [neolitu](#) kod izvođenja većih radova za potrebe prvih gradova i država ([piramide](#), [hramovi](#), brane, kanali). Takav odnos prema radu, u kojem su se najteži fizički poslovi - prepuštali robovima, a rad (osobito teški fizički)

shvatao kao nužno zlo, stvorio je i filozofsku misao koju je najasnije izrazio [Platon](#), o dihotomiji svijeta, na idealan idejni (misaoni) i njegov loš odraz realni fizički nesvršeni svijet. Njegova misao je preko [Plotina](#) i [neoplatonističkih filozofa](#) postala sastavni dio [kršćanstva](#) - koja je došla do izražaja u podjeli rada i učenju [sedam slobodnih vještina](#) (*septem artes liberales*) i potpunom odvajanju dviju komponenti rada - uma i fizisa / snage. Zanatlije su preko svojih [cehova](#) ili [bratovština](#) (u to su bili uključeni; i [slikari](#), [kipari](#), [arhitekti](#) / [graditelji](#), [ljekari](#)) - uspjeli ishoditi neka prava od lokalnih [feudalaca](#) i slobodnih gradskih komuna, ali više u okviru svog društvenog položaja kao slobodnih građana, nego u odnosu na rad, on je i nadalje ostao u okviru [trgovačkog prava](#) - odnosno ugovornih odnosa kupac - prodavač. Rad (osobito onaj teški fizički) je i nadalje ostao predmet prisile koju su morali obavljati potčinjeni po nalogu svojih gospodara, bilo kao [kmetovi](#) i sluge ili kao [robovi](#), koji su zabranjeni tek od početka [20. vijeka](#).

Od industrijske do oktobarske revolucije

Hegel autor dijela Fenomenologija duha

Razvojem tehničkih sredstava i smanjenjem potrebe da sve obavljaju ljudi, naročito nakon [industrijske revolucije](#), rad je postojao sve manje stvar prisile, a sve više stvar (prividno) slobodnog izbora, odnosno ugovora između poslodavca (koji nudi rad) i radnika (izvršioca) koji će to obaviti

za neku naknadu - dakle predmet [trgovačkog prava](#). Otad rad dobija i sve više pravnih akata i normi i razvija se kao posebna grana prava - [radno pravo](#), koje regulira načine kako će se obavljati i tko je za što odgovoran u procesu rada, istovremeno rad postaje sve više privilegija, dakle nagrada, a ne kao dotad - kazna. Prve zakonske akte o radu (*Factory Act*) izglasala je [Britanija](#) od [1802.](#) - [1895.](#) oni u pravom smislu i nisu bili zakoni o radu u današnjem smislu te riječi, već podzakonski akti za neke grane industrije (njima se ispočetka ograničavao rad djece na 10, odnosno 12 sati, a kasnije i rudara na 12 sati, uz kasnije mjere na ograničavanje radnog tjedna na 60 sati) a zatim i [bismarkova Njemačka 1878.](#) (da ograniči uticaj [socijalističkih](#) ideja [SPD-a](#)) u kojoj su za državne činovnike uvedena i neka prava koja su bila zametak kasnijeg [socijalnog osiguranja](#). Od početka [19. vijeka](#) počeli su se osnovati i prvi [sindikati](#), koji su zahtjevali uvođenje nekog reda i zakona u proces rada, - koji bi štitili prava radnika.

Istovremeno *rad* se počeo shvaćati kao bit ljudske egzistencije, i presudan faktor koji određuje sudbinu pojedinca i čitavih ljudskih zajednica, i njegova fundamentalna priroda - kao [filozofska kategorija](#). Prvi koji se dotakao te teme bio je [njemački filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel](#), u svom djelu *Fenomenologija duha* ([1806.](#)) u eseju o *gospodaru i sluzi*, - Hegel je došao do zaključka da sluga makar je u prividno lošijem položaju - zato jer radi za svog gospodara, - postaje stvarni gospodar njihovog međudnosa, jer posreduje univerzum za njega, i da na kraju gospodar postaje ovisan o svom sluzi. ^[1]Na osnovu idejnih premisa iz tog eseja rođen je [marksizam](#), u kome je rad stavljen na pijedestal kao najvažnija ljudska sposobnost i napravljen filozofski kopernikanski obrat, u slavnoj **11. tezi o Feuerbachu** (*Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni*)^[2], čiji je pravi smisao - da iz rada nešto može proizaći, a iz kontemplacije ništa. Dakle ljudski rod se nebi pomakao iz paleolita da se oslanjao samo na svoj intelektualni aparat da nije bilo rada, i aktivnog odnosa prema univerzumu.

Crkveno gledište

Papa Leon XIII 1880. godine

Tokom 19. stoljeća praktički istovremeno s počecima masovne industrijske proizvodnje i marksističke reakcije na njega Rimokatolička crkva se prvi put dohvatila tematike ljudskog rada. U svojoj enciklici [Rerum Novarum](#) papa Lav XIII. je 1891. godine dao podršku [sindikatum](#) i postojanju privatnog vlasništva, dok je s druge strane osudio [marksizam](#) i divlji [kapitalizam](#). Papino mišljenje je bila da država mora promovirati socijalnu pravdu kako bi osigurala harmoniju u društvu. Ta harmonija bi se po Rerum Novarum postigla ugovorom o pravima i dužnostima i radnika i kapitalista, a glasio bi ovako:

- 1) radnik se obavezuje da će u potpunosti iskreno obavljati svoje dužnosti.
- 2) radnik se obavezuje da neće vršiti vandalizam ili lične napade
- 3) radnik se obavezuje da će se kolektivno suzdržati od nereda i nasilja

S druge strane kapitalist, poslodavac se obavezuje da će:

- 1) davati poštenu plaću
- 2) Dati slobodno vreme za obiteljske i religijske obaveze
- 3) da će dati posao prilagođen sposobnosti i godinama radnika
- 4) da će poštivati prava radnika, a ne postupati prema njima kao prema robovima.

Kada se govori o poštenoj plaći ona je u enciklici opisana kao plaća koja je dovoljno visoka da osigura život radnika, njegove obitelji i da im ostane nešto za poboljšanje životnih uveta, dok kada se govori o poslu naglašeno je da nije niti pošteno niti ljudski iscrpljivati radnika pretjeranim radom koji zaglupljuje duh i iscrpljuje tijelo.

Tokom sljedećih više od sto godina Rimokatolička crkva će izdati još tri puta enciklike koje se bave ljudskim radom, ali one će biti samo nadogradnja na ovu početnu koju će [Ivan XXIII](#) dodatno pohvaliti 1961, nazvavši ju *magnum cartom* socijalne i ekonomske rekonstrukcije.

Od oktobarske revolucije do danas

Sjedište [Međunarodnu organizaciju rada](#) u Ženevi

U svakom slučaju odnos prema radu i radništvu se značajno promjenio od početka [20. vijeka](#), naročito od [Oktobarske revolucije](#) i pojave prve [socijalističke](#) zemlje na svijetu [SSSR](#)-a. SSSR je doista prešao s riječi na dje-

la i ograničio radni dan radnika na 8 sati, i prvi uveo institut plaćenog [godišnjeg odmora](#) za radnike. Kao odgovor na taj sovjetski izazov, [1919.](#) 9 zapadnih zemalja organizirale su [Međunarodnu organizaciju rada](#) (*International Labour Organization*) kao dio [Versajskog ugovora](#), to su bile: [Belgija](#), [Kuba](#), [Čehoslovačka](#), [Francuska](#), [Italija](#), [Japan](#), [Poljska](#), [Velika Britanija](#) i [Sjedinjene Američke Države](#).^[3] Sovjetski primjer prva je imitirala [francuska](#) vlada *Narodnog fronta* [socijalista Léona Bluma](#) [1936.](#) koja je prva uvela zakon o plaćenom godišnjem odmoru za radnike (dva tjedna), i skratila radni tjedan na 40 sati.^[4] Po [anglosaksonskim](#) zemljama, radnička prava na osnovu rada, ostala su uvijek u domeni ugovora (a ne zakona) kao rezultat pregovaranja između sindikata i poslodavaca. [Australški](#) grafički radnici prvi su se izborili za plaćeni godišnji odmor od jednog tjedna [1936.](#)^[5], a [1941.](#) i metalski radnici (jedan tjedan) koji je od [1945.](#) povećan na dva tjedna.^[5] Od [1963.](#) usvojen je standard od minimalno tri tjedna za sve australske radnike.^[5] Plaćeni godišnji odmori u [Sjedinjenim Američkim Državama](#) prvo su se počeli davati članovima uprave od sredine [19. vijeka](#)^[6], zatim su se proširili i na uredske službenike, pregradnike i kvalificirane radnike.^[6] Tako da je [1920.](#) bilo obuhvaćeno tim institutom oko 5 % radnika, a na vrhuncu tog vala [1930.](#) 10 %.^[6] Nakon [Drugog svjetskom rata](#), od [50-ih](#) godina nadalje, zbog povećane produktivnosti za potrebe rata, porasla su radnička prava, i institut od najmanje dva tjedna plaćenog godišnjeg odmora postao je gotovo standardno radničko pravo. Ali čak i na vrhuncu tog vala [1960-ih](#) u [Sjedinjenim Američkim Državama](#), plaćeni godišnji odmor nikada nije bio predmet nekog zakona, već rezultat granskih kolektivnih ugovora između poslodavaca i [sindikata](#),^[6] a tako je ostalo do danas, kad se ta prava radikalno smanjuju, kako poslodavci ulaze u teškoće. U zemljama [zapadne Evrope](#), svake dekade od [Drugog svjetskog rata](#) rasla su prava radnika, kao rezultat [Hladnog rata](#) i idejno - ekonomsko - socijalnog nadmetanja sa [socijalističkim](#) zemljama, tako da su pri kraju [1980-ih](#) radnici u [Finskoj](#), [Francuskoj](#), [Luksemburgu](#), [Španjolskoj](#) i [Švedskoj](#) imali minimalno 5 tjedana plaćenog godišnjeg odmora.^[6] [Međunarodna organizacija rada](#) je [1946.](#) postala je prva specijalizirana agencija [UN](#) -a^[3], tad je usvojena i *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, koja u svojoj preambuli ima čak dva člana posvećena radu;

- član 23.

-
-
- o Svatko ima pravo na rad, slobodan izbor zaposlenja, pravične i povoljne uvjete rada i na zaštitu za vrijeme dok je nezaposlen.
 - o Svatko bez ikakve razlike, ima pravo na jednaku plaću za jednaki rad.
 - o Svatko tko radi ima pravo na pravičnu i povoljnu plaću koja njemu i njegovoj obitelji osigurava život dostojan čovjeka i koja se, po potrebi, dopunjuje drugim sredstvima socijalne zaštite.
 - o Svatko ima pravo osnivati i sindikate ili im pristupati radi zaštite svojih interesa.
- član 24.
- o Svatko ima pravo na odmor i dokolicu, uključujući razumno ograničenje radnih sati i povremene plaćene neradne dane.^[7]

Ronald Reagan čijom vladavinom počinje [neoliberalističko](#) razdoblje smanjenja prava radnika koje i danas traje

Na idejnom planu *rad* je na obje konfrotirane strane bio shvaćen kao najvažnija čovjekova osobina, [Hannah Arendt](#) i [Max Scheler](#) razvili su teoriju o [Homo faberu](#) (čovjeku kreatoru) kojem je razvoj alata omogućio da kontrolira svoju okolinu, ali i da razvije svoj zor. S druge strane su neomarksisti na osnovu teze o praksi iz *11. teze o Feuerbachu* izveli jedan novi filozofski pravac - [Praxis](#).

1980-ih su dolaskom [Ronalda Reagana](#) na vlast u [Americi](#) su postale popularne teze [nobelovca Milтона Fridmana](#) o potrebi oslobođenja rada i kapitala od prenabujalog državnog birokratskog aparata (izvan tržišne utakmice) u tzv. [državama blagostanja](#) ([engleski: Welfare states](#)). Prema njima je sistem [socijalne zaštite](#) izrastao za [Hladnog rata](#) postao kočnica društvenog razvoja zbog previsokih poreza. Reaganova politika je dovela do liberalizacije uvjeta rada, odnosno smanjenje dotadašnjih radničkih prava, ispočetka u [Americi](#), a nakon događaja pred kraj [1990-ih](#) i [kolapsa socijalističkih zemalja evropskog istoka](#) i po čitavoj [Evropi](#) i po cijelom svijetu.

Mnogi teoretičari drže da je praktična primjena tih ideja - [privatizacija](#) poduzeća i smanjenje regulacije - dovela do paradoksalnih rezultata, pri čemu se navodi povećani broj ljudi u birokratskom aparatu (koji iviše nije nominalno bio u državnim rukama, već u formalno privatiziranim poduzećima), kao i povećanje unutrašnjeg duga. Ispočetka se činilo da američka privreda dobija potreban zamah i uzlet, i ponovno ima roba za izvoz, ali to je također bio privid jer se povećanje domaće potražnje uglavnom dogodilo zbog enormnog povećanja vojnog budžeta na račun unutrašnjeg zaduženja i prodaje državnih obveznica. Isti američki paradoks se desio i u svim zemljama koje su slijedile tu recepturu - uglavnom je bankrotirao realni sektor, a birokracija koja je bila ionako prevelika po svim bivšim socijalističkim zemljama se udvostručila ili čak utrostručila. Tvrdi se da su poduzeća i države koje su živjele od prodaje svojih proizvoda na tržištu završila u bankrotu, a opstale su jedino prezadužene države (uz paradržavna poduzeća miljenike) i njihov enormni aparat.

Čitavo to vrijeme stalno mijenjalo radno zakonodavstvo u smjeru smanjivanja radničkih prava, ali se broj nezaposlenih i unutrašnji dugovi stalno povećavali, a što je posebno došlo do izražaja izbijanjem tzv. [globalne recesije](#) krajem 2000-ih. Obično se pod tim mjerama podrazumijeva produženje radnog vijeka, dok s druge strane raste pritisak zbog sve veće nezaposlenosti, pogotovo među mlađim naraštajima.

Oblici rada

- Čisti **fizički rad** je samo jedna od podfunkcija proizvodnog procesa, do kojeg je dovela društvena podjela rada, danas praktički više i ne postoji po zemljama zapadne hemisfere, u kojima se i za

najjednostavnije poslove ipak zahtjeva nekakvo znanje za upotrebu alata i strojeva koji taj rad obavljaju.

- **Grupni rad** je termin za djelovanje većeg broja ljudi u isto vrijeme i na istom mjestu i na istom proizvodnom zadatku
- **Individualni rad** je rad čovjeka pojedinca, ili kao jedna od dionica nekog proizvodnog procesa.
- **Kvalificirani rad** je termin za rad za koji je potrebno specifično školovanje i trening. Kvalificirani radnici su puno produktivniji od nekvalificiranih radnika (u istoj jedinici vremena), te su u principu bolje plaćeni.
- **Prekovremeni rad** je rad nakon uobičajenog radnog vremena, koje je po evropskim zemljama između 8 -9 sati
- **Privredno-proizvodni rad** je rad u realnom sektoru (industriji, poljoprivredi, šumarstvu, transportu, trgovini, ugostiteljstvu i zanatstvu) kao proces koji se odvija između čovjeka i prirode

Rad i njegove nuspojave su predmet - [medicine rada](#) jedne posebne grane [medicine](#) - koja se bavi [fiziologijom rada](#). Svaki oblik rada povezan je sa izvjesnim trošenjem energije, kod teškog fizičkog rada čovjek troši oko 3500 - 5 000 [kalorija](#) dnevno, ako uzima manje kalorija od toga, onda to

dovodi do njegove iscrpljenosti i bolesti. Radna sposobnost je prosječno najveća između 3 - 5 decenije života

Prisilni rad

Moderni sudionici “prisilnog rada” u SAD

Osim ranije spomenutih vrsta rada nakon ukidanja [robovlasničkog](#) sistema po celom svetu je došlo do pojave prisilnog rada, za kojeg se može reći da ga je zamjenio pa je stoga po definiciji prisilni rad oblik ljudskog rada kojeg osobe vrše protivno svojoj volji pod

pretnjom kazne. Oblici tih kazni kojima se ljude prisiljava na rad protivno njihovoj volji se kreću od prijetnji oduzimanja [imovine](#), preko pretnji [zativa](#) pa sve do pretnji ubojstvom i nasiljem protiv članova [obitelji](#).

Neupitno najrašireniji oblik prisilnog rada u prvoj polovici 20. vijeka (i ranije) su bili radni logori koje su države organizirale tako da kroz prisilni rad osuđeni kriminalci otplaćuju svoj dug društvu. Najraniji oblik takve vrste prisilnog rada je bilo britansko slanje osuđenih kriminalaca u [Australiju](#) koji su gradnjom tamošnje kolonije isplatili svoje zločine prema britanskom društvu. Sveukupno njih 165.000 će biti tamo poslano između 1788. i 1868. godine, a vrhunac ovog britanskog sistema će biti dostignut 1875. godine kada 75 % zatvorenika je prisiljeno na prisilni rad. U 20. vijeku dolazi do pada postotka zatvorenika koji u Zapadnoj Evropi i [SADu](#) vrše prisilni rad pošto se počinje smatrati kako rad više nije “protivan volji zatvorenika” nego se koristi kao nagrada, odnosno zatvorenici koji u njemu učestvuju mogu očekivati snižavanje zatvorske kazne kao i minimalnu novčanu nagradu.

Do novog drastičnog porasta državnog prisilnog rada dolazi u 1920-ih i 1930-ih kada se prisilni rad zatvorenika počinje masovno koristiti u radnim logorima koji su preferirani u [komunističkim](#) državama (SSSR i potom Kina), a u manjoj mjeri počinje i rad u zatvorskim radionicama preferiran u zapadnim [kapitalističkim](#) državama u zamenu za ranije spomenutu minimalnu novčanu nagradu i smanjenje zatvorske kazne.

Arbeit Macht Frei (sh jezik: Rad oslobađa) natpis na ulazu u [Koncentracioni logor Zahrenhauzen](#)

Posebni, jedinstveni oblik prisilnog rada se pojavio tokom [Drugog svjetskog rata](#) kada su ga [Japan](#) i Nemačka koristile u svojim logorima. Procjenjuje se da je u njemu učestvovalo 50 miliona ljudi iz porobljenih država (samo za Japan procjena se kreće između 15 i 20 miliona) sa vrlo visokim stepenom smrtnosti, s obzirom da se postupanje sa zarobljenicima u praktičnim efektima dovodilo u ubojstvo zarobljenika kroz prisilni rad. Po završetku rata su, pak, njemački vojnici svojim prisilnim radom otplaćivali dug Njemačke državama pobjednicama. U Zapadnoj Evropi su korišteni za rasčišćavanje minskih polja s smrtnošću (ili teškim ranjavanjem) od 2.000 ljudi mjesečno samo na području [Francuske](#). S druge strane u periodu od 15 godina (1945 - 1960) oko 200.000 [Nijemaca](#) je umrlo tokom prisilnog rada u [SSSR](#) (od bolesti, starosti, iscrpljenosti ili u likvidacijama).

Uz zakonski prisilni rad postoji i ilegalni prisilni rad. Sudionici te druge vrste prisilnog rada su osobe koje ga obavljaju pod prijetnjom ili pritiskom [kriminalnih](#) grupa. U [evropskoj](#) javnosti najpoznatiji tip ovog rada je protuzakonita prisilna prostitucija, ali u svijetu su poznati i drugi oblici toga rada kao što je rad u polju veleposjednika dok se ne ispalati neki stvarni ili imaginarni dug što u [Indiji](#) zna trajati generacijama. Da bi se žrtve ovog rada natjeralo da ga obavljaju koristi se fizička sila ili pretnja ubojstva članova [obitelji](#).

Teorije o radu

[Srednjovjekovna](#) dihotomija o većoj vrijednosti [Intelektualnog rada](#) koja svoju podlogu ima u teoriji o [sedam slobodnih vještina](#) i većoj vrijednosti [metafizike](#) preživjela je do današnjeg dana, kao idejna podloga parazitiranja velikog broja raznih društvenih grupa. Ona s jedne strane ima podlogu u većoj kvalificiranosti svojih aktera, zbog sve duljeg i skupljeg školovanja za intelektualna zanimanja, i većoj društvenoj odgovornosti koja takva radna mjesta imaju na skali društvenih vrijednosti. Ono što je paradoksalno u modernom građanskom ([kapitalističkom](#)) svijetu tržišne privrede je da intelektualne elite većinom rade u državnim i paradržavnim institucijama i državnim poduzećima (vojska, policija, zdravstvo, školstvo, vjerske organizacije i crkve) koja egzistiraju od poreznih prihoda, i nisu u tržišnoj utakmici. Oni svojim visokim troškovima rada - uzrokuju veliko povećanje poreza, i slom lokalnih ekonomija - tako da na izvjestan način predstavljaju obnovu feudalizma i donacionalnih prava.

Izvori

1. [↑](#) [“Odnos subjekt–objekt u njemačkom idealizmu”](#). Nova prisutnost. 2010. pristupljeno na 01. 12. 2011.
2. [↑](#) [“Karl Marks: Teze o Fojerbahu”](#). Karl Marks internet arhiva. pristupljeno na 01. 12. 2011.
3. [↑](#) [3.0 3.1 “Origins and history”](#) (engleski). International Labour Organization. pristupljeno na 01. 12. 2011.
4. [↑](#) [“Léon Blum”](#) (engleski). Encyclopedia of World Biography. 2004. pristupljeno na 01. 12. 2011.
5. [↑](#) [5.0 5.1 5.2 “Eight hours work...”](#) (engleski) (PDF). The Eight Hour Day 150th Anniversary Committee. 2010. pristupljeno na 01. 12. 2011.
6. [↑](#) [6.0 6.1 6.2 6.3 6.4 “Economic Perspectives”](#) (engleski) (PDF). Federal Reserve Bank of Chicago. 2003. pristupljeno na 01. 12. 2011.
7. [↑](#) [“The Universal Declaration of Human Rights PREAMBLE”](#). United Nations. 10. 02. 2000. pristupljeno na 01. 12. 2011.

Prilog br. 3. Finansijske krize 1980-2007.

Zemlja	Vreme nastanka krize	Dužina u mesecima	Dubina krize (relativno u odnosu na pad GDP)
Argentina	03.1980	28	14.1
Argentina	12.1989	9	12.1
Argentina	01.1995	7	6.1
Argentina	12.2001	14	15.1
Brazil	02.1990	6	11.4
Brazil	12.1994	7	2.5
Bugarska	01.1996	27	42.3
Čile	11.1981	21	20.2
Kolumbija	06.1998	14	6.8
Obala Slonovače	01.1988	5	1.4
Hrvatska	03.1988	6	13.5
Dominikanska Republika	04.2003	8	1.8
Ekvador	08.1988	11	6.3
Estonija	11.1992	33	27.3
Finska	09.1991	25	11.8
Gana	01.1982	20	13.3
Indonezija	11.1997	21	18.1
Jamajka	12.1996	25	3.3
Japan	11.1997	15	3.4
Korea	08.1997	7	92
Letonija	04.1995	7	19.6
Litvanija	12.1995	2	0.6
Malezija	07.1977	9	11.2
Meksiko	12.1994	9	10.4
Norveška	10.1991	3	1.5
Filipini	07.1997	6	2.7
Rusija	08.1988	8	5.3
Švedska	09.1991	16	5.8
Tajland	07.1997	23	14.9
Turska	11.2000	8	9.3
Ukrajina	01.1998	15	4.4
Urugvaj	01.2002	18	10.3
Venecuela	01.1994	8	6.9

Izvor: NBER, Working Paper, 15379, Stephan Cecchetti, Marion Kohler i Cristian Upper, septembar 2009.

**Prilog br. 4. Državna intervencija u finansijski i druge sektore
(jun 2009, u % od GDP)**

Zemlja	Kapitalna ulaganja	Ostala ulaganja
Kanada	0.0	10.9
USA	5.2	1.3
Austrija	5.3	0.0
Belgija	4.8	0.0
Freancuska	1.4	1.3
Nemačka	3.8	0.4
Grčka	2.1	3.3
Irska	5.2	0.0
Italija	0.7	0.0
Holandija	3.4	10.3
Norveška	2.0	15.8
Portugal	2.4	0.0
Španija	0.0	3.9
Švedska	2.1	4.8
Švajcarska	1.1	0.0
Velika Britanija	3.9	13.8
Japan	2.4	21.2
Južna Koreja	2.3	5.5
Argentina	0.0	0.9
Brazil	0.0	0.8
Kina	0.0	0.0
Indija	0.4	0.0
Rusija	1.2	1.2
Mađarska	1.1	2.4
Razvijene zemlje		
(milijarda US\$)	2.149	1.937
(u % od GDP)	3.4	9.3
Zemlje u razvoju		
(milijarda US\$)	22	38
(u % od GDP)	0.2	0.2

Izvor: IMF, 2009 Data on public intervention

